

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HOŞGÖRÜNÜN FELSEFİ TEMELLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin TAN

HAZIRLAYAN
Öznur YILMAZ

ELAZIĞ-2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HOŞGÖRÜNÜN FELSEFİ TEMELLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin TAN

HAZIRLAYAN
Öznur YILMAZ

Jürimiz.....tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu
Yüksek Lisans Tezini oy birliği/ oy çokluğu ile başarılı bulmuştur.

Jüri Üyeleri

- 1.
- 2.
- 3.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulununtarih ve
..... Sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Hoşgörünün Felsefi Temelleri****Öznur YILMAZ****Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,****Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı,****Elazığ-2018: Sayfa; VIII+137**

İnsan tabiatı gereği ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir arada yaşamak zorundadır. Bir arada yaşama zorunluluğunun beraberinde getirdiği zorlukların nasıl aşılabileceği, önemlidir. Bu zorlukları aşma ve bir arada yaşama imkânı olan hoşgörünün felsefi temellerini, imkânını, sınırını ve amacını ortaya koymak hoşgörü bilincini oluşturmak bakımından önemlidir.

İlk bölümde, bir arada yaşama problemine çözüm olarak sunulan hoşgörü kavramı ve aynı anlamda kullanılan, tolerans ve müsamaha kavramlarının, kelime ve terim anlamları açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışmayla hoşgörünün tarihsel seyri, felsefi bir problem olarak gelişim aşamaları kaydedilmiştir.

İkinci bölümde; evrensel ve mutlak hakikatin varlığı üzerinde durulmuştur. İnsanın hakikat arayışında dogmatik ve empirik anlayışın, hoşgörü açısından etkisi değerlendirilmiştir. Hoşgörünün; hakikat, özgürlük, toplumsal sözleşme, güç teorisi, demokratik toplum ve laiklik açısından imkânı, sınırlılıkları ve önemi ifade edilmiştir. Üçüncü bölümde hoşgörünün felsefi temelleri üzerinde durulmuştur. Bir arada yaşamaya engel olan farklılıkların sebepleri üzerinde durulmuş, güç istenci ve toplumsal sözleşmenin hoşgörülü olmaya katkısı incelenmiştir. Demokrasi ve laiklik hoşgörü bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca Batı, Doğu, İslam Dünyası ve günümüz hoşgörü bakımından kısaca gözden geçirilmiştir. Bilinmelidir ki bütün toplumlar açısından hoşgörünün toplumsal barışı sağlamada çok önemli olduğu sonucu yadsınamayacak bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: Hoşgörü, Tolerans, Din, Özgürlük, Eşitlik, Ahlak, İnanç, İbadet, Toplumsal Yasa, Doğu, Batı, Hakikat, Laiklik

ABSTRACT

Master Thesis

The Philosophical Basis of Toleration

Öznur YILMAZ

**Firat University, Institute of Social Sciences,
Department of Philosophy and Religious Sciences,
Elazığ-2018; sayfa: VIII+137**

Due to their nature, human beings have to live together in order to be able to meet their needs. It is important how to overcome the difficulties associated with the necessity of coexistence. To create a sense of tolerance, it is important to establish the philosophical basis, possibilities, limitations and purpose of tolerance, which can overcome these difficulties of living together.

In the first part, the concept of tolerance is presented as a solution to the problem of coexistence and the concepts of tolerance and tolerance used in the same sense are evaluated in terms of words and terms. In this work, historical progress of tolerance has been recorded as a philosophical problem.

The second chapter studies, the existence of universal, and absolute truth. The effects of dogmatic and emprical understanding in tolerance, in human's search for truth. The possibilities, limitations and precaution are expressed in terms of tolerance, truth, freedom, social contract, power theory, democratic society and secularism. In the third chapter, philosophical foundations of tolerance are emphasized. The contribution to the tolerance of the power-hungry and social contractor on which the reasons for the differences that interfere with life are emphasized is examined. Democracy and secularism are evaluated in terms of tolerance. In addition, the West, the East, the Islamic world and today's tolerance are briefly reviewed. It must be known that in terms of all societies, tolerance is a fact whose importance be denied in ensuring social peace.

Keyword: Tolerance, Religion, Freedom, Equality, Morality, Faith, Worship, Social Law, East, West, Truth

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ.....	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

I. TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, KAPSAM VE SINIRLARI

I.I. Tezin Konusu ve Amacı	1
I.II. Tezin Önemi.....	1
I.III. Tezin Kapsamı ve Sınırları	2
I.IV. Tezin Kaynakları ve Kullanımı	2
I.V. Hoşgörü Açısından İnsan Ve Toplum	3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HOŞGÖRÜ, MÜSAMAHA VE TOLERANS KAVRAMLARI.....

1.1. Hoşgörü ve Hoşgörü ile Aynı Anlamda Kullanılan Kavramlar Arasındaki İlişki	13
1.1.1. Hoşgörü.....	13
1.1.2. Müsamaha	15
1.1.3. Tolerans.....	15
1.1.4. Hoşgörünün İçeriği ve Kapsamı	19
1.2. Hoşgörünün Tarihsel Seyri	21
1.3. Hoşgörülü Olmanın Sebepleri.....	25
1.4. Hoşgörünün İmkânı.....	29
1.5. Hoşgörünün sınırı.....	35
1.6. Hoşgörünün Amacı	44

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUTLAK, EVRENSEL HAKİKAT VE HOŞGÖRÜ.....

2.1. Hakikat	46
2.1.1. Mutlak ve Evrensel Hakikat.....	47
2.1.2. Mutlakçı, Tümelci, Dogmatik Anlayış ve Hoşgörü	59
2.1.3. Hoşgürsüzlüğün Nedenleri ve Taassup.....	61

2.2. Hakikat, Özgürlük ve Hoşgörü	62
2.2.1 Özgürlük.....	62
2.2.2 Hakikat Özgürlük ve Hoşgörü İlişkisi	63
2.3. Toplumsal Sözleşme ve Hoşgörü.....	70
2.3.1 Ebedi Barış Ortamı ve Hoşgörü	80
2.4. Güç ve Hoşgörü	81
2.5. Demokratik Toplum, Laiklik ve Hoşgörü.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HOŞGÖRÜNÜN FELSEFİ TEMELLERİ.....	100
3.1.1. İnsanın Benlik Algısının Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri	101
3.1.2. Sosyal ortamın birey ve toplum üzerindeki etkileri	106
3.1.3. Coğrafyanın Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri.....	108
3.1.4. Siyasi Ortamın Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri	109
3.1.5. Dini Metinlerin Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri.....	110
3.2. Batı ve Hoşgörü	113
3.3. Doğu ve Hoşgörü	117
3.4. İslam Dünyası ve Hoşgörü	120
3.5. Günümüz ve Hoşgörü	124
SONUÇ.....	128
KAYNAKÇA	131
EKLER.....	136
Ek 1. Orijinallik Raporu.....	136
ÖZ GEÇMİŞ.....	137

ÖN SÖZ

İnsanlar tabiatları gereği ve ihtiyaçları sebebiyle bir arada yaşamak zorundadırlar. Bu, bir zorunluluk olmakla birlikte beraberinde bazı zorlukları da getirmektedir. Bir arada yaşamaya imkân veren bir kavram olarak hoşgörü önemlidir. İnsanlığın ilk çağlarından beri canlılık arz eden bir konu olmasının yanında felsefi bir kavram olarak batıda, Katolik Hristiyanlarla Protestan Hristiyanlar arasındaki mezhep savaşları nedeniyle, dinde hoşgörü meselesi olarak XVI. ve XVII. yüzyılda ele alınmıştır. Tarihsel olarak hoşgörünün gelişim aşamaları konuyu daha iyi anlamamız açısından önemlidir.

İslam Dünyasında müsamaha ve Batıda tolerans olarak kullanılan hoşgörü evrensel bir problemdir. Bu problemin felsefi temelleri ontolojik ve epistemolojiktir. İhtiyaç ve tabiat gereği bir arada olmak ontolojik zorunluluktur. Bir arada yaşamayı zorlaştıran nedenlerin en önemlisi insanların farklı niteliklere sahip olmasıdır. Farklılıklara bakış açısını değiştirmek ise sorunu çözebilir. Farklılıkları, bireyi ve toplumu geliştiren ve geliştirmeye yardımcı olan birer zenginlik olarak algılamak hoşgörülü olmayı sağlayabilecektir.

İnsan-Tanrıyla, evrenle ve diğer insanlarla ilişkilerini, çözmeye çalışmaktadır. İnsan, kendisinden ontolojik olarak farklı olan, sınırsız Tanrı'nın kendisine sınırlı verdiği bazı nitelikler sayesinde kendi varlığını gerçekleştirerek Tanrı'ya, yani sonsuz ve sınırsız olana ulaşmaya çalışır. Bu problemleri çözmek insanın bilgiye ulaşmasıyla mümkündür. İnsanın hakikate yani Tanrı'ya ulaşma gayreti onu bilgiyi elde etme bakımından farklı kılar. Geçmişin bilgisiyle yetinen dogmatik zihin kendini hakikate ulaşmış görebilir. İnsanın hakikate sahip olduğunu iddia etmesi, diğerlerine baskı yapabileceği anlamına da gelebilir. Oysa hiçbir doğru henüz diğerini tamamen ortadan kaldıramadığı için sistematik şüphe ile bilgiye ulaşmaya çalışmak hoşgörülü yaşamaya da imkân tanıyacaktır.

Hoşgörünün olması için ilişkinin olması gereklidir. Aynı şekilde farklılıkların, sorumlulukların, ötekinin varlığının ve ortak özelliklerin olması gereklidir. Hoşgörü bilincinin olmasıyla birlikte özgürlük, adalet, liyakat, duygudaşlık, tevazu, saygı, sevgi, fedakârlık, dayanışma, empati, dostluk, diğerkâmlık, demokrasi ve laiklik hoşgörü ortamının oluşmasını sağlayabilecek esaslar olarak görülebilir. Bireyin yaşadığı toplum ve psikolojik özellikleri, hoşgörülü olmasında etkili olsa da hoşgörü eğitimi hoşgörüyü

kazandırmada etkili olabilir. Uygun yaşta yapılan eğitim buna imkân tanıyabilir. Dünyayı daha yaşanılır kılmak adına her birey üzerine düşeni yapmalıdır.

Hoşgörü ortamı oluşturmaya etkisi olan toplumsal sözleşme, demokrasi ve laiklik kavramlarının insan hakları ve özgürlükleri noktasında hoşgörülü olamaya katkılarının olduğu bilinmektedir. Devlet bireylere, gruplara, etnik farklılığı olanlara, din ve dini anlayışı bakımından farklı olanlara eşit mesafede yaklaşırsa ve sadece vatandaşlarının faydasına olanı gözetirse hoşgörülü bir ortam oluşturmaya mümkündür. Batı, Doğu, İslam Dünyası ve günümüz hoşgörü açısından çok da iç açıcı bir görüntü vermemekle birlikte, gelecek nesilleri hoşgörülü, vicdanlı ve özgür bireyler olarak yetiştirebilmek insanlığın geleceği için önemlidir. Çözüm ise insanın kendisini, insan olarak görmeye devam etmesiyle mümkün olabilir.

Hala varlığını devam ettiren hoşgürsüzlük, hoşgörü kavramının canlılığını korumaktadır. Her an birbiriyle ilişki ve iletişim kurabilen bireyler olduğu müddetçe hoşgörü problemi varlığını sürdürecektir. Bu tez çalışmasında mümkün olduğunca hoşgörüyü felsefi temelleri bakımından inceledim. Bu çalışmada fikirleri ve tecrübesiyle bana yol gösteren, yardımlarını esirgemeyen, danışmanlığımı yapan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Necmettin TAN'a özellikle teşekkürlerimi ve minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. Yine bu çalışmada bana yardımcı olan kıymetli mesai arkadaşlarım Dr. İdris SÖYLEMEZ'e ve Remziye ÇELİK'e yardımları için teşekkür ediyorum. Aynı şekilde tezimin son aşamasında zaman ayırıp yardımlarını esirgemeyen Mustafa Çağrı GÜNDAY'a teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
MÖ.	: Milattan önce
MS.	: Milattan sonra
ev.	: Çeviren
Meb.	: Milli Eğitim Bakanlığı
C.	: Cilt
s.	: Sayfa
vb.	: Ve benzeri
J.	: Jiddu
J.J.	: Jean Jacques
ap:	: Baskı

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, KAPSAM VE SINIRLARI

I.I. Tezin Konusu ve Amacı

Bu çalışmanın amacı hoşgörü ve hoşgörüsüzlüğün felsefi temellerini araştırmaktır. Hakikate ulaşmak her bir felsefi-düşünsel çabanın amacıdır ve buna herkesin hak sahibi olduğu söylenebilir. Ancak bizzat hakikat kavramı, bu konu açısından da, üzerinde önemle durulması gereken temel bir değerdir. Hakikat kavramından ne anlaşıldığı ve insanların hakikate ulaşmak noktasındaki başarıları ve başarı şansları bu konu ile yakından ilişkilidir. Acaba insanların hakikate ulaşmasını engelleyen biyolojik, sosyolojik, psikolojik ve coğrafi vs. faktörler, var mıdır? Varsa bunlar hangi gözle değerlendirilmelidir? Bu noktada dinlerin hakikat iddiasının bireysel ve toplumsal hoşgörü açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiği de önem kazanmaktadır. Felsefi bakış açısı dinlerin hakikat iddiasını hangi açıdan değerlendirmektedir ve bu bağlamda kendi hoşgörü anlayışını hangi değerler üzerinden konumlandırmaktadır?

I.II. Tezin Önemi

Yaşadığımız coğrafyada ve tüm dünyada süregelen ve her geçen gün artan şiddet ortamı, hoşgörü kavramı üzerinde tekrar tekrar düşünmeyi gerektirmektedir. Açık ki, hoşgörü veya hoşgörüsüzlük ile şiddet arasında yakın bir ilişki vardır. Yeryüzünde hoşgörüden yana olup şiddete karşı olduğunu söylemeyecek birey ya da toplum hemen hemen yok gibidir. Buna rağmen şiddetin azalmak yerine çoğaldığı, bilinen bir gerçektir.

Bu durumda hoşgörü başta olmak üzere ilgili kavramlar üzerinde derinlemesine düşünmek gerektiği açıktır. Bu kavramlardan neyin anlaşıldığı son derece önemli görünmektedir. Görünen o ki, insanlar hoşgörüden aynı şeyi anlamamakta, anlasa bile kapsamını farklı değerlendirmektedirler. Bu çalışma, söz konusu farklı anlayışları da dikkate alarak bu konuda felsefenin neler söylediğini veya neler söyleyebileceğini ortaya koymak açısından önemlidir.

I.III. Tezin Kapsamı ve Sınırları

Bu çalışmamız hoşgörünün felsefi temellerini incelemeyi amaçlamıştır. Evrensel içerikli ve pratik alanı ilgilendiren geniş bir kapsamı olması sebebiyle konuyu daha iyi değerlendirebilmek amacıyla mümkün olduğunca sınırlandırılmıştır

Kelimelerin ve kavramların ait oldukları bir dil ailesi vardır. Var olan durumları ifade eden kelimelerin her dilde bir karşılığı bulunmaktadır. Bu çalışmada, insanların yaşam felsefesine girmiş olan hoşgörü kavramının etimolojik yapısını incelemekten ziyade, felsefi bir terim olarak ‘hoşgörü’ kelimesinin geçmişten günümüze kadar kullanımlarını kısaca inceleyerek günümüz yaşam koşullarında meydana gelen sorunlara sunacağı cevapları ortaya koymaya çalıştık.

Hakikatin bilgisine erişmek için akıl ve irade önemlidir. Akıl ve irade ontolojik değeri olan özelliklerdir. İnsan, akıl ve iradesiyle bilgiye ulaşmaya çalışır. İradenin bir sonucu olan özgürlük hoşgörü ortamında mümkündür. Hoşgörülü olmaya ve hoşgörü ortamı oluşturmaya katkısı açısından toplumsal sözleşmenin, gücün, demokrasinin ve laikliğin önemi, birey ve toplum açısından geniş bir alanı olması sebebiyle felsefi temelleri bakımından incelenmiştir. Ayrıca Batı’da, Doğu’da İslam Dünyası’nda ve günümüzde, hoşgörünün hangi anlamda kullanıldıkları konusunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

I.IV. Tezin Kaynakları ve Kullanımı

Hoşgörü kelimesinin sözcük ve terim anlamları, mevcut sözlüklerden incelenmiştir. Filozofların bu kelime ile ilgili çalışmalarına ve tespitlerine değinilmiştir. Doğu ve Batı Toplumlarında hoşgörünün hangi kelimelerle karşılandığı ve kullanıldığı alanlara kısaca bakılmıştır. Hoşgörünün felsefi temelleri araştırılmıştır.

XVI. ve XVII. yüz yıllarda Batıda Hristiyan dini içerisindeki aykırı inan nedeniyle ortaya çıkan Katolik ve Protestan mezhep savaşları sonucunda felsefi bir kavram olarak Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonunda ilan edilen Hoşgörü Akt’ı ile gündeme gelmiştir. Bu anlamda hoşgörünün tarihsel seyri felsefe tarihi kaynaklarından araştırılmaya çalışılmıştır. Önceleri din konusunda gündeme gelmiş olsa da daha sonraları kullanım alanı genişlemiş, politika ve diğer alanlarda kullanımları felsefi temelleri bakımından incelenmiştir.

Kaynak olarak Platon’un *Devlet*, Aristoteles’in *Politika*, İbni Haldun’un *Mukaddime*, Farabi’nin *Medinetü’l Fazıla*, Thomas More’un *Ütopya*, Voltaire’in *Felsefe*

Sözlüğü, John Locke'ın *Hoşgörü Üzerine Mektuplar*, Kant'ın *Ebedi Barış Üzerine Bir Deneme*, John Stuart Mill'in *Hürriyet Üzerine* adlı eserleri ve hoşgörü ile ilgili yapılmış sempozyumlar ve hoşgörü toplantıları ve çok sayıda makale incelenmiştir.

I.V. Hoşgörü Açısından İnsan Ve Toplum

Hoşgörü, tarihsel ve düşünsel açıdan büyük derinliğe sahip, karmaşık bir konudur. Şu şekilde sıralayabileceğimiz pek çok soru ve onlara verilebilecek cevaplar, konunun daha iyi anlaşılabilmesine hizmet edecektir. Hoşgörü nedir? Bir sorun olarak ilk ne zaman ortaya çıkmıştır? Hoşgörünün imkânı nedir, yani hoşgörü ortamı sağlamak mümkün müdür? Hoşgörü ne zaman gereklidir? İnsanlar birbirlerini hoş görmek zorundalar mı? Birlikte yaşamamanın gerekçeleri ve zorlukları nelerdir? Hoşgörünün amacı nedir? Toplumsal sözleşme, hoşgörü ortamı oluşturmada nasıl bir katkı sağlar? Güç ve hoşgörü ilişkisi nedir? Saf bir hoşgörü olabilir mi? Hoşgörünün sınırı olmalı mıdır? Demokratik toplum ve hoşgörü arasında nasıl bir ilişkisi vardır? Laiklik ve hoşgörü ilişkisi nedir? Doğuyu, Batıyı ve İslam dünyasını hoşgörü açısından nasıl değerlendiririz? Günümüz açısından hoşgörü çalışmalarıyla ortaya koyduğumuz cevaplar neticesinde hoşgörünün felsefi temelleri nelerdir?

Hakikat nedir? Mutlak ve evrensel hakikat var mıdır? Hakikate ulaşmak mümkün müdür? Mümkünse nasıl ulaşılabilir? Vahiy bilgisine sahip olmak hakikate sahip olmak anlamında mıdır? Mutlak hakikate sahip olduğunu düşünen biri kendi inancını karşısındakine kabul ettirmek için baskı yapabilir mi? Düşünce farklılıklarının nedenleri nelerdir? Özgürlük nedir? Bireysel hak ve özgürlüklerin kapsamı nedir? Özgürlük sınırsız mıdır yoksa bir sınırı olmalı mıdır? Akıl, sorumluluk, irade ve özgürlük ilişkisi nasıl olmalıdır? Özgürlüğün hakikate ulaşmayla ilişkisi nedir? Bir insan diğerinin özgürlüğüne müdahale edebilir mi ya da hangi durumlarda müdahale edebilir? Şeklinde sorulacak sorular konuyu daha iyi anlamamız açısından gereklidir.

Hoşgörü her şeyi anlayışla karşılamak suretiyle imkân dâhilinde hoş görme hali olup, kendi inanç ve düşüncelerine aykırı inanç ve düşünceleri hoş görme durumudur. Tutum ve davranışlarda daraltma ve umursamazlık arasında orta bir yol tutturup dengeli hareket etmek, karşılıklı ilişkilerde orta yolu takip etmek anlamlarına gelmektedir.¹

¹ Aslan, Ömer, "Hoşgörü ve Tolerans kavramlarının Etimolojik Açıdan Analitik bir yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, sayı 2, Sivas, 2001, s.360.

Hoşgörü kavramı, tarihsel olarak ortaya çıkmasına sebep olan olaylar kadar eskidir. Farklılıkların olduğu her yerde hoşgörsüzlük bir ihtimaldir. Hoşgörü ise hoşgörsüzlüğü ortadan kaldırmaya yönelik bir imkân olarak ortaya çıkar.² Hoşgörü kavramı kendini iki farklı temel çerçevesinde meşrulaştırmaya çalışır. Ya olumsuz bir hoşgörü anlayışını benimseyip yani hoşgörsüzlüğün daha kötü sonuçlara yol açabileceğini bilip, bu nedenle hoşgörünün ehvenişer olarak görülmesi gerektiğini savunmak ya da tam tersi pozitif bir tavır olarak hoşgörüü benimsemek suretiyle kendisi açısından iyi olacağı düşüncesiyle konumlandırmak olarak ortaya çıkar.³

Hoşgörünün tanımı ve sınırları genişletilebilen, daraltılabilen, işlevsel olarak yönlendirilebilen, anlamı belirsiz, değişebilen, hatta bazen anlam kaymasına uğrayan bir kavram olması sebebiyle, kavramdan ne anlaşıldığının ortaya konulması gereklidir. Hoşgörü genel anlamda farklı kültür, ırk, etnik köken, din, etik ve siyasi niteliklere sahip birey ve grupların barış içerisinde bir arada yaşamalarına işaret eder. Hoşgörü ile ilgili genel bir tanım yapmak zor olmakla birlikte hoşgörü; etik, siyasi, ideolojik, dinsel farklılıklar konusunda diğerlerinin önceliklerini, değerlerini ve hassasiyetlerini ifade eder.⁴

Neden hoşgörülü olmalıyız, ya da neden hoşgörülü olmayalım ki? Sorularının cevabının son derece kolay olduğu zannedilebilir ve öyle görünmektedir. Bu düşünceye rağmen hoşgörü üzerine fazlaca tartışmalar yapılmaktadır. Neden ortak yaşamının imkânları tartışılmaktadır? Aslında tartışmanın yeni olmadığı açıkça bilinmektedir. Zira tarihin en eski çağlarından bu güne kadar pek çok düşünürün insanlar arasındaki farklılıklar üzerine çalışmalar yaptığı ve bu konuda çözüm üretme gayreti sarf ettiği bilinmektedir. Ancak gelinen noktada ne kadar ilerleme kaydedildiği tartışmaya ve araştırılmaya değer bir konudur. İnsanların bir arada kavgasız gürültüsüz nasıl yaşayabilecekleri sorunu, her devirde çözüm bekleyen bir problem olarak canlılığını korumuştur. Meseleyi kavramak insanın kendi acziyetini ve gereksinimlerini algılamasıyla mümkündür. Kısacası varlıklara bakış açısı ve bilgiye ulaşma yöntemi bireyin hoşgörülü olmasında temel belirleyicilerdir.

² Kuyurtar, Mehmet, “Ortaçağ İslam Düşüncesinde Hoşgörü”, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi), İzmir 2000, s. 6.

³ Kuyurtar, age., s. 11.

⁴ Kuyurtar, age., s. 4.

Bireysel ve toplumsal sorunların çözümünde hoşgörüye iki yerde ihtiyaç duyulur. İlki, farklılığın söz konusu olması gerekir. İkincisi ise farklılığın doğası gereği hoşlanmama ve iğrenme gibi duygulara yol açabileceği için hoşgörüye ihtiyaç duyulur.⁵

Hoşgörüü kayıtsız kalma davranışından da ayırmak gerekir. Hoşgörülü olmak, kişinin gerçekten problem oluşturan farklılıklarının kabulünü içerir. Eğer insanların davranış ve tercihleri önemsenmiyorsa hoşgörülü olma değil sadece kayıtsızlık davranışı sergileniyor demektir.⁶

Hoşgörü, bireyin var oluşunun özel alanına, onun özerkliğine ve dokunulmazlığına saygı duymaya hazır olmaktır. Bir insan ilginç bir şekilde giyinebilir, sakal bırakabilir, değişik dinlere mensup olabilir, kendi cemaatinin dinsel normlarından sapabilir ya da herhangi bir yolla toplumun beğenilerini ve alışkanlıklarını reddedebilir. Liberal felsefe toplumun, bireyin eylemlerine yasal ya da yasal olmayan toplumsal yaptırımlarla engel olmaktan kaçınmasını ister. Böylelikle kişisel özelliklerin isteksizce bir kabulü olarak başlayan şey, bireyselliğin teşvik edilmesi ve çeşitliliğin olumlu bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlayabilir.⁷

Bütün farklılıklarla beraber birbirine muhtaç olarak ortaya konulan denge, insanları tarih boyunca diğeriyle uyum içerisinde ve birlikte yaşamak zorunda bırakmıştır. Birlikte yaşamanın zorunluluğu ile zorluğu tarih boyunca tartışılan en önemli sorunların başında gelmiştir. Aristoteles'e göre insanlar bütün farklılıklarıyla beraber tabiatları gereği bir arada yaşamak zorundadırlar.⁸ Aynı düşüncüyü Farabi de ifade eder.⁹

Bireysel hoşgörüye ahlaki hoşgörü, devletin hoşgörüsüne de siyasi ya da politik hoşgörü denilebilir.¹⁰ Ahlak kuralları insanlar arası ilişkileri düzenler ve problemlerin çözümü için gereklidir. Hoşgörü de bu kurallardan en önemlisidir. Adalet, hakkaniyet, eşitlik, özgürlük, bireysel ilişkilerde hoşgörü açısından önemli olduğu gibi politik hoşgörüde de olmak zorundadır. Aristoteles, “*Adalet devletin orta direğidir; çünkü*

⁵ Kuyurtar, age., s. 9.

⁶ Kuyurtar, age., s. 9.

⁷ Wolff, Robert Paul, “Hoşgörünün Ötesinde” *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, Ankara, 2014, s. 36.

⁸ Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1975, s. 10.

⁹ Farabi, *Medinetu'l Fazıla*, Çev. Nazif Danışman, Meb. Yayınları, Ankara, 2001, s. 189.

¹⁰ Wolff, Robert Paul, age., s. 20.

siyasal topluluğun temeli adalettir ve hak neyin adaletli olduğuna karar vermenin ayrıacıdır.” der.¹¹

Bir arada yaşamanın bugün bu kadar geniş tartışılmasının nedeni, farklılığın ve doğrudan ötekiyle her an burun buruna gelme olasılığının yaygın olarak yaşanmasından kaynaklanmaktadır.¹² Birlikte yaşamanın önündeki en büyük engel ortak yanlardan çok farklı yanların konuşulmasıdır. Bu geçerli bir sebep olmakla beraber farklılıklara bakış açısı daha da önemlidir. Farklılıkların zihinsel anlamda insanı harekete geçiren ve düşünmeye yönlendiren geliştirici tarafını da görmek gerekir. Farklı düşünceler zihinleri genişletir. Farklılıkların varlığı insanın tecrübe alanını da genişletecektir. Farklılıklar ortak insani bir kültür oluşturmaya engel değildir. En azından insanların asgari müştereklerde birleşmesi mümkündür. Bu anlayışla hareket etmek çok zıt olanları da bir araya getirecek ya da en azından birbirlerini dostane görmeseler bile, kendi menfaatleri için tahammül gösterip dingin, yaşanılır bir ortam oluşturabileceklerdir. Açıktır ki bu, insanın kibirli olmama, kendini üstün görmeme, adaletli olma, haksızlık karşısında tepkisiz kalmama ve hakkaniyetli olma gibi ahlaki davranışları sergilemesiyle mümkündür. O halde hoşgörü, müsamaha ve tahammül de ahlaki bir davranıştır denilebilir.

Hoşgörü yanlışlıklara aldırmmamak, onları görmezden gelmek, önemsememek demek değildir. Hoşgörü herkesin özgür bir şekilde hakikate ve doğruya kendisinin ulaşmasına imkân tanımaktır. Hoşgörü Tanrısal bir ahlak ve kuşatıcı bir tavır gerektirir. Hoşgörü, hakikate ulaşma çabasında her bireyin aynı imkândan faydalanması gerektiğini ortaya koyar. Hoşgörü imkânı bireyin hakikate kendisinin ulaşması hakkına sahip olmasıdır. İnsanın hakikate ulaşmasını ise epistemolojiye bakışı belirler. Bilginin verili olduğunu kabul eden, akli sadece verili dogmatik bilginin ispatı için kullanır. Bilginin sınırlarını kesin çizgilerle ayırmak suretiyle bilgiyi kesin yanlış ve doğru diye nitelemek karşıt düşüncede olan insanları yargılamaya ve sert davranmaya neden olur. Böyle davranışlar tümelci bakış açısı, mutlakçı tavır ve dogmatik inanışın bir sonucudur. Bilginin deneyim yoluyla öğrenileceğine inanmak akli bilgiye ulaşmak için kullanmayı gerektirir. Kuşku ve şüphenin varlığı kesinliğe izin vermez. Deneyci bakış, yanlışlıklarını

¹¹ Aristoteles, *age*, s. 10.

¹² Walzer, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 21

kabul ettiği için başkasını yargılamaktan kaçınır. Bu düşünce sosyal ilişkilerde de varlığını gösterir. Birey özgür bir ortamda özgün bir biçimde kendi aklıyla doğruya ulaşmaya çalışır. Aynı zamanda kendisi gibi başkalarının da aynı haklara sahip olduğunun bilincindedir.

Açıktır ki insan kendi olma noktasında özgür olursa bunu gerçekleştirebilir. Özgür düşünmenin olabilmesi için bireyin özgür bir ortamda yaşam sürmesi de gereklidir. Yani zihinlerin özgürlüğü ortamın özgürlüğüne bağıdır. Tabi ki özgür ortamdan kasıt dilediğı gibi dilediğini yapması değildir. Özgürlük, beraberinde zorunlulukları getirir; ancak zorunluluklar çerçevesinde sınırlıdır. Diğerleri üzerinde tahakküm kurma isteğı bir özgürlük problemi olamaz. Tam tersi diğerlerinin varlığı insanın özgürlüğüne çizmesi gereken zorunlu bir sınırdır. Bu zorunluluk başkasına da her anlamda hayat hakkı tanımadır. Birinin varlığı diğerinin teminatıdır aslında. Ali Şeriatî'ye göre, insanın özgür olması, evrenin bütün olay ve olgularına, âlemin bütün hareketlerine egemen olan nedensellik kanununda belirlenimin bilimsel bağlantı zincirine dâhil olmamasıdır.¹³ Çünkü insan diğer varlıklardan akıl ve irade sahibi olma bakımından farklıdır.

Bireyin sahip olduğu sosyal düzen şekli, sınıfsal, grupsal, siyasal ve ekonomik ilişkiler, alt yapı ve üst yapı, kültür, ekonomi ve üretim ilişkileri hep birlikte toplum adına bir kalıp getirmiştir. Bireyde bu kalıpların birinde doğmuş ve yetişmiştir ve mecburen bu kalıpları almıştır. Birey hassasiyetlerini, eğilimlerini, ilgilerini, duygularını, düşüncelerini, özelliklerini hatta hayallerini bile toplumdan almıştır. İnsan toplumun doldurduğu boş testi gibidir; ya da toplumun yaptığı bir tablodur. Toplum insanı din, dil, ahlak, örf, adet, gelenek, adap ve toplumsal ilişkiler noktasında etkilemekle birlikte; aynı zamanda biyolojik, psikolojik ve fizyolojik yapısının parçası olduğunu düşündüğü özellikleri de etkiler.¹⁴ İnsanı yaşayışından inançlarından ve düşüncelerinden dolayı yargılarken tek bir boyutta değerlendirmek yanlış olur. İnsanı yaşadığı toplum ve psikolojik özelliklerinden soyutlamak mümkün değildir. Birey içinde yaşadığı toplumun başta en küçük birimi olan aile olmak üzere, tarih, coğrafya, siyaset, kültür ve dini inanç noktasında etkilenen olduğu kadar etkileyendir. İbn Haldun, kişilik ve karakter üzerinde kişinin yaşadığı yerin coğrafi, tabii, siyasi ve ekonomik özelliklerinin etkili olduğunu söylemektedir. Mesela dağınık halde göçebe yaşayan topluluklar bir araya gelip devlet

¹³ Şeriatî, Ali, *Kendisi Olmayan İnsan*, Çev. Ejder Okumuş, Fecri Yayınları, Ankara, 2015, s. 160.

¹⁴ Şeriatî, Ali, *age.*, s. 169.

kurup siyasi bir düzen oluşturmazlar, oluştursalar bile uzun bir süre devam etmez.¹⁵ Bu, herkesin kendi coğrafyasının çocuğu olduğunun gerçekliğini ortaya koyar.

Farklı fikirlerin ortaya çıkması, fikir tartışmaları ve bunların birbirlerini yok edememeleri açıkça göstermektedir ki insan mutlak bir bilgiyi elde etmeye yetkin değildir. İnsanın fikri planda fanatik ve dogmatik olmaması gerekir. Farklı görüş ve kanaatlerin olması felsefenin de isteğidir. Açıkçası felsefe insanın hoşgörülü olmasını zorunlu kılmaktadır. Mutlak anlamda ben her şeyi biliyorum iddiasında bulunmak felsefenin de hoşgörünün de ilkeleriyle bağdaşmaz. Felsefenin ilkesi hoşgördür ve hoşgörünün ilkesi de dogmatik ve mutlakçı olmaktan kaçınmaktır. Felsefe farklı fikirlerin rahatça tartışılabilceği bir ortamı gerektirir. Böyle bir ortamda da takdir edilir ki düşünsel anlamda ortaklık söz konusu değildir. Düşünce ve fikir noktasında zenginlik ve yoğunluk; ortak olarak sadece düşünceye saygıyı zorunlu kılar. Farklı fikirlere hayat hakkı tanımamak dar ve kapalı ideolojilerden beslenen dar ve kapalı zihinlerin daha da daralmasının bir sonucudur. Zihinlerin kendini farklılıklara tamamen kapatması, insanlarla her türden iletişimin zorlaşması sonucunu doğurur. Öyle ki birbirleriyle aynı ortamda olmaya katlanamayan insanların türemesi böyle bir zihniyetin ürünüdür. Bu anlayış insanların birbirlerine düşmanca tavır takınmasının bir nedenidir. Hoşgörüden bahsetmenin mümkün olmadığı ortamlar, insanların zihin dünyalarının, fikirlerinin ve düşüncelerinin gelişmesinin ve genişlemesinin önünde bir engeldir. Açıktır ki birlikte yaşamın anahtarı hoşgördür ve hoşgörünün amacı da hakikattir. Hoşgörü yaşadığımız ortamlarda istemediğimiz şeylerle karşılaştığımız zaman devreye girer. Aksi durumda hoşgörünün özgürleştirici işlevinin kesin olarak yeniden etkinleştirilmesi gerektiği önermesi, gerçekçi olmayan bir kurgu haline gelir.¹⁶

Hoşgörüdü dingin bir yaşam alanı nasıl oluşturulabilir? diye sorarsak; öncelikle İnsanın kendisini tanıması lazımdır. Kendisini tanıması için de, diğer insanların varlığına ihtiyaç duyulur. İlişkiler olmadan insanlar kendilerini tanıyamazlar. Farazi durumlarla gerçek durumlar arasında ciddi fark vardır. Farklılıklarıyla insanın bir arada yaşamasını bu noktada sağlamaya çalışması, doğa karşısında eşit olan insanın sosyal yasalar karşısında da eşit hak ve özgürlüklere sahip olmasıdır. Bu hak ve özgürlüklerin teminatı

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, Çev. Halil Kendir, İmaj Yayınları, Ankara, 2004, s. 209.

¹⁶ Marcuse, Herbert, “Baskıcı Hoşgörü”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, Ankara, 2014, s.104,105.

olan siyasi otoritenin herkese eşit mesafede olması bunu sağlayacak şartlardan birisidir. Adaletli olma, vatandaşlar arasında hakkaniyetli paylaşım, liyakati önemseme, işi ehline verme, herkesin hata yapabilirlık payının olması, özgür düşünceyi kazandıracak öğrenme ortamlarının sağlanması, bireylere yetenekleri ve istekleri noktasında eğitim sağlama, bu konuda seçenek sunabilme de önemlidir. Hz Muhammed ve diğer peygamberlerin yaşantılarına baktığımızda veya ilahi kitaplarda da herkesi kuşatıcı ifadeleri görebiliriz. Benzeri şey uygulamalarda da vardır. Bunun yanında Allah, peygamberlerine yumuşak huylu olmayı ve merhametli olmayı salık verir. Bu çerçeveden bakarsak hoşgörü, merhametli olma hali tanrısal olan bir değer de taşır.

Ahlaki eğitim verilirken nezaket kurallarına da dikkat edilmelidir. İnsana saygı içeren nezaketli olma davranışı hoşgörülü olmaya katkı sağlar. Ahlaklı olmaya katkı sağlayacak eğitim ortamlarının oluşturulması önemlidir. Anne-baba eğitimi çocukların eğitimi açısından belirleyicidir. İnsanın bir diğer insanı anlamaya çalışması hoşgörü açısından önemlidir. Ahlaki eğitim verilirken özellikle ailenin empati yapmayı öğretmesi gerekir. Anne-baba ilişkisi, akraba ve komşu ilişkileri çocukların dikkatlerinden kaçmayacaktır. Çocukları bireylere ve fikirlere karşı önyargısız bir anlayışla yetiştirmek onların toplumdaki varlıklarını sergileme biçimlerini etkiler. Dingin bir toplumda barış içinde bir yaşam için ailede verilen mikro düzeydeki bu eğitim- ama en etkili olan da budur- aynı eğitim anlayışının kalıcılığı sağlaması açısından okullarda da devamı önemlidir. Empati ya da duygudaşlık olarak adlandırılan bu durum aslında hoşgörünün temeli gibidir. Empati ve hoşgörü iç içe girmiş gibidir. Her ikisi de önyargı, bağnazlık ve taassubu kendinde barındırmaz. Empati ile beraber bulunması gereken hoşgörülü olmaya katkı sağlayacak bir diğer durumsa, gerektiğinde bireyin başkasının nefsinin kendi nefsinin tercih etmesidir. Yani başkasını kendine öncelemek, başkasının menfaatini kendi zararına da olsa gözetmektir.

Hakikat arayıcısı hemen hüküm vermemeli ve eskilerin söylediklerini sorgulamalıdır ve incelemelidir. Hakikati aramak dayanaksız iddiaların reddedilmesini gerektirir. İnsanların kanaatleri yerine deliller ve deney dikkate alınmalıdır. Çünkü her insan hata yapabilir özelliktedir. Hakikat arayışına çıkan kişi önyargısız olmalı ve dikkatsiz düşünüşten kaçınmalı, kendi çıkarımlarına daha da çok kuşku ile yaklaşp sorgulamalıdır. Aslında hakikat budur; yani hakikat arayışını sürdürebilmektir. Bu, da

insanın kendini tanıyıp yanılabilir olduğunu¹⁷ kabul etmesiyle mümkündür. Hoşgörünün hakikatle ilişkisi de işte bu noktada başlar. Tek hakikat vardır o da benim bildiğim ve söylediğimdir, düşüncesi diğerlerinin yanı sıra olduğunun bir başka ifadesidir. İlahi vahye sahip olmak hakikate sahip olmak anlamında anlaşılırsa da aynı sorun gündeme gelir. Allah'ın kitabı vardır; ancak asıl mesele insanın ondan ne anladığıdır.

*“Öğüt ver, çünkü sen; ancak bir öğütçüsün. Onların üzerine zor kullanıcı değilsin. Ancak kim yüz çevirir, inkâr ederse, Allah onu en büyük azaba uğratar. Şüphesiz onların dönüşü, ancak Bizdir. Sonra onların hesabını görmek bize düşer.”*¹⁸ *“Dinde zorlama (ve baskı) yoktur. Gerçek şu ki, doğruluk (rüşd) sapıklıktan apaçık ayrılmıştır. Artık kim tağutu tanımayıp Allah'a inanırsa, o, sapasağlam bir kulpa yapışmıştır; bunun kopması yoktur. Allah, işitendir, bilendir.”*¹⁹ Kur'an'da geçen bu ayetlerden de anlaşılmaktadır ki; Allah insanı inanıp inanmama konusunda serbest bırakmıştır. Aynı şekilde peygamberi de sadece uyarıp öğüt vermesi, ama baskı yapmaması için uyarmıştır.

Bireylerin her düşünceden okuma yapmaya yönlendirilmesi özgür düşünmenin kazandırılması bakımından önem arz eder. Okumaların kritize edilmesi bireylerin zihin dünyalarının genişlemesi ve birbirlerine fikir pencereleri açmaları bakımından etkilidir. Modern dünyanın getirdiği etki ile kitle iletişim araçları insanların hayatında ciddi yer edinmiş durumdadır. Bu yüzden teknoloji ve kitle iletişim araçları hoşgörüyü ve birlikte yaşamayı anlatmak için kullanılmalıdır. Hoşgörüyü anlatan müzik, film, resim ve diğer sanat dallarının olması önemlidir. Çünkü şu anda toplum maalesef sanal âlemin etkisindedir. İnsan teknoloji ve kitle iletişim araçlarının etkisi ile küresel bir etki altında, sanal âlemin ürünü durumundadır. Bilim, sanat veya özgürleştirici politika; bunlar ancak bir erdem olarak gerçek hoşgörünün pratikte somutlanmasıyla olanaklıdır. Bunların tarihsellikleri, şimdilikleri ve bir geleceği içselleştirip somut olarak uygulandığında başlamaktadır. Gerçek hoşgörü ancak somut olarak sonuç verdiğinde ortaya çıkacaktır.

¹⁷ Tüzer, Abdüllatif, “Postmodernizm ve Tanrının Ölümü: Öznenin Arkeolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. 12, sayı, 2, Ladin Ofset, Nisan, 2016, s. 84.

¹⁸ Çaşıye s. 88/22, 23, 24, 25, 26

¹⁹ Bakara s. 2/256

Yetenekli bir heykeltıraşın taş kütlesindeki heykeli görmesi gibi, ancak geniş görüş açısına sahip bir insan gerçek hoşgörü sahibi olabilir.²⁰

Her düşüncenin yeterliliklerinin sorgulanması, yani sınanması gerçek hoşgürüdür. Her düşünce reddedilmeden sorgulanma hakkına sahip olmalıdır. Öyleyse bilimsel bakış açısı hoşgörüye açıktır, çünkü bilimsel bakış açısı, doğruların farklılıklarının varlığını kendiliğinden kabul etmek değil, düşünceleri sınamak için gelişen ve değişen bir sınama sürecini işletmektedir.²¹ Hoşgörü, bireylerin tecrübe edip öğrenmesiyle kazanılabilir.

Özgür düşünce ortamı kendine özgü olan ve öz denetimli bireylerin yetişmesini sağlar. Devlet, uygulamalarıyla bireyin özgürlük ihtiyacını karşılamalıdır. Ayrıca devlet adaletli, hakkaniyetli, liyakatli ve halkını kuşatıcı olmalıdır. Devletin yönetiminde görev alacakların liyakatli olması gereklidir. Farabi adaleti liyakatin işlemesi olarak tanımlar.²² Ayrıca adalet ve liyakat toplumun yönetime olan güven duygusunu etkiler. Halkın güveni siyasi yönetimin devamını da sağlayabilir.

Hoşgörüye insan hak ve özgürlükleri açısından baktığımızda hoşgörünün bir insan hak ve özgürlüğü olduğu görülebilir. Nedir hak ve özgürlükler? İnsanın temel hak ve özgürlüğü yaşama hakkıdır. Yaşam hakkı, insanın fiziki, biyolojik ve psikolojik, varlığını problemsiz olarak devam ettirebilmesidir. Bunun için gerekli olan sağlık ve bütünlük içinde dünyaya gelmelidir. Hayatını ahlaki ve entelektüel gelişim olanaklarına sahip olarak sürdürülebilmesi gereklidir. Fiziki, biyolojik, psikolojik, moral ve entelektüel bütünlüğünü kazanmış olmalıdır. İnsan, varlığın hukuksal kişilik yönüyle beraber toplum yararı adına da olsa, doğa yasasından gelenden başka hiçbir bağ, önlem, zor ve yaptırımla sınırlanmamasını, etkilenmemesini, yok edilememesini ifade eder.²³ Hak ve özgürlüklere insan doğuştan sahiptir. Hoşgörü de bir hak ve özgürlük meselesidir. O halde hoşgörüü ontolojiyle temellendirmek mümkündür.

İnsanın bireysel farklılıkları Tanrısal bir vergi olması sebebiyle müdahil olabileceğimiz bir durum değildir. Mesele bunu anlamaya çalışıp kabul etmektir. Allah,

²⁰ Wolff, Robert Paul, Moore, J. R. Barrington, Marcuse, Herbert, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2014, s. 15.

²¹ Wolff, Robert Paul, Moore J. R. Barrington, Marcuse, Herbert, age, s. 14.

²² Farabi, *Medinetu'l Fazıla*, Çev. Nazif Danışman, Meb. Yayınları, Ankara, 2001, s. 52.

²³ Saruhan, Müfit Selim, “ Yaşama Felsefemizin İlkesi ve Güvencesi: Adalet”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 291, 292.

ilahi kitabında insanları çeşitli dillerde, renklerde, kabileler halinde, cinsiyet olarak bir kadın ve erkek olarak farklılıklarla yarattığını ve bunun da kendi ayetlerinden olduğunu ifade eder.²⁴ Farklılıkların yaratıcının bir tecellisi olarak algılanması insanın bir diğerine bakış açısını değiştirebilecektir. Şunun çok iyi bilinmesi gerekir ki kendisi de başkasının açısından bakılırsa, onun açısından bir başkasıdır. Bu durumda kabul görmek için kabullenmek gerekir de diyebiliriz. Buna yaratıcı sebebiyle yahut aynı kaynağın farklı ürünleri olma bakımından hoşgörü zorunludur denilebilir. Hoşgörünün gereğini dindar birine böyle anlatmak mümkündür.

Hoşgörünün sınırı nedir? Başkalarıyla yaşama zorunluluğu noktasında insan, bakış açısının genişliğini yani diğerleri ile ilişki ve iletişimdeki sınırları kendisi belirler. Diğerlerinin varlığını yok sayan, kendini onlardan üstün gören, etrafındakileri küçümseyip yokmuş hükmünde hareket edip onların yaşam alanlarını alt üst etmek hoş görülemez. Dayatılan sınırlar, insanın zihin dünyasını da daraltabilir.

Kısacası dingin bir toplumda ve barış içerisinde yaşamının tek yolu hoşgördür. Bunu sağlamak özelde bireyin, genel olarak ise toplumun ve devletin elindedir. Çünkü toplum bireylerden oluşur. İnsanlar birbirlerini gönülden, içtenlikle, dostane kabul etmese de en azından kendi menfaatleri için başkalarının varlığına, farklılıklarına ve hatta zıtlıklarına, hoşgörünün en alt düzeydeki ifadesi olan yahut hoşgörünün bir çeşidi olarak ifade edilen, tahammül etmeyi öğrenebilir. Diğerlerinin de insan olmaları, tıpkı kendileri gibi hak ve özgürlüklere sahip olmaları gerçeğinin ilke olarak benimsenmesi önemlidir. Bu açıdan hoşgörü, tolerans, müsamaha, tesamüh vb. kelimelerin etnik ve filolojik kökenlerinin ne olduğunun fazlaca bir ehemmiyeti yoktur. Mesele, kelimelerin ifade ettiği anlamdadır. Bu da insan haklarının var olduğu ve hepimizin insan olduğu gerçeğidir.

²⁴ Rum, 30/ 22, Hucurat, 49/ 13.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HOŞGÖRÜ, MÜSAMAHA VE TOLERANS KAVRAMLARI

1.1. Hoşgörü ve Hoşgörü ile Aynı Anlamda Kullanılan Kavramlar Arasındaki İlişki

1.1.1. Hoşgörü

Hoşgörü iyi, tatlı, duygu okşayan, zevk veren, beğenilen, ilgi uyandıran anlamında Farsça bir sözcük olan “hoş/huş”²⁵ sözcüğü ile görmekten “görü” anlamında Türkçe fiilin bir araya getirilmesiyle oluşan bir bileşik kelimedir.²⁶ Buna göre hoşgörü, diğerini en iyi olabilecek biçimde görmek anlamına gelir.²⁷

Hoşgörü her şeyi anlayışla karşılamak suretiyle imkân dâhilinde hoş görme hali olup, kendi inanç ve düşüncelerine aykırı inanç ve düşünceleri hoş görme durumudur. Tutum ve davranışlarda daraltma ve umursamazlık arasında orta bir yol tutturup dengeli hareket etmek, karşılıklı ilişkilerde orta yolu takip etmek anlamlarına gelmektedir.²⁸ Hoşgörü; davranışları, fikirleri ve düşünceleri kendi düşüncelerine ters olsa da başkalarına anlayışlı davranma, kendisine yapılan kötülüğü affetme demektir.²⁹ Hoşgörünün genel muhtevası, anlayış, saygı, mazur görme, medeni olma, rahatsız olmama, kabul etme, farklılıklara ve karşıt görüşlere sınır koymama ve olumsuz tepkilerden sakınma, karşıtlıkları anlayışla tartışabilme olarak ifade edilebilir.³⁰

Hoşgörü, anlayışla karşılama anlamındadır ve olgunluğun bir belirtisidir. Savunulan görüşler ve fikirler kendi fikirlerimizle çelişkili olsa da sabırla karşılama, hoşgörü demektir. Batı dillerindeki karşılığı tolerans Arapça ve Osmanlıcadaki karşılığı müsamahadır.³¹ O. Hançerlioğlu’na göre hoşgörü: Osmanlıca; Müsamaha, tecviz,

²⁵ Muin, Muhammed, *Ferheng-i Faris-i Muin*, ‘huş’ maddesi, Emir Kebir, C.1, 1. Çap, Tahran 1964

²⁶ Atalay, Ölmez Yasemin, *Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2008, s.17.

²⁷ Leirvik Oddbjorn, “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, sayı, 20, C. 8, Aralık, 2010, s. 151

²⁸ Aslan, age., s.360.

²⁹ Çağbayız, Yaşar, *Türkçe Sözlük*, Ötüken Yayınları, C. 2, 1989, s. 1069.

³⁰ Atalay, age., s. 20.

³¹ Kavcar, Cahit, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, Ankara, 5, Mayıs, 1995, s. 1.

tesamüh, insaf; Fransızca; tolérance, Almanca; toleranz, İngilizce; tolerance, allowance, suffetance, İtalyanca; tolleranza anlamındadır. Kendi düşünce ve inançlarına olan aykırılıklara tepki göstermemektir. Katlanmak anlamında olan (la. Tolerare) deyiminden türetilmiştir.³² Hoşgörü, kelimesi Batı literatüründe yeni bir terim olarak değerlendirilip tolerans ve endüljans (indulgence) sözcüklerinin karşılığı olarak verilmektedir. Kur'an'da afv, lin, hilm, silm, sulh, ihsan ve sabır gibi hoşgörünün anlamına yakın kavramlar olmakla birlikte bu kavramı en iyi karşılayan kavram safh kelimesidir. Değişik kaynaklarda safh kavramına hoşgörü anlamının verildiği görülmektedir.³³

Hoş görmek, fiili Anadolu Türkçesinde var olan bir fiildir; ancak bugünkü hoşgörü kavramını tam olarak karşılamamaktadır. XII. ve XIII. asırda Anadolu'nun İslam'la tanışmasının ardından Kur'an, Hadis ve Tasavvuf kaynaklarından etkilenmeyle ortaya çıktığı da söylenmektedir. Hoşgörü Türk toplumunda kavram olarak olmasa da uygulama olarak vardır. Kelimelerin ırkı olmaz ancak yaşadıkları toplumun sosyal, siyasi, kültürel ve tarihi etkisiyle şekillenme sürecine girerler. Her toplumun hoşgörüyü karşılayan bir kavramı vardır. Hoşgörü kavramının ise Müslüman Türk kültürü tarafından meydana getirilen bir kavram olduğu kuvvetle muhtemeldir.³⁴ Anadolu coğrafyası, karşılıklı hoşgörü ve birlikte yaşama tecrübeleri açısından hiçbir yerle kıyaslanamayacak kadar zengin örneklerle sahiptir.³⁵

UNESCO tarafından yapılan tanıma göre hoşgörü tahammül etmekten daha kapsayıcıdır. Temelde başkasının, yani farklı olanın kendileri gibi olma hakkına saygı göstermek, ötekine verilen zararın kendine ve herkese verilen zarar anlamına geleceği için zarar vermekten kaçınmaktır.³⁶ Bu açıklamaya göre; hoşgörü, hem “siyasi bir gereklilik”, “hem de ahlaki” bir görevdir.³⁷

Tolerans, müsamaha ve tesamüh sözcükleri ile karşılığı verilmeye çalışılan hoşgörü kelimesinin anlamıyla ilgili bilgilerden, bu sözcüğün içeriğinin; affetmek, kusura bakmamak, farklılıkları anlayışla karşılamak daraltıp sıkıştırmadan, ya da tamamen

³² Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 2. Ankara, Remzi Kitabevi, 1977, s. 338.

³³ Aslan, age., s.359.

³⁴ Atalay, age., s. 39,40.

³⁵ Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l Hasan El Harakani'nin Sevgi Şefkat Merhamet ve Hoşgörü Anlayışı”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 2, Kars, 2014, s. 103.

³⁶ Kaymakcan, Recep, “Hoşgörü ve Eğitimi”, *Dem Dergisi*, sayı, 6, C. 2, İstanbul, Nisan, 2004, s. 114.

³⁷ Leirvik, age., s. 151.

gevşetmeden itidalli olmak, dengeyi gözeterek insanlar arası ilişkilerde orta yolu izlemek gibi anlamlara vurgu yapıldığı dikkatimizi çekmektedir.³⁸ Aynı şekilde hoşgörü farklı cins, ırk, inanç ve anlayışa sahip insanlardan rahatsızlık duymamak, onları oldukları gibi kabul etmektir. İstemeyerek ve zoraki değil gönülden katlanarak kabullenmek, kin gütmeyip düşmanlık beslememek gibi anlamları da bulunmaktadır.³⁹

Farklı kaynaklarda hoşgörü kavramının yerine kullanılan tolerans ve müsamaha kelimelerinin sözlük anlamlarına kısaca bakalım.

1.1.2. Müsamaha

Sözlükte “1. *Hoşgörü bağışlama kolaylık gösterme*, 2. *İslam’da bir kimsenin hatasını yüzüne vurup mahcup etmeksizin hoş görme, anlayış göstererek bağışlama veya hatasını düzeltmesi için imkân hazırlama*, 3. *başkalarının dinine, inancına örf ve adetlerine saygı göstermedir.*”⁴⁰ Müsamaha ahlaki başıboşluk ve tarafsız olmak değildir. Müsamaha insanın bilinçli olarak diğerlerinin inanç, düşünce ve davranışlarına tahammül edebildiği bir ortamda var olabilir. Müsamaha müdahaleyi reddetse de mutlak bir karışmamayı kabul etmez. Makul bir müdahale mümkündür.⁴¹ Hoşgörünün eş anlamlısı olan müsamaha her şeyi anlayışla karşılayarak farklılıkları mümkün olduğunca hoş görme hali veya kendi düşünce ve inançlarına karşı düşünce ve inançları olabildiğince hoş görme durumu şeklinde tanımlanmaktadır.⁴²

1.1.3. Tolerans

Tolerans sözlükte; birini veya bir durumu tolere etme isteği, yeteneği ya da kapasitesi, dayanma gücü, katlanma gücü, adil davranış, adalet ön yargısız demokratik ruh, iyi niyet, kardeşlik, arkadaşlık, yaşa yaşat prensibi, kaçınma, sabır, muzdarip

³⁸ Aslan, age., s. 360.

³⁹ Seyhan, age., s. 100.

⁴⁰ Komisyon, *Milli Eğitim Bakanlığı Dini Terimler Sözlüğü*, Devlet Kitapları Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü Ankara 2009, s. 266.

⁴¹ Şebusteri, Muhammed Müctehid, *Resmi Din Söyleminin Eleştirisi*, Çev. Abuzer Dişkaya, Mana Yayınları, İstanbul, s. 86.

⁴² Seyhan, age, s. 100.

olmama, şefkat, hayırseverlik ve sempatidir. Zıddı ise ön yargı, bağnazlık, yatkınlık, kötü niyet, adaletsizlik, ayrımcılık, rahatsızlık, sinir ve kırgınlıktır.⁴³

İnsanın doğuştan itibaren hak ve özgürlüklerle donanmış olduklarının, kabul edilmiş olması temeline dayanan tolerans, yan anlamlarıyla birlikte dört ana anlama sahiptir: 1. Hoşgörü, hoş görme, göz yumma, müsamaha. 2. Dayanma, katlanma, tahammül. 3. İlaça karşı direnç. 4. Hata payı. Tolerans, izin verilen hata, kısaca, dayanmak, katlanmak, tahammül etmek olarak izah edilmektedir. Herkesin dini inançlara ve diğer fikirlere sahip olma hakkı olduğu, temelinde dini politik sebeplerle kişileri ya da pratikleri engellemekten kendini alıkoyma, toleranslı olmanın, herhangi bir yargıdan kaçınmak, düşüncelerini askıya almak, ifade etmemek, herhangi bir durum ya da kişi hakkında yargıdan kaçınmak anlamlarına gelmediği görülmektedir. Çünkü değer verilmeyen ve hoş gitmeyen farklılıklara tolerans gösterilmez. O tür farklılıklara kayıtsız kalınır. Kayıtsızlık ise bir şeyler sevilmediğinde, onaylanmadığında ve değer verilmediğinde devreye girmektedir. Toleransın gerçekleşebilmesi için onaylamadığımız, hoşumuza gitmeyen ve olumsuz gördüğümüz durumların gerçekleşmiş olması ve onlara müdahale etmekten kaçınılmış olması gereklidir.⁴⁴

Başka bir tolerans tanımını şöyledir: Başkalarıyla olan ilişkilerimizde herkese düşündüğü ve yaptığı her şeyin sebebini kendi kendinde arama özgürlüğünü tanımadır.⁴⁵ Fanatik iddialar tolerans ve hoşgöründen oldukça uzaktır. Batuhan'a göre Toleransın üç ana unsuru vardır.

1. Başkalık Unsuru: Toleransın ontolojik temelidir. İnsanlar birbirlerinden psikolojik, sosyolojik, kültürel bakımlardan farklıdırlar. Bunlar büyük aykırılıkların ve karşıt durumların kapısını hızla aralayabilirler.
2. Katlanma Unsuru: Toleransın negatif yönünü ifade eder. İçgüdüsel tepki olarak farklı olandan korkma, düşmanlık besleme ve kuşkulananmak normaldir. Tolerans bu duyguya karşılık en azından göz yummayı ifade eder.

⁴³ Atalay, age., s. 8.

⁴⁴ Yılmaz, Fikret, "John Locke'un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri", *Kesit Akademi Dergisi, (The Journal of Kesit Academy)*, Yıl: 3, sayı, 8, Haziran, 2017, s. 285, 286.

⁴⁵ Batuhan, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 28.

3. Hoş görme Unsuru: Kişilere kendileri olma hakkını tanıma, karışmama denilebilir. Farklılıklara, karşıtlıklara, alışılmadık olana karşı psikolojik kaygılardan kurtulma, negatif olandan pozitif olana bir yönelme vardır.⁴⁶

Toleransın Farsça karşılığı hoşgörü, tahammül ve müdara kelimeleridir. Tahammül etmek yani diğerini olduğu gibi kabul etmek anlamındadır. İnsanların oldukları gibi görünme hakları vardır. Tahammül ve müdara eden insan, kendini karşıdakinden dolayı sınırlandırmıştır. Diğerinin varlığını hisseder ve resmen kabul eder.⁴⁷ Kendinden farklı olan, yabancı ve tuhaf olan bir öteki ile yan yana yaşamının gerekliliğine inanır. Bunu yapabilen herkes, katlanma, umursamazlık, metanetle kabullenme, merak ve şevke kabullenme açısından nerede durduklarına bakılmadan, hoşgörü erdemine sahip olduklarını söylenebilir.⁴⁸

Başkasının özgürlüğüne saygı anlamında tolerans hiçbir şekilde fanatik denecek biçimde iddialı olmayanların yapabileceği bir davranıştır.⁴⁹ Tolerans ve hoşgörü kavramlarının bünyelerinde taşıdıkları anlamlar doğrultusunda hareket edenlerin erdem sahibi oldukları bir gerçektir. Yaklaşımlarının hangi içerikli olduğunun bir önemi yoktur. Bu tavırları sergileyen insanlar hoşgörülüdür.⁵⁰ Çünkü onlar inançlarına katılmayan ve yaptıklarını yapmayan insanlara kendi dünyalarında yer verir ve onlarla bir arada yaşarlar.⁵¹

Tolerans hoşgörü anlamıyla kullanılabilir. Hoşgörü ahlaki bir erdem, sosyal bir görgü ve eğitimde de yer edinmiş pozitif bireysel bir özelliktir. Hoşgörü aynı toplumda yaşayanların yaşantılarını kendi görüş, düşünce ve anlayışlarına göre şekillendirmelerini kabul etmektir. Bu konularda özgürlük bazı yönetimlerde kanunla garanti altına alınmıştır.⁵²

⁴⁶ Batuhan, age., s. 26, 27.

⁴⁷ Şebusteri, age., s. 73.

⁴⁸ Walzer, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 27.

⁴⁹ Batuhan, a. g. e. s. 20.

⁵⁰ Aslan, age., s. 371,372.

⁵¹ Walzer, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 27.

⁵² Batuhan, age., s. 29.

Tolerans kavramının Batı’da Hristiyanlıkla birlikte ortaya çıktığı söylenebilir.⁵³ Tolerans kelimesi, 1689 yılındaki Tolerans Aktı (Hoşgörü Akdi)’nin kabulü ve dinde tolerans fikrinin yükselmesi ile özel bir anlam kazanmıştır.⁵⁴

Tolerans benimseme anlamında değil, katılmadan sadece karşı tarafın söz konusu olgu bağlamındaki yasallığını kabul etmedir. Mesela dindar bir insan, gerçekten dine aykırı olduğuna inandığı küfür, nifak ve fışktan hoşlanmadığı halde; bunların ortadan kalkması söz konusu olamadığından, bunlara tolerans gösterir. Çünkü bunlar onun hoşlandığı şeyler değildir. Fakat hoşlanmamak, gerçekliği inkâr etmek anlamına da gelmediği için, böyle durumlarda tolerans devreye girer ve birey, hoşlanmadığı şeye tolerans gösterebilir. Diğer taraftan aynı Müslüman birey, bu nitelikleri taşıyan insanları hoş görebilir. Çünkü ona göre, ontolojik olarak her insan değerlidir ve saygındır. Bu noktada dikkatimizi çeken husus, insan ile onun işlediği fiilin aynı şeyler olmamasıdır. Çünkü özne ile nesne aynı değildir⁵⁵

Terim anlamı açısından hoşgörüyü incelersek insanların farklı olan din, dil, inanç ve anlayışlarından rahatsız olmama halidir. Felsefi, dini, sosyolojik, psikolojik ve filolojik açılardan bakıp ortak bir tanım yaparsak, insan hak ve özgürlüklerine müdahale etmeden herkesin haklarını kullanması demektir. Birey kendini dışarıya kapatmadan farklı fikir ve düşüncelerin varlığını kabul edip mütevazı düşünceyle “ben bilirim, benimki mutlaka doğrudur,” anlayışından uzak durması felsefi hoşgörüyü temellendirmektedir.⁵⁶ A. Cevizci, Felsefe Sözlüğünde hoşgörüyü, başkalarının kendimizden farklı olan düşünme tarzlarını ve yaşam biçimlerini anlayışla karşılama tavrı; karşımızdakilere, paylaşmadığımız görüş fikir ve duyguları özgürce dile getirme imkânı tanımaya dayanan anlayış, temelde farklı inanç ya da değerlere sahip olan insanların birlikte ve farklılıklara saygı göstererek var olabilmeleri durumudur.⁵⁷ Eğer farklılıklar Tanrı’nın yarattıklarının ya da doğal dünyanın büyüklük ve zenginliğini temsil eden bir şey olarak kabul edilirse, estetik bir onaylama yapılmış olur. Eğer ki Farklılıklar insan gelişiminin zorunlu bir koşulu, insanlara özerkliklerini ve özgünlüklerini anlamlı kılan seçimler sunan bir koşul

⁵³ Batuhan, age., s.59.

⁵⁴ Atalay, age., s. 9.

⁵⁵ Aslan, age., s. 371.

⁵⁶ Aslan, age., 5.

⁵⁷ Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 789.

olarak görülürse, işlevsel bir onaylama söz konusudur. Asıl hoşgörü ise içten bir kabullenmeyle olur.⁵⁸

O. Hançerlioğlu'na göre hoşgörü bir dinin mezhepleri arasında ya da çeşitli dinler arasında çıkan çekişmelerde ve daha sonra da dinin bilime baskısı karşısında kullanılan (La Tolerantia) felsefi bir kavramdır. XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus *De Pace Fidei* (İnanç Özgürlüğü Üzerine) eserinde bu kavramı ilk kez dile getirmiştir. Sonraları Bodinus, Spinoza, Locke, Voltaire ve özellikle XVIII. yüzyılın düşünürleri tarafından bilimsel ve felsefi düşünce özgürlüğünü savunmayı ifade etmede kullanılmıştır.⁵⁹ Hoşgörü, insanın zayıflık, yanılğı ve acizliğinin farkına varmasıyla, karşılıklı olarak bunu kabul etme ve tüm farklılıklara rağmen insani ilişkileri sürdürebilmektir. Votaire, Hristiyanların İznik konsülünden beri birbirlerini boğazladıklarını, Konstantin'in önce bütün dinlere izin verdiğini; ancak Hristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikten sonra ise baskı ve zulümle bu durumun nihayetlendiğini ifade etmektedir.⁶⁰

1.1.4. Hoşgörünün İçeriği ve Kapsamı

Hoşgörünün içeriğine bakarsak sadece insana yöneltilen bir tavır görülmez. Şöyle ki tüm işlevleriyle, eylemleriyle insanları, doğayı ve çevreyi ontolojik hallerine göre kabul olarak⁶¹ ifade edilebilir. Buradan hareketle hoşgörüyü tanımlarken üç durum karşımıza çıkar: Birincisi, insanın karşısındaki ile aynı duyumlara sahip olması; onu dinleme, anlama ve tanıma sorununu ortaya çıkartır. İkincisi, insanlar iletişim kurmak suretiyle konuya karşısındakinin açısından bakabilmektir. Hoşgörülü insan karşısındakinin açısından konuya bakabilme yeteneği sergiler. Üçüncüsü ise, etkileşme ve iletişim sırasında, karşıdakine kusurluluk hakkı tanımadır.⁶² Buradaki üç esası bilmek ve uygulamak ciddi olarak hoşgörülü olmaya çabalamaktır.

⁵⁸ Walzer, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 26, 27.

⁵⁹ Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*, C.2, Remzi Kitabevi, Ankara, 1977, s. 338.

⁶⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. 2, Çev. Lütfi Ay, Meb. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 377.

⁶¹ Aslan, age., s. 6.

⁶² Başaran, İbrahim Ethem, "Hoşgörü ve Eğitim", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No, 2, 5 Mayıs, 1995, Ankara, s. 49.

Hoşgörü kavramı siyasi bir ideal olarak ve kişisel erdemler açısından önceki dönemlerde rastlanmış olsa da hoşgörü kavramı, açık bir şekilde modern bir nitelik içerir. Esas anlam olarak “acıya ve zorluğa dayanma yeteneğine” işaret eden hoşgörü kelimesi İngilizcede “diğerlerinin fikir ya da eylemlerine göz yumma veya sabretme” anlamıyla kullanımı ise ancak 18. yüzyıldan itibaren belgelenebilmektedir.⁶³

Tarihsel olarak hoşgörü kavramı, din savaşlarına ve siyasi baskıya eleştirel bir tepki olarak Avrupa tarihinin belirli bir noktasında şekillenmiştir. “*Hoşgörü, Aydınlanma tarafından dini özgürlük konusundaki siyasi tartışma bağlamında ve vatandaşın şahsi haklarının onaylanması olarak desteklendi.*”⁶⁴

Ancak hoşgörü kelimesine dar ya da geniş bir tanımlama yapılabilir. Siyasi olarak hoşgörü sadece kültürel ve dini farklılıklara müsamaha gösterilmesi olarak kullanılmaktadır. Dar anlamda yapılmış olan bu tanımda sıkıntı, hoşgörünün sadece siyasi veya dini müsamaha anlamında olmasından dolayı diğerlerine kayıtsız kalma anlamına gelebilir. Birey siyasi zorunluluktan dolayı diğerini hoş görmeye hazır; ancak kendi toplumsal ya da dini grubundan farklı bir gruba mensup olan diğerini umursamak zorunda değildir.⁶⁵

Siyasi boyut politik hoşgörüü gösterirken, diğer alanlardaki yansıması psikolojik temelli ahlaki hoşgörüdür. Hoşgörü, pratik yaşamsal alanı içerdiği için anlamı genişlemiştir. Öncesinde halk kültürümüzün bir parçası olarak yerel bir kavram iken bugün bu özelliğini korumakla birlikte hem kurumsallaşma, hem de siyasi, sosyal, ahlaki, hukuki, felsefi bir boyut kazanarak evrenselleşmiştir.⁶⁶ Hoşgörü evrenselleşmiş bir kavram olmakla birlikte herkes aynı şeyi anlamamaktadır. Çünkü evrenselleşen kavramlar her zaman tartışmalıdır ve popüler oldukları için kolay bir biçimde siyasi retoriğe gömülebilirler.⁶⁷

Politik hoşgörü çoğulcu demokrasinin düzgün işlemesine ve çoğulculuk idealinin gerçekleşmesine imkân tanıyan zihin hali ve toplum durumudur. Politik bir erdem olarak

⁶³ Leirvik, Oddbjorn, “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma”, *Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar, Değerler Eğitimi Dergisi*, sayı, 20, C. 8, Aralık, 2010, s. 150

⁶⁴ Leirvik age., s. 150.

⁶⁵ Leirvik age., s. 151

⁶⁶ Aslan, age., s. 11.

⁶⁷ Leirvik age., s. 148, 149.

hoşgörüyü demokratik çoğulculuk kuramı olarak ve pratiğinin analizini yapmak suretiyle irdeleyebiliriz. Diğer yandan hoşgörüyü önyargısız, psikolojik veya ahlaki bir erdem olarak inceleyebiliriz.⁶⁸

1.2. Hoşgörünün Tarihsel Seyri

Felsefeye insanı ilk konu edineneler sofistlerdir. Sofistler devlet şekilleri üzerinde durmuş; şehirden şehre, topluluktan topluluğa sosyal şartların değiştiğine tanık olmuşlardır. İnsanla alakalı bütün kurumların insanlar tarafından oluşturulduğu sonucuna varmışlardır. Sofistler iki farklı devlet teorisi ortaya atmışlardır. Birincisi sözleşme teorisi: Protagoras (M.Ö. 482-411) ile Antiphon (M.Ö. V. yy.) sözleşme teorisinin savunucusudurlar.⁶⁹ Toplum sözleşmesine göre toplumsal yaşamda da herkes aynı derecede korunmalı ve aynı derecede haklara sahip olmalıdır. Çünkü insan doğa karşısında eşittir. Bu eşitlik onların eşit haklara sahip olmasını gerekli kılar. Farklılık sadece sorumluluk alanlarındadır, haklar ise aynıdır. Bu demokratik yönetim, kölelik sistemine karşı olmasından dolayı köleliği savunan bazı sofistler tarafından hoş karşılanmamıştır.⁷⁰

Diğer devlet anlayışı güç teorisidir. Güç teorisi İnsanın kendisini hükmü altına alan içgüdü ile diğerleri üzerinde hâkimiyet kurma isteğinin, kuvvetli olanın zayıf üzerine egemenliğini savunur.⁷¹ Sofistlerden güç teorisini savunanlar adaletin özünü güce dayandırırılar. Bu, güçlünün daima haklı olduğu anlamına gelir.⁷² Tarihteki hoşgörüsüzlük örnekleri, gücü elinde bulunduran inanç sistemi ve toplumdaki hâkim güç tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷³

Sofistler, başta Protagoras (M.Ö. 482-411) olmak üzere; devlette düzensizliği ve çözülmeyi engelleyecek yasaların nasıl hazırlanacağını, toplumun yaşamla ilgili yasalar, gelenekler ve yaşantı biçimlerini tasarlayan, siyaset sanatını, insanın sosyal çevresi ile olan ilişkilerinin nasıl düzenleneceğini, doğru politik adımların nasıl atılacağını

⁶⁸ Wolff, age., s. 20.

⁶⁹ Birand, Kamıran, *İlkçağ, Felsefesi Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayınları, Ankara, 1987, s. 33.

⁷⁰ Birand, age., s. 34.

⁷¹ Birand, age., s. 34, 35.

⁷² Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, , Say Yayınları İstanbul, 2012, s. 101.

⁷³ Batuhan, age., s. 7.

öğretmeye çalışmışlardır. Sofist Protagoras’a göre insanlar bireysel olarak yetersizdirler ve kendi kendilerine yetemez oldukları için işbirliği yapmak zorundadırlar; ancak adalet olmadan işbirliği yapmak imkânsızdır. İnsanın her şeyin ölçüsü olduğu, Protagoras’ın fikridir. Bu çerçevede düşünülürse, herkes farklı bilgilere sahip ve farklı ihtiyaçları olduğundan değerler çeşitli ve çoklu olmalıdır. Sofistler, farklı bakış açıları, ilgi ve çıkarları olan insanların bir toplum düzeni kurup barış içinde yaşamaya imkân verecek yetenekleri, siyasi ve politik erdemleri öğretmeye çalışmışlardır. Sofistler erdemin de öğretilebileceğini savunmuşlardır. Protagoras’ın insana, topluma ve yönetime bakışı demokrasinin teorik temellerini ortaya koyar.⁷⁴

Sokrates (470-399 MÖ) devletin, bireyi güvence altına alması gerektiğini vurgular. Mutluluk için ahlaki yaşantının iyi olması gereklidir. Devlet, eğitim aracılığı ile vatandaşlarını manevi yönden geliştirerek erdemli bireylere dönüştürebilmelidir. Sokrates toplumsal bir sözleşmenin bireyin devletle ve toplumla olan ilişkilerini düzenlediğini söyler. Bu açıdan birey yasaların ve devletin eseridir. Bireyin iyiliği ahlaki gelişimi ve kendini gerçekleştirme çabası, varlık sebebi iyilik ve adalet olan devletin etki alanındadır. Problem devlette ve yasalarda değil yasaların uygulayıcısı insanlardadır.⁷⁵ Yasanın üstünlüğüne dayalı, tüm yurttaşların özgürlük ve mutluluğunu temin edip koruyacak bir hukuki düzen ve herkesi bağlayıcı olacak şekilde hazırlanan bir sözleşme, hükümdar ya da Bilge Kral ile yurttaşlar arasında yapılır.⁷⁶

Platon, yönetimde de en üstte filozofların olması gerektiğini savunur. Felsefeyi Tanrı’nın bir hediyesi olarak görür ve felsefenin insanları yüce olana yaklaştırmaya çalıştığını düşünür. Bu, filozofun ilahi doğadan bir pay aldığını gösterir. Platon “*Tanrı her şeyin ölçüsüdür*” der. Filozof, Tanrı’nın sahip olduğu ölçünün tek emanetçisi olduğundan devletin de doğal yöneticisidir.⁷⁷

Aristoteles’e (384–322 MÖ) göre insanların bir arada yaşamaları doğal olarak devleti gündeme getirir. Devlet bireyden önceliklidir; çünkü birey tek başına kendine yeterli olamaz.⁷⁸ Bu sebeple insan, eksikliğini bir başkasından, başka biri eksikliğini bir

⁷⁴ Cevizci, age., s. 65, 66.

⁷⁵ Cevizci, age., s. 73, 74.

⁷⁶ Cevizci, age., s. 75.

⁷⁷ Cevizci, age., s. 84.

⁷⁸ Aristoteles, age., 10.

başkasından temin etme yoluna gider. Bu da insanların bir araya gelmesinin nedenidir ve hepsi yardımlaşarak ortaklaşa yaşarlar. Bu bir toplum düzenidir.⁷⁹ Devlet de bir toplum düzenidir. Devletin içinde yaşayanlar yasalarla örgütlenirler.⁸⁰ Toplumun temeli bireylerin ortak iradeleri sonucu oluşan toplumsal sözleşmeye dayanır. Yani insanlar vahşi doğadan korunmak, ihtiyaçlarını karşılamak, daha iyi bir yaşam sağlamak amacıyla topluluk halinde yaşamaktadırlar. Yasalar Tanrı'nın değil insanın ürünüdür.⁸¹

Devlet herkesin aile ve tüm yakınlarıyla iyi yaşamalarını, mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmelerini amaçlar.⁸² Amaç adalettir ve adalet herkes için iyi olandır. Eşit olanlar için adalet de eşittir. Adaletli toplum iyi toplumdur.⁸³ Devlet herkese eşit pay ve eşit görev savunusu yapar. Herkes rollerine göre eşit ve görevlerini yapmalıdır.⁸⁴ Aristo insanın ruh yönünü ikiye ayırır. Biri akılla ilgili olan bölüm, diğeri de akılın olmadığı bölümdür. Akılın olduğu bölümü de ikiye ayırır. Biri pratik akıl, diğeri teorik akıldır. Yasalar yapılırken bunlar göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü birey faydalı şeyleri, iç değeri olan şeyleri yapmalı ve barış içinde yaşamalıdır. Hayat, inceliklerle dolu olduğunda yaşanılabilir.⁸⁵ Açıktır ki hoşgörü hayatı yaşanılır kılan incelikli bir davranıştır.

Helenistik dönem (330-30 MÖ.) öncesi uygar olmayan toplumlar, geleneklerinin dışında olan her şeye karşı hoşgörsüzdürler. Yabancılar karşı kuşkucudurlar. Minos Uygarlığı'nda hoşgörünün ilk kez görüldüğü dönem Grek çağıdır. Bu dönem ekonomik temelli olduğundan yabancılarla kurulan iletişim ve iyi ilişkiler gerekli görüldüğünden hoşgörü kavramı, toplumsal ilişkileri dizayn etmek maksadıyla ortaya çıkmış ve gelişmiştir.⁸⁶ Helenistik dönem anlayışına göre devlet doğal bir kurum değildir. Devlet bireyler için vardır ve sözleşmeye dayalı bir kurumdur.⁸⁷

İlk çağın bütün öteki toplumlarında olduğu gibi Roma'da da dinin sosyal düzeni pekiştiren manevi bir dayanak olduğu düşüncesi hâkimdir. Önceleri yabancı bir din olan,

⁷⁹ Eflatun, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 59.

⁸⁰ Aristoteles, age., s. 70.

⁸¹ Cevizci, age., s. 67.

⁸² Aristoteles, age., 84.

⁸³ Aristoteles, age., s. 91.

⁸⁴ Aristoteles, age., s. 117.

⁸⁵ Aristoteles, age., s. 222.

⁸⁶ Russell, Bertrand, *Sorgulayan Denemeler*, Çev. Nermin Arık, Say Yayınları, İstanbul, 2004, s. 211.

⁸⁷ Cevizci, Ahmet, age., s. 139.

üstelik ulus ve imparatorluğun Tanrı'larını tanımayan Hristiyanlığa karşı bu düşünceyle kovuşturmalara girişen Roma devleti, Hristiyanlık artık karşı konulmaz manevi bir güç haline geldiği gün, aynı düşünceyle Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak tanıyacaktı. Bütün bunlar Roma'nın toleranssızlığının doğrudan doğruya dinle bir ilgisi olmadığının, salt pratik siyasi sebeplerden kaynaklandığını gösterir.⁸⁸

Hristiyan Katolik dünyası, ilahi kitap, insan ve kilise olarak üç tarafı olan bir sistemden oluşur. İlahi kelamın yorumu kiliseye aittir. Bu suretle Tanrı mesajını tarihte bedene bürünerek verir. O beden de kilisedir. Kilise din adamlarının kontrolündedir. Din adamları hakikat anlayışlarını ve yorumlarını diğer insanlara anlatırlar. Bu durumda birey direkt olarak vahyin muhatabı değildir.⁸⁹ XII. yüzyıl kilisenin fikirlerine karşı aykırılıklar baş gösterince kilisenin hoşgörüsüz tarafı⁹⁰ reform döneminde ortaya çıkar. Orta çağın aynı toplumda tek din düşüncesine inatla bağlı kalan Batılı devletlerde mezhep farklılıkları nedeniyle ortaya çıkan din savaşları toplum düzenini bozmuş, bu durumda Avrupa'nın uzlaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Özgürlük, barış; hoşgörü ise anlaşma gibi muamele görmüştür.⁹¹

Birey kendini bilinç üzerinden inşa etme faaliyeti ile yaşadığı ortamları da hızla değiştirmeye başlamıştır. Descartes'ten (1596-1650) sonra bireyciliğin öne çıkmasıyla başlayan bu süreç hızlı değişim ile birlikte hayat standartlarının da değişmesini etkilemiştir. Manevi aidiyet duygusu ve geleneklerin yerine bireysel formların önem kazanması ve benmerkezci bir yaşam anlayışının hayatın her alanında yer bulması hoşgörü problemini de tetikler olmuştur.⁹²

Birey varlık anlayışı olarak bireyselliği ve farklılıkları ön plana koymuştur. Böylelikle çeşitlilik alenileşmiş ve birey kendini ifade etmede ayrıcalıklı görmüştür. Toplumda bireyleri bir arada tutan değerlerin zayıflaması, siyasi ve ekonomik etkenlerin sınıflandırıcı tavrı, insanların kendi varlığını gerçekleştirme güvensizlik ve yetersizlikleri nedeniyle bireylerin kendi iç dünyalarına çekilip farklılıklarından dolayı

⁸⁸ Batuhan, age., s. 102.

⁸⁹ Şebusteri, age., s. 102.

⁹⁰ Batuhan, age., s. 192.

⁹¹ Batuhan, age., s. 31.

⁹² Türer, Celal, "Ortak Yaşamlar Ortak Ölçütler", *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 364.

kendilerini ayrıcalıklı görmeleri toplumsal bağların ve ortak yapıların oluşmasına engel olmaktadır.⁹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki yıllar, bu konuda geçmişle bir hesaplaşma, tarihi sorguya çekme, bir de o zamana kadar elde edilen pozitif sonuçların bilançosunu çıkarma karakterini taşıyordu. En ileri görüşlü düşünürlerin bile silkinemedikleri bu iyimserlik havası, bilindiği gibi uzun sürmedi. İlk dünya savaşı ve ardından ortaya çıkan tümelci, baskıcı rejimler, farklı boyutlu bir sosyal sıkıntıya yol açtı. Vicdan özgürlüğü sıkıntısı yerini düşünce özgürlüğüne bıraktı. Düşünce özgürlüğünü tehdit eden tehlike siyasi fanatizmdi.⁹⁴ Günümüzde, geçmişte çözüme kavuştuğu düşünülen dini hoşgörü de dâhil olmak üzere insanların hayatında yer alan politik ve ekonomik meseleler hoşgörü ve toleransı yeniden gündeme getirmiştir.⁹⁵

1.3. Hoşgörülü Olmanın Sebepleri

İnsan zaten bir arada yaşamaktadır ve herkes bunun farkında; ancak asıl sorun bir arada yaşarken nelere dikkat edeceğimizdir?⁹⁶ *“Bir şekilde yaşamak zorundaysak toplum içinde yaşamak zorundayız. Eğer toplum içinde yaşamak zorundaysak bu da mümkün olan en az acıyla olmalı. Kaçınılmaz olan acı çekme farklı koşullar altında farklılık gösterecektir ve tarihin tüm evrelerinde kesinlikle aynı değildir.”*⁹⁷ Ancak insanlar arasındaki ortak bağ, tahammül ve tesamüh yani hoşgörüdür.⁹⁸ Platon⁹⁹ ve İbn Haldun¹⁰⁰ ihtiyaçların karşılanması için hoşgörüyü gerekli görürler. İnsanları bir arada yaşamaya mecbur eden temel ihtiyaçlar, fiziksel varlığın devamı için olan ihtiyaçlar ve varlığımızı anlamlandırma çabası için manevi ihtiyaçlar olarak ikiye ayrılır. Kişinin beslenme, barınma, güvenlik ihtiyacı, bedensel bütünlük için gereklidir ve bununla fiziksel varlığını

⁹³ Türer, age., s. 365, 366.

⁹⁴ Batuhan, age., s. 5.

⁹⁵ Batuhan, age., s. 6.

⁹⁶ Tan, Necmettin, “Ortak Yaşamak İçin Ortaklaşmak”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 408.

⁹⁷ Moore J. R. Barrington, “Hoşgörü ve Bilimsel Bakış Açısı”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 2014, Ankara, s. 68.

⁹⁸ Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57.

⁹⁹ Eflatun, age., s., 59.

¹⁰⁰ İbn Haldun, age., s. 80.

devam ettirir. Manevi ihtiyaçları ise hayatı anlamlı kılmaya yardımcı olacak değerleri inşa etmektir. Devlet ise ayırım yapmadan bireyin maddi ve manevi bütünlüğünü sağlamaya çalışmalıdır.¹⁰¹

Farabi'ye göre bir arada yaşamamanın birçok sebebi olabilir. İnsanların birbirlerine yaklaşma ve birbirlerinden uzaklaşmalarını ne doğa ne irade emreder. Bilakis insanın insanla kavgası, insanın birbirine düşman olmasını doğurur. İki kişi birbirleriyle ancak mecburen anlaşır ve ihtiyaç anında bir araya gelir.¹⁰² Aynı şekilde Platon'a göre de insan, eksikliğini bir başkasından, başka biri eksikliğini bir diğerinden temin etme yoluna gider. Bu da insanların bir araya toplanmasına yol açar ve hepsi yardımlaşarak ortaklaşa yaşarlar. Bu bir toplum düzenidir.¹⁰³ Her insan, yaşamak ve hedeflerine varmak için ihtiyaç duyduğu şeyleri tek başına sağlayamaz. Her birey bu yüzden, diğer insanlarla bir araya gelmeye muhtaçtır. Her birey bu ihtiyaçlardan sadece üzerine düşeni yapar. Bütün insanların birbirleri karşısındaki durumları da aynıdır. Farklı insanların bir araya gelmelerinden topluluk oluşur. Her topluluk büyüklük ve genişliğine göre isimlendirilir. Hoşgörü de ancak fazıl bir şehirde gerçekleşir.¹⁰⁴ Öte yandan ihtiyaçları karşılamak için devletler de ortak olabilecektir. Ticaret toplumları birbirine yaklaştıran bir paydadır.¹⁰⁵

Başkasının varlığının nedenini ve varlığının farklılığını anlamak ve başkası dediğimizi tanımak için sadece hissetmek ve görmek yeterlidir.¹⁰⁶ Başkasıyla ilişkide ve iletişimde insan, kendisinin farkına varır. Kendini bilmek, olmak ve olgunlaştırmaktır. Bunu fark etmemek çatışmadır. Çatışmanın nedeni bireyin kendini tanımaması veya bilmemesidir. Çözüm '*kendi*' olmak için kendini tanımadır.¹⁰⁷ Açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki birlikte yaşamak bir varoluşsal sorundur; çünkü bir arada yaşamak varoluşsal bir zorunluluktur. Ortak yaşam tek tek bireylerin katılımıyla gerçekleştiğinden ortak ölçütlerin olması gereklidir. Bunu sağlamak için önce istekli olmamız gerekir. Konuşmalar, bana göre ve ben odaklı olursa bu mümkün olmayacaktır. Ötekinin, '*Ben*'in

¹⁰¹ Tan, age., s. 409.

¹⁰² Farabi, age., s. 106, 107, 108, 109.

¹⁰³ Eflatun, age., 1971, s. 59.

¹⁰⁴ Farabi, age., s. 79.

¹⁰⁵ Eflatun, age., s. 61.

¹⁰⁶ Tunç, Aynur İlhan, Çok Kültürlülük ve Birlik, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 379.

¹⁰⁷ Krishnamurti, Jiddu., *Hakikat Üzerine*, Çev. Deniz Demirdöven, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 30.

oluşma sürecini başlattığını bilmek önemlidir. Ortak kararlar sağduyuyla verilmelidir ve bu her daim canlılığını hissettirmelidir Bu konuda gayretli olmak ve sorunlara çözüm odaklı yaklaşmak gerekir.¹⁰⁸

Kıskançlık ve sınırlamalar olmadan, yaşam arzusuyla dolu ve başka insanların birer engel değil, birer yardımcı olacağı anlayışıyla yeni bir ahlak oluşturulmalıdır. Eğer insanlar, başkalarını mutsuz etme peşinden koşmak yerine kendi mutluluklarının peşinde olmayı öğrenirlerse, bu beklenti hemen gerçekleşebilir. Bu ahlak hiç uygulanmayacak kadar zor değildir ve benimsenmesi dünyayı cennete dönüştürebilir.¹⁰⁹ Ancak bir arada yaşayan insanlar arasında tabii durum tam bir barış durumu değildir. Her birey, diğerinin şahsi güvenliği hakkında teminat vermelidir; bu da ancak kanuni olarak sağlanmalıdır. Kanunlar ve yasalar bireylerin güvenliğini güvence altına almalıdır.¹¹⁰

Farabi insanların algılama, anlama ve akletme bakımından birbirlerinden farklı olduklarını söyler.¹¹¹ Bir diğer farklılık insanların içerisinde bulundukları kültür ve dildir. Mesele, farklılıkların özündeki benzerliği görebilmektir. İnsanların kavramadaki anlayışları onları farklılaştırır. Zihin darlığı insanların gerçeği görmesine engel olabilir.¹¹² İnsanların karakterleri de simaları gibi birbirinden farklıdır. İnsanın karakterini özgürlük, bireyselleşme ve içsel özellikleri yapılandırır ve şekillendirir. Karakter simaya bağlı değil, simadan yansıyandır. Karakter özgür ve tekrardan uzak, kendine hastır ve tabiata direnir. Karakter aynı zamanda doğaldır, bireyseldir ve özgürdür. Her insanın görünüşü farklı olduğu gibi karakterleri de farklıdır.¹¹³ Farklılıklardan dolayı insanın bilgisinin değişken olması, bireysel öğrenme farklılıkları ve bilginin edinilme şartlarının farklılıkları, çoğulculuğun zorunlu olduğunu gösterir. Çoğulcu toplumlarda hoşgörü

¹⁰⁸ Türer, Celal, “Ortak Yaşamlar Ortak Ölçütler”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 374.

¹⁰⁹ Russell, age., s. 26.

¹¹⁰ Kant, Immanuel, *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme*, Ankara S.B.F. Yayınları No, 33, Çev. Abadan, Dr. Yavuz, Meral, Seha L., Ankara, 1960, s. 17.

¹¹¹ Farabi, age., s.77, 78.

¹¹² Yaran, Sadık Cafer, “İbn. Arabi, Mevlana, Yunus Emre’ye Göre Ötekinin Durumu”, *İslam ve Öteki, Dinlerin Doğruluğu Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, Nisan, 2001, s. 329.

¹¹³ İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslam*, Çev. Salih Şabar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 150.

ilkesel olarak zorunludur. Çoğunlukla çoğulcu toplumda azınlık olanların devlet tarafından hakları kısıtlandığı için en çok onlar hoşgörü talep ederler.¹¹⁴ Bu problemin çözümü farklı düşüncelerin birbirleriyle uyumlu ahenkli yaşayabilmesidir. Farklılıkları ortadan kaldırmak çözüm yolu değildir. Diğer bir çözüm her düşüncenin kendine yaşam alanı oluşturması yoluyla ortaklık kurulmasıdır.¹¹⁵ Çünkü doğal olarak insanların aynı duyguları aynı inançları taşımaları mümkün değildir. Bu gerçeği fark ederek, baskıya ve zora başvurmadan farklılıkların kabul edilmesi bir erdemdir. Farklı olan düşüncelerin doğal karşılanması, özgürce ifade edilme imkânı verilmesi sevgi ve hoşgörünün ön koşuludur. Hoş görmek; aldırış etmemek, görmezden gelmek veya savsaklamak anlamlarında değildir.¹¹⁶ Başka bir çözüm nezaketli olmak, bir kişinin, kendisinin veya çevresindekilerin meziyetlerine ve görüşlerine saygılı olma alışkanlığıdır.¹¹⁷ Nezaketli olmayla yakından ilişkili olan alçakgönüllü olmak, insanın kendisini ve kendisinde olan şeyleri, karşısındakilerden veya onlarda bulunan şeylerden üstün tutmamaktır.¹¹⁸

İnsanların birbiri üzerinde tasarruf hakları yoktur. Yaratana ona iki seçenek sunmuş ve tercihlerinde serbest bırakmıştır. İnsana düşen de bu hakka engel olmamasıdır. “Biz insanı muhakkak bir meşakkat içinde yarattık(...) Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi? Ve ona iki yol da gösterdik. Fakat o, sarp yokuşa aldırmadı. Sarp yokuş nedir, bilmiyor musun? O köle azat etmektir. Yahut bir açlık gününde yemek yedirmektir, yakınlığı olan bir yetime yahut bir toprakta sürünen bir yoksula ve sonra da iman edenlerden, birbirine sabrı tavsiye; birbirlerine merhameti tavsiye edenlerden olmaktır.”¹¹⁹ A. İzzetbegoviç bu konuyla ilgili olarak Beled suresinin 4. ayetinden yola çıkarak şu sonuca ulaşır: İnsanlar Allah’ın bu örneğine uyarak, yani Yaratana taklit edip, insanı tenkit edebilir. Başkası için mücadele etmek ve seçmek yerine, ona mücadele ve seçme özgürlüğünü bırakmak daha doğrudur.¹²⁰

¹¹⁴ Şebusteri, age, s. 79.

¹¹⁵ Öztürk, Ümit, Özsoy, Seda, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, 2015, s. 336.

¹¹⁶ Kavcar, Cahit, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, Ankara, 5 Mayıs, 1995, s. 2.

¹¹⁷ Russell, age., s. 29.

¹¹⁸ Russell, age., s. 31.

¹¹⁹ Beled, 90/4.

¹²⁰ İzzetbegoviç, age., s. 82.

İnsana kendi yaptıkları doğruymuş gibi gelir. Bu doğal bir içgüdüdür. Başkalarının düşünceleri karşısında kıskançlık gösteren ve sadece kendi fikirlerine ve düşüncelerine önem verenler, başkalarının bildiklerini veya öğrendiklerini paylaşması karşısında kendi fikirlerinin ve düşüncelerinin aşağılandığı fikrine kapılıp savunuyu yapmaya çalışırlar. Karşıt fikri çürütecek kanıt bulamayınca atalarının kabul ettiği kendi savunularını “*Keşke bizler de onlar kadar sağgörü olabilsen*” derler. Sanki kendi bildiği tek doğru imiş, düşüncesinden dolayı rahat davranırlar. Geçmişte edinilen bilgiler birey tarafından kendi zihninde yapılandırılmadığı, aklın süzgecinden geçirilmediği, doğruluğu ve yanlışlığı konusunda gerekli deliller üzerinde çalışılmadığı zaman sadece başkalarının düşüncelerinin taşıyıcısı olacaklardır. Yeni bir şey üretme gayreti de olmayacaktır. Sadece zorda kalındığında hemen kendinden öncekilerin kanaatlerini bilgi ve kanıt olarak sunacaklardır.¹²¹ Bir konuyla ilgili başkasıyla ilişkilerimizde karmaşa vardır. Toplumda sahip olduklarımızla ve fikirlerle ilişkinin boyutunu anlamayı, birey kendisi sağlamalıdır. Başkaları sadece ışık tutabilir.¹²²

İnsan herhangi bir kimseye baskı uygulama ve zor kullanma istediğinden zihnen arınmalıdır. “*Dinde zorlama yoktur*”¹²³ ilkesi, ayırt edici bir sınır ve kesinlik olan bir ilkedir. Başka bir ayette şöyle buyurulmuştur: “*Sen onların üzerinde baskı kuran bir zorba değilsin.*”¹²⁴ “*O halde sen mi inanmaları için insanları zorlayacaksın...?!*”¹²⁵ İnsanlardan, düşüncelerinden vazgeçmelerini istemek, onlara düşüncelerinden dolayı işkence etmekten daha insani değildir.¹²⁶

1.4. Hoşgörünün İmkânı

Hoşgörü olmayı sağlamak için öncelikle hoşgörü bilincinin oluşturulması gerekmektedir. Yani birey diğerleriyle neden bir arada yaşaması gerektiğini anlamalıdır.¹²⁷

¹²¹ More, Thomas, *Ütopya*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012, 2. Baskı, s. 65.

¹²² Krishnamurti, J, *Hakikat Üzerine*, Çev. Deniz Demirdöven, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 22.

¹²³ Bakara, 2/256.

¹²⁴ Gasiye, 88/22.

¹²⁵ Yunus, 10/99

¹²⁶ İzzetbegoviç, age., s. 81.

¹²⁷ Tan, age., s. 408.

Hoşgörü bilinçli olarak uygulanmalı. Seneca'ya göre hoşgörü, ne gelişi güzel ve sıradan ne de aşırı olmalıdır.¹²⁸ Dengeli ve mutedil olmalıdır. Hoşgörü gerektiren bir durumdan hemen sonra ortaya çıkmalıdır. Seneca'ya göre hoşgörü konusunda adaletli olunması gerekir. Yöneticinin hoşgörüsü kapsayıcı olmalı, herkesi kuşatmalıdır.¹²⁹ Hoşgörü yanlış davranışın hemen ardından gelmeli ki kişinin kendi yanlışını görme fırsatı olsun. Bu amaç güdülmeden sergilenen hoşgörü olumsuz bir hoşgörü olacaktır.¹³⁰

Hoşgörünün gerçekleşmesi için iletişim gereklidir. Bu nedenle hoşgörünün gerçekleşmesi için en az iki kişinin olması gerekir. Bu anlayış bireyde toplum bilincini zorunlu kılar. Birey kendini toplumun dışında yahut üstünde değil, toplumla birlikte hissetmek zorundadır.¹³¹ Hoşgörülü insanların anlayışları hesaba katıldığında, hoşgörünün bir sebep ve neden değil; bir sonuç olduğu görülür.¹³²

Hoşgörü bireyin kendisinin dışındakilerin farkında olmasıdır. Birey kendisini merkeze aldığı anda üç tavır sergiler. Birincisinde, birey iyi niyetle kendisine karşıt olan düşünce inanç ve tavırları affeder. İkincisinde, karşıt tutum, davranış ve düşünceleri kabul etmez. Ne yapacağını nasıl bir tavır takınacağını bilemez. Belirli bir kişilik ortaya koyamadığı için hoşgörü tarafsız olarak kullanılır. Üçüncüsünde ise birey kimliğini yitirme korkusu, ya da hoş görülen durum kendinin de başına gelir düşüncesiyle hoşgörüye sığınır. Bu durumda hoşgörü kişinin kendisine yönelik bir tutumdur.¹³³ Hoşgörü bilinci düşüncenin ve davranışın niteliklerini belirler.

Bireyin hoşgörüye dair iç görüşü olmalıdır. Hoşgörü noktasında hoşgörü psikolojisine yönelik bir iç görüş ve yaşanan duyguları gözlemleyerek hoşgörüye sahip olunulabilir. Hoşgörü, bağnazca düşünceden uzak kişi için mümkündür. Diğerine düşman dahi olsa bir kabul söz konusudur.¹³⁴

¹²⁸ Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014, s. 32.

¹²⁹ Seneca, age., s. 31

¹³⁰ Seneca, age., s. 32.

¹³¹ Erinc, Sıtkı M., "Eğitsel Boyut Göstergesi Olarak Hoşgörü", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, Ankara, 5 Mayıs, 1995, s. 58.

¹³² Erinc, Sıtkı M., age, s. 59.

¹³³ Erinc, Sıtkı M., age, s. 61.

¹³⁴ Wolff, age., s. 49.

Hoşgörünün gerçekleşmesi için farklılıklar olmalıdır. İnsanların farklılıkları ile bir arada yaşayabilmesinin koşulu hoşgördür. Davranışlar tehdit içermediği sürece hoş görülebilirler. Farklı düşünceler ve davranışlar aykırı olsa da zarar vermediği müddetçe hoş görülüp katlanılabilir.¹³⁵ İnsanların her şeyi kendine göre şekillendirme isteği hayatı zorlaştırır. Herkesin kendi yetiştiği ortamın kazandırdığı davranışları vardır. İnsan, karşısındakinin kendine baskısını hoş karşılamaz. Ancak kişilik ve varlık haklarına aykırı olmayan davranışlar hoş görülebilir. İnsanlarla iletişim sağlanırsa karşındakini de anlamamanın bir yolu olan empatiyi gerçekleştirerek hoşgörüye imkân sağlanabilir.¹³⁶

Eğitim hoşgörüü sağlamada yardımcı bir etken olabilir mi? Hoşgörü eğitim yoluyla bireylere kazandırılabilir. Platon insan tabiatının, eğitim yoluyla değiştirilebileceğini söyler.¹³⁷ Çünkü eğitimin amacı iyi insan yetiştirmektir. Ayrıca eğitim insanın varoluşunu gerçekleştirmesini sağlar. Bunun için özgür zihinlerin oluşturulması amaç edinilmeli, esnek, eleştiriye açık, yapıcı ve kendini gerçekleştiren bireyler yetiştirilmelidir. Eğitim insanların kimliklerini, kişiliklerini yok etmemeli; kişilik ve kimlik bütünlüğünü sağlayabilmelidir.¹³⁸ Ancak hoşgörüü yüzeysel ve sınırlı bir müsamaha olarak öğretmek yeterli değildir.¹³⁹

Hoşgörünün olması için hoşgörü bilincinin olması gereklidir. Hoşgörü bilincinin oluşması felsefi tutumu, eleştiren zihin yapısını ve bütüncül bakış açısını kazanmayla mümkün olabilir.¹⁴⁰ Felsefe mantık sosyoloji psikoloji gibi beşeri bilimlerin desteği ile yapılacak olan bir din eğitimi hoşgörü kazandırmada etkin olabilir. Bir mezhep yahut bir anlayış doğrultusunda verilen yüksek din eğitiminde ısrar etmek, din eğitimini dinle ilgili konularda yeterli insan yetiştirmek yerine, dinin ve inancın korunması için bir araç olarak görmek, dini, ideoloji haline getirmenin en kısa yoludur. Açıktır ki dini değerlerin aşılacağı yerler yükseköğretim kurumları değildir. Dini değerler ancak küçük yaşta

¹³⁵ Soykan, Ömer Naci, "İnsanın Bir Varoluş Tarzı Olan Kültür, Neden Çatışmalara Yol Açıyor?", *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 323.

¹³⁶ Soykan, age., s. 324.

¹³⁷ Eflatun, age., s. 100.

¹³⁸ Soykan, age., s. 330.

¹³⁹ Leirvik Oddbjorn, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Sayı, 20, C. 8, Aralık, 2010, s. 158.

¹⁴⁰ Tunç, Aynur İlhan, "Çok Kültürlülük ve Birlik", *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 393.

olanlara eğitim veren kurumlarda verilmelidir.¹⁴¹ Hoşgörü eğitimi bir anlamda eğitilen bireylerin vicdanlarına hitap etmeyi ve inançlar üstü dayanışmayı öğrenmelerine yardımcı olmayı ifade eder. Bu ise, geleneksel sınırlara meydan okuyan yeni bir ahlaki topluluk oluşturmak anlamına gelir.¹⁴² Eğer bireyler empati yapabilirlerse vicdan temelli bir hoşgörü eğitimi aşamalı olarak inançlar arası dayanışmanın temelini oluşturabilir. Ancak bu tasarı, ahlaki öğrenirken, din ve siyasetle ilgili konuşurken ve hoşgörü ile ilgili tartışırken bireylerin yüzleşmesine izin verilirse gerçekleştirilebilir.¹⁴³

“Hoşgörü benimseme ile yadsımanın diyalektiğidir.” Hoşgörünün bu kadar konuşulması henüz dünya genelinde ırk, renk, kültür, etnik ve inanç farklılıklarından dolayı insanın evrimini tamamlayamadığını gösterir. Hoşgörü eğitimi açısından düşündüğümüzde şu üç boyutu önemlidir. 1. Farklı inançları, grupları, pratikleri kategorik değerlendirmeye tabi tutmadan, esnek ve anlayışlı olmak. 2. Farklılıkların ve ayrılıkların çeşitliliğine imkân tanımak. 3. İnançların, pratiklerin, kültürlerin çeşitliliğini kabul etmek; hiçbir inancı ve kültürü yadırgamamak.¹⁴⁴ Aslında hoşgörünün sağlanabilmesi insanın, insan olma evrimini gerçekleştirmiş olması anlamındadır.

Hoşgörünün olması insan hak ve özgürlüklerini gerektirir. Yaşama hakkına saygı, yardım isteyen yüz çevirmemek, hak ve adalet duygusu, hakkaniyetli davranış ve güzellikleri görebilme birlikte yaşamayı kolaylaştıran unsurlardır.¹⁴⁵

İnsanın doğaya bakışı, saygı, sevgi ve merhamet barındırmıyorsa insanı da doğadaki herhangi bir nesne gibi görmeye başlar.¹⁴⁶ Tüm diğer varlıklara saygı aslında bireyin kendisine olan saygısının bir sonucudur.

Hoşgörü, dar bir şekilde anlaşılırsa diğerine karşı kayıtsız kalmak anlamına gelir. Bu, diğerine karşı pasif bir hoşgörüdür. Oysa hoşgörü üstü bir tutum olan “*olumlu, yaratıcı ve ötekinden sorumlu*” bir yaklaşım önerilebilir. Bu yaklaşıma göre hoşgörü dayanışma demektir. Dayanışma “*ötekinin farklılığının aktif ve olumlu bir şekilde saygı*

¹⁴¹ Tan, age., s. 415.

¹⁴² Leirvik, age., s.164.

¹⁴³ Leirvik, age., s. 165.

¹⁴⁴ Dağlı, Çetin Ramazan, “Eğitimde Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, , Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No, Ankara, 5 Mayıs, 1995, 2, s. 39.

¹⁴⁵ Tunç, age., s. 394.

¹⁴⁶ Soykan, age., s. 332.

görmesi...”¹⁴⁷ anlamına gelir. Bu, diğetine karşı sorumlu olmak demektir. Dayanışmadan kasıt bir grup çıkarı meselesi değildir. Dayanışma diğeriyle “*birlikte katlanmak*” anlamındadır. Hoşgörünün ötesine geçmek, ahlaki farklılıkları belirsiz hale getirmek veya üzüntü verici toplumsal ve siyasi çatışmaları görmezden gelmek değildir. Şöyle ki hoşgörü, dayanışma açısından değerlendirilirse, diğeri ile hatta korunmasız olması durumunda, düşmanla bile birlikte sıkıntılara katlanmaya hazır olmak demektir. Daha derin bir biçimde dayanışma; düşmana karşı direnme ve mücadeleden vazgeçmeden düşmanı sevebilmek anlamına bile gelebilir. Bu durumda olması gereken, inançlar üstü, milletler üstü bir dayanışmadır.¹⁴⁸ Kısacası insan olma ortak noktasında birleşebilmektir.

Dayanışma vicdanla bağlantılı bir durumu ifade eder. Vicdan, ‘...ile bilmek’ anlamına gelir. Saklı anlamı ise ahlaki bilgidir.¹⁴⁹ “*Vicdanım, kendini yaralı bir senin yerine koyan bir benden başka bir şey değildir.*”¹⁵⁰ Vicdanlı birey diğeriyle anlayabilendir.

Vicdan kutsaldır. “*Vicdanın kutsiyeti birbirleriyle sıkı ilişkisi olan Tanrı’dan gelen iç ses, sevginin hakikati, pasif direniş, şiddet karşıtlığı, demokrasi ve dini kapsayıcılık gibi kanaat ve kavramsallaştırmalar kümesine aittir.*”¹⁵¹ Vicdan bağı ahlaki kanaatlerden daha derin bir anlam ifade eder. Vicdan, ahlaki ve siyasi konularda aynı düşünüp düşünmediğine bakmadan diğeriyle beraber sıkıntılara katlanmaya ve ona destek olmaya hazır olma anlamındadır.¹⁵² Empati, vicdan ve dayanışma hoşgörülü olmanın bir parçasıdır.

Gündelik hayatın içinden birlikte yaşamının ilkeleri olarak somut yaşantılar örnek verilebilir. Hayatı paylaşmak, akraba ziyareti, komşu, hasta ve bayram ziyaretleri, taziyeler bunu gösterir. Güven duygusu, aynı avluda evlerinin kapısına kilit vurmada yaşayabilmek, can, mal, namus konusunda birbirinden emin olmak, başkasını düşünmek, fedakârlık, yardımlaşma ve paylaşma, diğeriyle önemseme, tüm bunlar ortak yaşamayı sağlayan unsurlardır. Farklılıklara düşmanca bakmama, insani ilişkileri sürdürme, vefa,

¹⁴⁷ Leirvik, age., s. 163.

¹⁴⁸ Leirvik, age., s.163.

¹⁴⁹ Leirvik, age., s. 152

¹⁵⁰ Leirvik, age., s.154

¹⁵¹ Leirvik, age., s.155.

¹⁵² Leirvik age., s. 159.

insanları muhabbete götüren ortak duygu ve düşünceler, hoşgörüyü kazanma açısından önemlidir.¹⁵³

Toplumsal barışı ve huzuru sağlayıp birlikte yaşamının imkânı olan hoşgörüyü nasıl kazandırabiliriz? Hoşgörü, davranışlarla ve küçük yaştaki çocuklara konuyla ilgili farkındalıklar kazandırılarak verilebilir. Alay etme, aşağılama, hor görme, suçlama, ötekileştirici ifadeler kullanma, önyargı, karşıdakini dinlememe, ciddiye almama ve iletişimde kullanılan dil önemlidir. Felsefi düşünüş ve eleştirel bakış açısının kazandırılması, özgür düşünen ve başkalarının da özgür olduğunu kabul eden zihniyetlerin oluşturulması, bireysel ve toplumsal olarak çözüm olabilir. En önemlisi de empati dediğimiz karşımızdakinin duygularını anlamak amacıyla diğerinin yerine kendimizi koyup, onu kendi şartlarında değerlendirmek ve anlamaya çalışmak bireysel ve toplumsal açıdan hoşgörüyü daha da mümkün kılar.¹⁵⁴

Devlet, hoşgörünün olması için toplumu birleştiren ana unsur olarak etkin bir konumdadır. Devletin tavrına ve hoşgörü anlayışına göre durum değişebilir. Toplumda yetkin grubun devletin merkezinde yer alması ve kendi ideolojisini dayatması merkezde olmayan grupların tepkisine yol açabilir. Farklılıklar zıtlasmaya ve gittikçe artan bir ayrışmanın tetiklediği çatışma ortamının oluşmasına neden olabilir ve devlet, toplum için kabul ettiği meşru hakları, yönetimden taviz vermemek için engelleme yoluna gider. Artık barış ve hoşgörü ortamı çatışmaya ve kargaşaya dönüşür; ortak haklara rağmen toplumsal bütünlük bozulur. Siyasi yönetim toplumdaki gruplar arasında hoşgörü ortamı oluşturmadığı için toplumsal barış ve yaşamın değerliliği anlamını yitirir. Toplumsal grupların farklılıklarının çatışmaya engel olabilmesi hoşgörü ortamının sağlanmasıyla mümkündür. Toplumdaki artan etnik, dini, mezhepsel ve kültürel bölünmelerin şiddet ve terör sarmalı büyük bir çıkmazdır. Devlet birleştirici bir dil kullanarak, farklılıkların bir arada uyum içerisinde yaşayabileceği ortamlar oluşturup; bu doğrultudaki sosyal politikaları kabul ederek bir çıkış noktası bulabilir. Devletin adaletli, hakkaniyetli, tarafsız, menfaat ilişkisi kurmadan liyakatı gözeterek yönetimde adil olması ve ekonomik menfaatlerde herkesi gözetmesi de bir çözüm olabilir. Siyasi yönetim, adaleti siyasallaştırılarak yıpratmamalıdır. Herkese eşit mesafede olabilecek bir yargı sisteminin oturtulması, güven duygusu verip adaleti canlı tutar. Tüm her şeye rağmen çoğulcu, özgür

¹⁵³ Tunç, age., s. 394.

¹⁵⁴ Kaymakcan, Recep, “Hoşgörü ve Eğitimi”, *Dem Dergisi*, sayı, 6, C. 2, İstanbul, Nisan, 2004, s. 114.

bir toplum kurma düşüncesi hayal değildir. Demokratik sistemlerde belirleyici, seçimler olduğu için siyasi güce doğrudan seçimler yoluyla ulaşmanın imkânı önemlidir.¹⁵⁵

Bireylerin sorumluluklarını yerine getirmesi hoşgörünün oluşmasına katkı sunar. Bireyler toplumsal sorumluluk bilinci ile hareket ettiklerinde sorumluluklarını yerine getirme çabasına girişirler. Sorumluluklarını bilen ve kendini bilen insanlar yetiştirdiğimizde hoşgörü gerçekleşebilir. Demokrasi, barış, çatışmaları barışla çözme, işbirliği, katılım, örgütlenme, karar verme, empati, iletişim, etkili dinlemeye sahip olma, sivil toplum tutumlarını geliştirme, hak, özgürlük ve sorumluluklara sahip çıkma ve esneklik; eğer tüm bunlar başarılırsa hoşgörü gerçekleşebilir.¹⁵⁶

1.5. Hoşgörünün sınırı

Hoşgörü özgürlükle bir arada düşünülürse; “*evrensel amaca ulaşılması gereken bir erdem*”, olarak tanımlanabilir. Hoşgörü ancak evrensel olursa olanaklıdır, böyle olmadığı zaman ise, kurumsallaşmış eşitsizlik tarafından belirlenir ve tanımlanır. Verili toplumda hoşgörü, edilgin duruma dönüştürülmüştür, yani yerleşik otoriteye hoşgörü göstermek anlamındadır. Şöyleki, otorite baskıcıdır. Oysaki özgürlük açısından meseleye bakıldığında, özgürlüğün alanını ve içeriğini genişleten hoşgörü her zaman yanlıdır ve baskıcı statükonun uygulayıcılarına karşı hoşgörüsüzdür. Taraf tutmaktan kaçınan ve taraflı olmayan bir hoşgörü soyut ya da saf bir hoşgörüdür. Bir ırkçı bir cinsiyetçi, bir sömürücü ve genel olarak her türden baskı ve tahakkümün uygulayıcılarını neden hoş görmemeliyiz?¹⁵⁷ Özgürlük ve hoşgörünün var olabilmesi bunların yokluğunda gerçekleşir. Özgürlüğe götürecek kültürel değişimler akıl tarafından tespit edilip tasarlanabilir. Böylece hoşgörü özgürlükle çelişen durumları gizleyemez, koruyamaz. Özgürlükle çelişen durumlar hoş görülmemelidir. Saf yıkıcı hoşgörü ve iyi niyetli tarafsızlık denge unsurunun kaybedilmesi demektir.¹⁵⁸ Otoritenin uyguladığı şiddeti,

¹⁵⁵ Kaymakcan, age., s. 114.

¹⁵⁶ Gürkaynak, İpek, “Farklı Boyutları ile Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco, Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No, Ankara, 5 Mayıs, 1995, 2, s. 38.

¹⁵⁷ Wolff, Robert Paul, Woore J. R. Barrington, Marcuse, Herbert, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 2014, Ankara, s. 11.

¹⁵⁸ Wolff, Robert Paul, Moore J. R. Barrington, Marcuse, Herbert, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1.Baskı, 2014, Ankara, s. 12.

baskıyı ve zulmü hoş görmek; hoşgörüyü ve özgürlüğü ortadan kaldırmak anlamındadır. Hoşgörü, bireylerin öz benliklerine saygıyı amaçladığından özgürlüğü ortadan kaldıran hiçbir durumu ve uygulamayı hoş görmez.

Sınırsız hoşgörü kayıtsızlık halidir. Bu da hoşgörü değildir.¹⁵⁹ Sınırsız bir hoşgörüden bahsetmek hoşgörü olgusunun anlaşılmadığını gösterir. Çünkü sınırın olmaması orada bir kimlik tayin etmeyi, bir kimlik belirlemeyi mümkün kılmaz.¹⁶⁰ Baskı ve şiddet bireyin özgürlüğüne, özgünlüğüne ve öz kimliğini oluşturmaya engel teşkil eder.

Başkalarının dini, milli, ahlaki, değer ve inançlarına yapılan saldırılar da hoş görülemez.¹⁶¹ Çünkü herkesin kendi inancını yaşama hakkı vardır. Herkesin kendi eylemlerinden sorumlu tutulması, ceza ve mükâfatın şahsi olmasının inceliği de bunu göstermektedir. Diğer taraftan hoşgörü normal şartlar altında geçerlidir; ancak savaş, zulüm, baskı ve şiddet gibi olağanüstü durumlarda hoşgörüden bahsedilemez. Kin, nefret ve düşmanlık sergileyenlere, dik duruş, kararlı olma ve onurlu olma davranışları gösterilmelidir. Pasiflik, ürkeklik ve siliklik hoşgörü değildir.¹⁶²

Hoşgörünün anlamının çarpıtılması ve hoşgörüyü ortadan kaldıran hoşgörü hoş görülemez.¹⁶³ Hoşgörü demokrasiyi kaldırmaya yönelik girişimleri hoş görmez. Hoşgörünün kaynağı olan düşünme, vicdan, irade ve eylem özgürlüklerini sınırlandırma ve kısıtlama da hoş görülemez. İnsanların elde etmiş olduğu hakların ellerinden alınmasına yönelik uygulamalar, insanların ve toplumların kültürlerine yönelik yıkıcı girişimler hoş görülemez. İnsanların inanç özgürlüğünü elinden almak sebebiyle bir başkasına zarar vermek hoş görülemez.¹⁶⁴

“Allah size, dinde sizinle savaşmayan ve sizi ülkelerinizden çıkarmayan kimselere iyilikte bulunmanızı ve onlara karşı adaletle davranmanızı yasaklamaz. Muhakkak ki Allah adil olanları sever. Allah sizi yalnızca, din konusunda sizinle, savaşan ve sizi

¹⁵⁹ Tunç, age., s. 392.

¹⁶⁰ Seyhan, age., s. 100.

¹⁶¹ Tunç, age., s. 392.

¹⁶² Seyhan, age., s. 101.

¹⁶³ Seyhan, age., s. 22.

¹⁶⁴ Başaran, İbrahim Ethem, “Hoşgörü ve Eğitim”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, 5 Mayıs, 1995, Ankara, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No 2, s. 54.

lkelerinizden çıkaran ve sizi çıkarma girişiminde bulunanlara arka çıkan kimselerle velayet ilişkileri kurmanızı yasaklar. Kim onlarla velayet ilişkileri kurarsa işte onlar zalimlerin ta kendileridir."¹⁶⁵

Bu ayette, söz konusu dinin hangisi olduğu belirtilmemiştir. Yalnızca nitelenen yaşama biçimi açıklanmıştır. Bu yaşama biçimi ise öldürme ve yaşadığı yerden çıkarmadan sakınmak olarak belirtilmiştir. Burada söz konusu edilen iki kavramı iyice anlamamız gerekir. Birincisi din konusunda savaşma ikincisi ise ülkeden çıkarmadır. Buna göre dinlerden, mezheplerden ve düşüncelerden dolayı ötekini öldürenlerin keyfilikleri sözkonusudur.¹⁶⁶

Diğer bir hoş görülmemesi gereken durum ise sivil yönetimin dini, kendi çıkarları için kullanmasıdır. Kendi cemaatleri dışındakileri sapkın görenler, kendileriyle aynı fikri, inancı paylaşmayan, her türlü otoriteyi reddedenler ve sadece din konusunda hoşgörülü olmayı gerekli görenler ve hoşgörüyü öğretmeyi kabul etmeyenler hoş grlmemelidirler.¹⁶⁷

Ateistler kendi fikirlerini yayma amacı gütmüyor ve sivil halka zarar vermiyorlarsa hoş görülebilirler.¹⁶⁸ Thomas More'da aynı şekilde düşünür. *topya'da* İnsanlar istedikleri dine inanmaktan zgr olmakla birlikte ahiret inancını ve evrenin düzenini sağlayan ve koruyan Tanrı olduğunun inkârı yasaklanmıştır.¹⁶⁹ Her ne kadar John Locke ve Thomas More böyle düşünse de din ve vicdan özgürlüğünü, bireysel özgünlüğü ve sorgulamayı engelleyen bu düşünceler pek makul gibi görünmemektedir. Bu düşünceler, muhtemelen onların yaşadıkların çağın etkisinden kaynaklanmaktadır.

Bir şiddet tarihsel olarak diğerleriyle kıyaslanarak haklı gösterilebilir mi? Ezilen sınıfların ayaklanmasından kaynaklanan şiddet; adaletsizlik, zulüm ve baskının tarihsel sürekliliğini kırabilir. zgrlk, adaletin alanında genişleyip yeni toplumsal sistemle eşit dağılımını sağlayacak kadar yeterlidir. Fransız devrimi, İngiliz i savaşları, in ve Küba devrimleri gibi.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Mmtebine, 60/8,9.

¹⁶⁶ Said, Cevdet, *Ademin Oğlu Habil Gibi Ol*, ev, Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, 2015, s. 147.

¹⁶⁷ Locke, *age.*, s. 76.

¹⁶⁸ Locke, *age.*, s. 77.

¹⁶⁹ More, *age.*, s. 305.

¹⁷⁰ Marcuse, Herbert, "Baskıcı Hoşgörü", *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, ev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, Ankara, 2014, s. 98.

Emperyalist savaşlar baskı ve şiddeti kırmadıkları gibi daha da sağlamlaştırıp düzene sokmuşlardır. Hoşgörunün ve hoşgörsüzlüğün kapsamında hem eylem hem de tartışma ve propaganda, hem edim hem de söz aşaması vardır. Bütüncül bir yıkımın ortaya çıkması teknik sıkıntılarla değil, risklerin rasyonel bir yanlış hesabı ya da liderlerin düşüncesiz konuşmalarıyla tetiklenebilir.¹⁷¹ Propaganda, eylem ve örgütlenme ile yıkımın ve şiddetin halka yönlendirilmesi arasındaki mesafe kısalır. Propagandayla ve eylemle yapılan yayılma, demokratik hoşgörü ile engellenebilseydi, dünya savaşları engellenebilirdi. Eğer toplumun büyük bir bölümü tehlike altındaysa gerçek barış ve hoşgörü askıya alınabilir. İnsan haklarının uygulanmasını engelleyenlerden bu haklar alınmalıdır. Kendi bireysel menfaatlerini önceleyenler toplumun gidişatına yön vermektedirler, hak ve özgürlükleri sıradanlaştırmaktadırlar.¹⁷²

Hoşgörunün, özgürlüğü ve insaniliği sağlama amaçları hala gerçekleşmiş değildir. Hoşgörü esas olarak baskıcı toplumun korunması ve muhafaza edilmesine hizmet ediyorsa, muhalefeti etkisizleştirmeye ve insanları başka ve daha iyi yaşam biçimlerine karşı bağışık hale getirmeye hizmet ediyorsa ve kendi olmalarına fırsat vermiyorsa o zaman hoşgörü çarpıtılmış demektir. Çarpıtma, bireyin bilincini yanlış biçimlendirdiği için onu kişiliksizleştirir. Çözüm, bilinci yanlış biçimlendirme ve bunun yayılmasına engel olmaktır. *İdeoloji-gerçeklik* ve *baskıcı düşünce-baskıcı eylem* arasındaki *yıkıcı söz* ve *yıkıcı eylem* tehlikelidir.¹⁷³

Hoşgörü kendi düşüncelerini ve inançlarını başkasına dayatmayı reddeder; Ancak bu mutlak bir müdahalesizlik değildir. Hoşgörsüzlük, başkasının düşüncesini inancını geleneklerini kabul etmemenin yanında baskıyı şiddeti ve dayatmayı barındırır. Hoşgörü sahibi olan birey, felsefi bir bakış açısına da sahiptir.¹⁷⁴ Bu bakış açısına göre; hoşgörü ahlaki başıboşluk, değerlerden el çekmek ya da hakikate ulaşma konusunda mutlak bir şüphecilik anlamlarına gelmemektedir. Hoşgörüde, birinin inançlarının, değerlerinin ve eylemlerinin insan haklarından olduğu kabul edilir. Günlük hayatımızda hoşgörü kendi haline bırakma, görmezden gelme, izin verme anlamında kullanılır. Burada hoşgörü tepki göstermeme, karışmama, görmezden gelme, katlanma ve tahammül anlamındadır; ancak

¹⁷¹ Marcuse, age., s. 99.

¹⁷² Marcuse, age., s. 100.

¹⁷³ Marcuse, age., s. 101.

¹⁷⁴ şebusteri, age., s. 86, 87

hoşgörü salt bir başıboşluk, tepkisizlik anlamından ayrıştırılmalıdır. Ebeveynlerin, çocuklarının yanlışlarını görmezden gelmesi, bir öğretmenin öğrencilerinin yanlış davranışlarına tepki göstermemesi hoşgörü değildir. Serbest bırakmak, izin vermek demektir. Sosyal ve siyasi hoşgörü sahibi olmak ahlaki anlamda tarafsız olmak demek değildir.¹⁷⁵

Hoşgörü bağışlamak mıdır? Hoşgörü bağışlamak değildir. Bağışlamak cezayı ortadan kaldırmaktır. Hoşgörü ise, kurala göre değil, özgür bir yargıyla, adil ve iyi olandan yola çıkarak yargıda bulunur; hem beraat ettirilebilir hem de ne kadar isterse o kadar tazminat takdirinde bulunabilir. Bağışlama, yükümlü olunan cezanın affedilmesidir. Hoşgörüde, hoş görülenler, başka hiçbir şeye maruz kalmazlar. Gerekeni açıkça bildirdiği için bağışlamadan daha üstün, daha mükemmel, daha saygındır.¹⁷⁶ Zaten hoşgörü hiçbir şeye müdahale etmemek değildir. İnsanlar boğazlanırken, düşüncenin asaletine sığınmak, elini kolunu bağlayıp görmezden gelmek düşünceye ihanettir.¹⁷⁷ Haksızlıklara katlanmak insanları bireysel olarak daha açık haksızlıkları kabullenmeye hazır hale getirir.¹⁷⁸

İnsanın vicdanını sarsan ve acıtan eylemler prensip olarak hoş görülemez.¹⁷⁹ Her davranışı hoşgörü ile karşılamak yanlışa ve kötülöklere neden olur. O zaman sosyal düzen ve toplumsal disiplin bozulduğundan tam bir kargaşa ortamı olur. Sosyal ahlak ve hukuk düzeni yok olur.¹⁸⁰ Bu durum toplumda kaosun egemen olmasına sebep olacaktır. Toplumsal değerler çerçevesinde ortak bir yaşam arzulayan insanların birbirine karşı tahammölsüz olmaları sorunların daha da ağırlaşmasına hatta çözülememesine sebebiyet verecektir. Bu konu ile ilgili olarak Mill, şöyle der:

“Gaddarca davranış eğilimi, kötü niyetlilik ve kötü huyluluk, ihtirasların en anti sosyal ve iğrenç olan kıskançlık riyakârlık ve samimiyetsizlik, yeterli sebep yokken hemen parlayıp öfkeleniverme ve tahrik ile orantılı olmayan öfkeye kapılma, başkalarına

¹⁷⁵ Şebusteri, age., s, 83, 84.

¹⁷⁶ Seneca, age., s, 75, 76.

¹⁷⁷ Meriç, age., s. 56.

¹⁷⁸ Seneca, age., s. 40.

¹⁷⁹ Walzer, age., s. 36.

¹⁸⁰ Akbay, Günel, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakötesi Ortak Yayın No, 2. Ankara, 5, Mayıs, 1995, s. 11.

tahakküm etme arzusu, nimetlerden kendi hissesine düşenden fazlasını kapma isteği, başkalarını aşağılamaktan haz duyan kibirlilik, kendini ve kendisi ile ilgili şeyleri diğer şeylerden daha önemli sayan ve ilgili olduğu her konuda hep kendisine yontarak karar verme biçimindeki bencilce davranış, bütün bunlar birer ahlaki eksiklik olup kötü, iğrenç ahlaki karakterler olarak ortaya çıkarlar.”¹⁸¹

Tüm bunlar kişisel onur ve haysiyet eksikliğidir. Bunlar başkalarına karşı zarar verici davranış niteliği kazanırsa ahlaken kınanıp reddedilecektir.

Aynı inancın farklı düşüncelerini taşıyanlar ortak tapındıkları Tanrı’ya farklı yollardan ulaşabilirler. Mezhepler kendi özel ayinlerini genel ayinlerin itibarını sarsmayacak şekilde yapabilirler. Tapınaklarda Tanrı imgesi yoktur. Tanrısal varlığa ibadet konusunda fikirler ortak, ancak farklı farklı yollardan giderler.¹⁸² Mill, her çağda farklı yollardan gidenler birbirlerine karşı hoşgörüsüz olup kendi yolunda yürümeye zorlamışlarsa da birbirlerinin gelişmelerini baltalama konusunda, nadiren başarılı olduklarını söyler. Zamanla herkes birbirlerinin önermiş olduğu iyi şeyleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Avrupa, ilerlemeci ve çok yönlü gelişmesini bu şekilde oluşan yolların çokluğu özelliğine borçludur.¹⁸³

Bireyin eylemleri doğrudan, açıkça, kesin olarak başkalarına zarar vermiyorsa, bireyin özgürlüğüne saygı gösterilmelidir. İstenilen özgürlük başkalarına baskı yapma hakkı değil; istediği gibi yaşama, istediği gibi düşünme hakkıdır; yeter ki birinin eylemleri bir diğerini engellemesin. Psikolojik dinamikler de toplumun özgürlük anlayışını etkiler. Tek bir karakter yapısına sahip olan bir toplum, özgür olma olanağına, karakter çeşitliliğinin çok fazla olduğu toplumlardan daha fazla sahiptir. Beyazların siyahları ya da bir ırkı yönetim altına alması durumunda hiçbir özgürlük olmaz.¹⁸⁴ Mill, ise ayrımlıkların, gelişmeyi engellediğini iddia eder. Mill’e göre İnsanların farklı zevklere sahip olmaları, tek tipleştirilmeye karşı çıkılması için yeterlidir. Her bireyin kendini geliştirmek için ihtiyaç duyduğu şey farklıdır. Birine destek olan diğeri için bir engel teşkil edebilir. Aynı yaşam tarzına zorlamak, biri için uygun diğeri için iç dünyasını zedeleyici olabilir. İnsanların sevindiği ve üzüldüğü şeyler nasıl farklıysa maddi ve

¹⁸¹ Mill, John Stuart, Hürriyet Üzerine, Çev, Osman Dostel, Liberte Yayınları, Ankara, 2014, s.165.

¹⁸² More, age., s. 321.

¹⁸³ Mill, age., s. 153.

¹⁸⁴ Russel, age., 178, 179.

manevi değerlerden etkilenme düzeyi de farklıdır. Yaşam şekillerindeki çeşitlilik, bireylerin kişilik ve karakterleri düzeyinde düşünsel, ahlaki ve sanatsal olgunluklarına erişiminde etkili olacaktır.¹⁸⁵

Mill'in yaptığı yoruma göre; Wilhelm Von Humboldt (1767-1835) insanların standart aynılığına engel olmak için, özgürlüğün ve koşulların çeşitliliğinin mutlaka olması gerektiğini söylemektedir. Eskiden toplumsal yapıda sosyal tabakaların olması, çevre, ticaret ve mesleki çeşitlilik olması ayrı dünyaların varlığının göstergesiydi. Şu anda çoğunluğun yaşadığı dünyada aynılıklar o kadar fazla ki aynı şeyleri okuyup aynı şeyleri dinlemek, aynı şeyleri görüp aynı yerlere gitmek, umutları, korkuları aynı, hak ve özgürlükleri aynı ve bunlara sahip çıkmak için ellerindeki araçlar da aynı. Farklılıklar o kadar az ki siyasi otoriteler aşağıdakileri yukarı, yukarıdakileri de aşağı çekmeye çalışarak bu ayrılığı sağlamaya çabalamaktadırlar. Siyasi otoriteler eğitimle, insanları ortak duygu, düşünüş ve diğer etkenler aracılığı ile aynılığın genel çerçevesine dahil edip, bu çerçeveyi daha da genişletip ileri götürmeyi hedeflemektedir.¹⁸⁶

XX. yüzyılda ulaşım araçlarının mesafeleri kısaltması, iletişim araçlarının insanları birbirine yaklaştırılması, ticaret ve üretimin artışı, sanayileşme ve beraberinde gelen modernizm benzeşmeyi kolaylaştırıp daha da geniş bir alana yayılmayı sağlayarak aynılıkların dünyasında herkesi tek amaç etrafında bir araya getirmiştir.¹⁸⁷ Aynılaştırmanın getirdiği bireysel çürüme toplumlara da sirayet etmiş durumda ne yazık ki. Hiç kimsenin kendi olmadığı, kendilikten uzak bir dünyada hayatı yaşanılır kılacak nedir? Bireyselliği savunmak için aynılaştırma çalışmaları sonuçlanmadan bir çözüm bulunmalıdır. Zira insanlar buna zamanında karşı koymayıp, hayatın tekdüze olmasını beklerlerse, bu tekdüzelikten ayrılanların, inançsız, ahlaksız, hatta canavarca ve tabiata karşı gösterileceği bir dönem kaçınılmaz olarak gelecektir. İnsanlar, bu durumda çeşitliliği artık hayal bile edemezler.¹⁸⁸ Her insan bireysel ve özgür olarak kendini ve diğerlerini dünyada var kılma çabasında olmalıdır.¹⁸⁹ İnsan bozulursa toplum da aynı şekilde bozulacaktır.

¹⁸⁵ Mill, age., s. 147.

¹⁸⁶ Mill, age., s. 154.

¹⁸⁷ Mill, age., s.147.

¹⁸⁸ Mill, age., s.156.

¹⁸⁹ İzzetbegoviç, age., s. 152.

İnsan, kendi kişilik hakları kadar diğerlerinin de aynı haklara sahip olduğu prensibinden hareketle, diğerlerini kendi amaçlarına kurban etmemelidir. Diğerlerine muamele ve bakışta ölçüt insanlık olmalıdır.¹⁹⁰ Ölçütü insanlık olan bireylerden oluşan bir toplumda ne etnik ne de dinsel farklılıklar bir sorun oluşturur. Bu toplumun üyeleri özgürlük için kendi çıkarlarını düşünmez, bu da çatışmayı önler. İnsanların etnik aidiyetleri başka aidiyetlerle karşılaşınca insanlık noktasında birleşme sağlanmazsa bu, çatışma ve savaş nedeni olabilir.¹⁹¹ Böylece ortaya çıkan bu yeni durum ötekine farklı bakmayı hatta öfke ile bakmayı beraberinde getirecektir. Oysaki birlikte yaşama kurallarının temelinde karşıdakini tanımak, farklılıklarını kabul etmek, oluşabilecek sıkıntılı bir halden onu uzak kılarak affedip bağışlamak ve hoş görmek vardır. Ayrıca iyi ve yararlı işler yapanların varlıklarından hoşnutluk duyulur.¹⁹²

Kadim geleneğin günümüze toplumlar '*ben*' ve '*diğeri*' etrafında oluşmuş birliktelikleri ifade eder. Sahip oldukları farklılıklar ve çeşitlilik başkası öteki ya da diğeri dediğimiz sorunu gündeme getirir. Ben bilinci seni gerektirir. Ben bilincinin oluşması için '*sen*'e ihtiyaç vardır. Sorunu çözmek için öncelikle diyalog kurulmalıdır.¹⁹³ Başkasıyla ilişkide ve iletişimde insan, kendisinin farkına varır. Kendini bilmek, olmak olgunlaştırmaktır. Bunu fark etmemek çatışmadır. Çatışmanın nedeni bireyin kendini tanımaması bilmemesidir. Çözüm '*kendi*' olmak için kendini tanımadır.¹⁹⁴ Birey kendi gerçeğini, gerçekliğini ve yanlışlarını başkaları ile olan ilişkisinde kendine uzaktan bakıp fark edebilir.¹⁹⁵ Teşhisi koymak, doğru ilaçla uygun tedaviye başlamak, hastalığı tedavi eder. Kişinin kendini tanıması, kendini gerçekleştirmesi için kendi kendisiyle yüzleşmesi gerekir. Kendini anlayan insan, kendini tanıdığı için diğerlerini de tanımaya çalışacak, diğerine olan ön yargıları da kırılmış olacaktır. Böylece kendini tanıyan kişi karşıdakini yani ötekini daha kolay anlayabilecektir. Aksi takdirde rasyonel olandan uzaklaşmış olacaktır. İnsan rasyonel olmaktan uzaklaştığında başkalarına zarar veren şeyin aslında kendisine de bir fayda vermeyeceğini anlaması zorlaşır. Çünkü zihni, haset ve nefret

¹⁹⁰ Soykan, age., s. 328.

¹⁹¹ Soykan, age., s. 329.

¹⁹² Seneca, age., s. 37.

¹⁹³ Soykan, age., s. 322.

¹⁹⁴ Krishnamurti, age., s. 30.

¹⁹⁵ Krishnamurti, age., s. 43.

nedeniyle körelmiştir. Bu durumda tam bir akılcılık zordur. Ancak çözümü gerçekleştirilmesi çok zor olan sosyal ve siyasal değişimlerde aramak yerine; birey komşularıyla ve dünya ile olan ilişkilerine daha akılcı ve dengeli bir bakış açısı getirmeye çabalamalıdır.¹⁹⁶ İnsan, ancak sorunlara rasyonel çözüm üretirse dünya yaşanılır olabilir.

Baskının neticesinde oluşan toplumların ürettiği hoşgörüsüzlüğün hüküm sürdüğü zihinler, kendi dışındakilerin var oluşlarını kendi değerleri ile oluşturmalarına engel olduğu sürece de bu şiddet devam edecektir. Siyasi otorite ya da dini otorite kendi niyet ve isteklerini kabul ettirmek adına Tanrı'nın isteği olduğunu söyleyerek kanunlara uymaya, insanları zorlamışlardır. Din, insan hayatını şekillendiren unsurların başında gelir. Bireyin ve toplumun bir yaşam şekli oluşturmasında fiili etken olarak din, yerini alır. Hayatına kutsiyet affetme, inandığı Tanrı'nın sevgisini kazanma, onun vereceği mükâfata mazhar olmak gibi değerler, bireyin ve toplumun, bu çerçevede ahlakı, ibadeti ve inancı konusunda ne yapacağını ve nasıl yapması gerektiği hususunda dine başvurmasını zorunlu kılacaktır. İnsan zihnindeki Tanrı algısı nasılsa birey de hayatını ona göre tanzim etmeye çalışacaktır. Sevgi dolu bir Tanrı algısı ile nefret dolu bir Tanrı algısı tabii ki birey ve toplum üzerinde farklı etkiler oluşturacaktır. İnsanın Tanrı'sı ile olan ilişkisi insanın diğer insanlarla toplumla çevre ve evren ile olan ilişkisinin, iletişiminin biçimini de etkileyecektir.¹⁹⁷ İnsanın Tanrı'ya dair algısı onun düşüncelerini ve davranışlarını da etkileyecektir.

*“Bugün insanlığın yüz yüze bulunduğu sorun ruhani bir sorundur. Bu anlaşıldığında çözüm açıkça ortaya çıkar. Ancak bu anlaşılan kadar çözüm herkesin gözünden kaçır. İnsanların davranışlarını yaratan inançlarıdır. Bu yüzden, davranışın derinlemesine değiştirilebileceği boyut inanç boyutudur, davranış boyutu değil. On yıllardır psikolojide davranış değişikliğinden ya da davranış modu'ndan bahsediyoruz. Aslında inanç modu'ndan konuşuyor olmamız gerekir.”*¹⁹⁸

¹⁹⁶ Russel, age., s. 54, 55.

¹⁹⁷ Welch, Neale Donald, *Tanrı Ne İster*, Çev. Tülin Penso, GOA Yayınları, İstanbul, 2007, s. 95.

¹⁹⁸ Welch, age., s. 107.

*“Tanrı'dan ayrı olduğumuza, birbirimizden ayrı olduğumuza ve yaşamın ayrılık üzerine kurulu olduğuna inanmamakta ısrarcıyız. Bugünün dünyasını yaratan bizim ayrılık teorimizdir”.*¹⁹⁹

Tanrı'nın ve yaşamın bir olduğu, yaşamdaki her şeyin birleşik bir bütünün parçaları olduğunu anlamak daha da zorlaşıyor.²⁰⁰ Ruhani olanın, reeli dizayn ettiği gereğini göz ardı ettiğimiz için zihnimizde eşit olduğumuzu unutuyoruz. Ve bu durum öteki ile kurduğumuz egemenlik sorununu ve de diğer bir deyişle şiddet sorununu beraberinde getirmektedir. Bu yeni oluşan anlayışa göre var olmak hükmetmekle eşdeğerdir. Zira toplumdaki bu kırılmayı önleyecek tek güç bilginin yani âlimin gücüdür. Toplumun halinin reelden hakikate evrilmesini sağlayacak olan bu güç Seneca'nın ifadesiyle, hoşgörülü olan bilge kişidir. Öyleyse bilge kişi merhamet yerine, umuma yardım için ve ortak iyi için dünyaya geldiğinden, yardıma koşacak, iyiliği yapacak ve bundan herkese pay verecektir. Hatta felakete uğramış olanlara ve kınanması, ıslah edilmesi gerekenlere, orantılı olarak iyilik gösterecektir. Gerçekten zarara uğrayanlara ve kazara zora düşenlere çok daha istekle yardım edecektir.²⁰¹

1.6. Hoşgörünün Amacı

Hoşgörü ilkesinin amacı; yönetime karşı çoğunluk için veya çoğunluğun haksız bir muamelesine karşı azınlıklar için bir koruma kalkanı sunmak değil, toplumun geneli için, bir kendi kendini ıslah edebilme işlevidir. Bir ifadenin veya bir davranışın herhangi bir toplumsal değerinin olup olmamasına aldırmadan, ötekine karşı hoşgörü tavrı geliştirmek, umumi bir entelektüel özellik oluşturmaya yardımcı olur; ayrıca genel hoşgörü kapasitesini artırır ve hoşgörünün sınırını genişletir.²⁰²

Hoşgörü kendi içinde bir amaçtır. Şiddetin yok edilmesini, baskının insanları ve hayvanları zulüm ve saldırganlıktan korumak amacıyla istenen düzeye erişmesi insancıl bir toplumun ön koşullarıdır. Şimdiye kadar böyle bir toplum var olmadı; böyle bir

¹⁹⁹ Welch, age., s. 109.

²⁰⁰ Welch, age., s. 114.

²⁰¹ Seneca, age., s 74.

²⁰² Sadurski, Wojciech, *İfade Özgürlüğü ve Sınırları*, Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Trabzon, 2002, s. 22.

toplum olmaya ilerleyiş belki de çok daha önceden küresel ölçekteki bir şiddet ve baskı ile durdurulmuş olabilir.²⁰³

²⁰³ Marcuse, age., s. 80.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUTLAK, EVRENSEL HAKİKAT VE HOŞGÖRÜ

2.1. Hakikat

Hakikat sözlükte çelişkisiz, yalansız, doğru olan; akla ve mantığa, düşünme yasalarına uygun olan anlamlarına gelmektedir. Bir nesne, bir nitelik veya bir durum olarak var olma, varlığı inkâr edilemeyen anlamındadır.²⁰⁴

Terim anlamı olarak ise Tanrı, evren ve insan ile aralarındaki ilişkileri anlatan gerçekliktir. Hakikat ontolojik ve epistemolojik olarak iki boyutludur. Tanrı, varlığı kendinden olan, tamlığı ifade eden bir varlık olup, dünya, insan ve eşyanın varlıklarının kaynağı olması bakımından farklı bir mahiyettedir ve aralarındaki bu ontolojik fark, ilişkinin de niteliğini belirler. Epistemolojik anlamda ise hakikat; insanın Tanrı, eşya, evren ve kendi aralarındaki ilişkiyi, bilgiye ulaşma yoluyla yani bilgi ile varlığını tamamlamaya ve anlamlı kılmaya çalışmasıdır.²⁰⁵ İnsanı yaratan Tanrı kendi varlığından mümkün olan insana bazı sınırlı özellikler vermiştir. Tabî ki insanı en çok Tanrıya benzer kılan irade ve akıldır. İnsan canlı, işitebilen, görebilen, akledip öğrenebilen, güç yetirebilen, varlık âleminde ihtiyaç duyduğu eşyaları yaratabilen, konuşan ve dilediği tercihi yapabildir. Ancak tüm bu özellikler sınırlıdır. Yaratıcı bu özellikleri insana kendi varoluşunu anlamlandırabilsin, kendi kendini terbiye edip yaratıcısına ulaşabilsin diye vermiştir. Bu düşünce teolojik yoğunluk taşımakla birlikte, insana bu noktadan bakmanın gerekliliği tüm varlığını yaratıcısına borçlu olması nedeniyle.

İnsan sosyal hayata dair iki tür yaşantıyla varlığını devam ettirir. Birincisi ihtiyaçlarını karşıladığı, fiziksel yaşamını sürdürdüğü meta yönü, diğeri ise hayatın hakikati uğruna gerçeği arama mücadelesi anlamına gelen manevi yönüdür.²⁰⁶ İnsan manevi yönüyle hakikate erişmeye uğraşır. İnsan maddesel kısmına meylettğinde sadece canlıdır ve beşerdir. Tutkularının ve akıl almaz sınırsız arzularının insanın maddi kısmında kendilerini var kılmaya çalışması ancak insanın akli yönünün müdahalesiyle

²⁰⁴ Çağbayız, Yaşar, *Türkçe Sözlük*, “Hakikat”, Ötüken Yayınları, 2. Cilt, 1989, s. 841.

²⁰⁵ Tekin, Mustafa, “Postmodernizm ve Din Sorunu”, *Milel ve Nihal Dergisi*, Ladin Ofset, C., 12, sayı 2, İstanbul, Nisan, 2016, s. 10, 11.

²⁰⁶ İzzetbegoviç, age., s. 15.

makul düzeyde ve ihtiyaç dâhilinde sınırlandırılabilir. Bu sınır, insanın birlikte yaşama kurallarına yani ahlak kurallarına riayet etmesidir.

Hakikatin kaynağı olma açısından tarih boyunca Tanrı ile insan arasında gelgit yaşanmıştır. İnsan Tanrının verdiği sınırlı nitelikleriyle, sınırsız varlık sahibi Tanrı'nın yerine geçmeye eğilimli tavırlar sergiler.

İnsanın hakikatin kaynağı olma çabası kapasite olarak sınırlıdır. Çünkü Tanrı ile insan arasındaki ontolojik farklılık insanın hakikatin kaynağı olmasını bırakın, hakikati tam olarak kavramasını dahi mümkün kılmamaktadır.²⁰⁷ İnsan kendini tanımak, kendi olmaya çalışmak, kendini seçimleriyle inşa etmek, kendi varlık sorumluluğunu kendi üzerine almak, varlığına sahip çıkmak için hakikat yolculuğunda aklının ışıyla nihai noktaya varmayı hedefler.²⁰⁸ İnsan kendi niteliklerini kendi oluşturan bir varlıktır. Varlığı insana Tanrı vermiştir. Mahiyetini, varoluşunu kendi iradesine göre şekillendirme hakkı ise kendisininindir.²⁰⁹ Bireyin ulaşabileceği hakikat insanidir ve insani hakikat de insani olan her şey gibi yanılmaya açık ve değişebilir. Mesele, insanların bunu görmesi ve anlamasıdır. İnsana özgü olanın dışında kalan olaylar hakikat değil, olgudur. Hakikat, inanca özgü bir özelliktir. İnanç dinle alakalı olduğundan dolayı dinlerin hakikat algılarını bilmek önemlidir.

2.1.1. Mutlak ve Evrensel Hakikat

Dinler evrensel bir hakikatin var olduğu tezinden yola çıkarak, insana bu hakikatin ana çerçevesini sunarlar. Bu, ise tarih boyunca Peygamberler ve kutsal kitaplar vasıtasıyla, Tanrı'nın insan ile konuşması şeklinde gerçekleşen durumdur. Hakikate insanın katılması, dâhil olması, yani şahitlik etmesi ise imandır. Dinler ölümden sonraki ebedi hayatı da bu gerçekliğin içine dâhil eder; ideoloji ve felsefe ise ancak dünyevi sınırlar dâhilinde bir açıklama yapmaya çalışırlar.²¹⁰ Böylece din, çıkış noktası olarak vahyi kabul edip akıl ve düşünce ile birlikte bir değer olarak benimserken, ideoloji ve felsefe ise reeli ve akli temel değer olarak önceler. Kurtarıcı değer olarak öne çıkan akli J. Locke şöyle tanımlar: “*Uslamlamayı inançtan tümüyle ayırarak, zihnin dış duyum ya*

²⁰⁷Tekin, age., s. 13.

²⁰⁸ Tüzer, Abdüllatif, *Din ve Rasyonalite*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2009, s. 66.

²⁰⁹ Şeriati, age., s. 131.

²¹⁰Tekin, age., s. 11.

da iç duyum olmak üzere doğal yetilerini kullanarak edindiği idelerden yaptığı çıkarımlarla vardığı önerme ve doğrulukların kesinlik ya da olasılığın keşfi.”dir.²¹¹ Aklını kullanan insan kendine göre bildiğinin doğruluğuna mutlaklık atfetmeden gelecek tenkitlere açık olmalıdır.²¹²

İnancı ise Locke şu şekilde tanımlar: “İnanç ise aklın çıkarımlarının değil de olağanüstü bir iletişim yoluyla Tanrı’dan gelmiş olduğunu bildiren kimseye duyulan güvene dayalı önermelere verilen onaydır. İnsanlara doğruluğu göstermenin bu yoluna, biz esinleme diyoruz.”²¹³ Bununla birlikte bilgi, doğruluğundan ve asla yanıltmayacağından şüphe etmediğimiz bir varlıktan gelse de akli değerlendirme gereklidir.²¹⁴ Bu durumda Tanrısal olana inanma da aklın konusudur. Onaylama ya da onaylamama akılla olur. İnsan Tanrı’dan geleni aklın süzgecinden geçirir. Hakkında bilğimiz olmayan, akıl yetileriyle apaçık bilinemeyen, bilgisinin yalnızca Tanrı’da olduğu inanç meselesi gibi konularda, akıl doğrudan çözüm üretmez. Melekler konusu, ölümden sonra diriliş gibi konular, aklın doğrudan çözemeyeceği salt inanç konularıdır. Ancak körü körüne bir inanç olarak kabul etmeyip yine akıl yürütmenin yapılması gereklidir. Çünkü bunun Tanrısal olduğuna ve ifadelerin doğruluğuna karar verecek olan akıl yetisidir.²¹⁵ Tanrısal vahyin doğruluğu kesindir ancak, akıl bilginin Tanrısal olup olmadığını değerlendirir. İnanç konusunda akıl ile hareket etmeyenler batıl inançlar edinirler. Akla apaçık aykırı olanın Tanrısal olduğunu ve aklın yetersiz kaldığını iddia etmek mantıksızdır. Çünkü akıl ile inanç çelişmez,²¹⁶ ilkesi temel bir durumu beraberinde getirir.

Pratikte sağduyuya dayanan bilgiler ve inançlar kabul edilebilir. Bilim alanında ise elde edilen bilgiler kesin değil olasıdır. B. Russell bu konuda şöyle bir ölçüt koyar. Birinci ölçüt, alanında uzman olanlar, bir konuda hemfikir ise bunun tersinin doğruluğundan emin olunamaz. İkincisi, uzmanlar hemfikir değilse uzman olmayanların fikri kesin doğru kabul edilemez. Üçüncüsü, o alanda uzman olanların hepsi bir konuda

²¹¹ Locke, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 437.

²¹² Mill, age., s. 77.

²¹³ Locke, age., s. 437.

²¹⁴ Locke, age., s. 445.

²¹⁵ Locke, age., s. 444, 445, 446.

²¹⁶ Locke, age., s. 447, 448.

doğruluk için kesin neden bulamamışlarsa, sıradan birinin, kesin doğrudur kararı vermesi mantıklı olmaz. Çekimser kalması daha doğrudur.²¹⁷

Elbette hakikati yok saymak irrasyonel yani akıl dışı bir tavidir. Hakikat, insanlar onu bulma umudunu taşımaya devam ettiği için nesneldir. İrrasyonalizm, yani nesnel hakikati yok saymak, kanıt olmayan bir şeyde ısrar etmek; ya da çok sağlam kanıtları olan bir şeyi yok saymak arzusundan kaynaklanan akli dışlayan bir tavidir. Eğer herhangi bir konudaki inancımızın doğru olup olmadığı olgularla denenebiliyorsa, başka konularda da aynı deneme yapılmalıdır. Olgusal uygulanabilirlik yoksa durumlar bilinemezciğe doğru gider.²¹⁸ Aşırı ve sınırsız şüphecilik kısır döngüdür. Şüphe sistematik ve prensipleri olursa hakikate götürebilir ki, bu durum beraberinde muhakeme etme halini de getirecektir.

İnsan daima muhakeme yeteneğini kullanıp tüm kanıtları değerlendirerek yanlıştan dönebilir yahut yanlışını düzeltebilir. Eleştiriye açık kişinin muhakemesi güvenilirdir. Kendi düşüncesine yapılan itirazları dinleyen ve hatalarını, yanlışlarını kabul eden olması gerekir. Bir konunun bütünü bilmek isteyen biri, farklı fikir ve bakış açılarını da bilmelidir.²¹⁹ Hakikate ulaşma çabasında olan insan karşıt fikirleri en az kendi fikri kadar her yönüyle iyi bilmelidir ki eşit derecede çürütme ve savunma gücüne sahip olsun, akıllıca karar verebilsin, yoksa otorite tarafından güdülen biri olur, ya da eğilimi doğrultusundaki düşünüşü kabul eder. Düşünen, kendini farklı düşünenlerin zihin durumuna koyup nelerin iddia edilebileceğini iyi bilmelidir ki kendi fikrini de tam olarak bilip savunabilsin.²²⁰ Zira bu hal kendi düşüncesinden şüphe etme halini beraberinde getirdiği gibi karşıdakinin düşüncesinden de şüphe etmeyi beraberinde getirecektir.

İnsanlar, hata yaparak doğruya ulaşır.²²¹ Yöntem olarak hakikate ulaşmada şüpheyi kullanmak gerekir. İnsan kendi doğrularını sorgulamayı başkalarının doğruları ile karşılaştığında yapmalıdır. Başkaları bireyin *Ben*'inin hakikate ermesine katkı sağlayacaktır. Descartes, elma sepetindeki çürük olan elmayı bulmak için elmaları tek tek elden geçirmek gerektiğini; çürük elmanın ancak bu yöntemle bulunabileceğini söyler.

²¹⁷ Russell, age., s. 14, 15.

²¹⁸ Russell, age., s. 49, 50.

²¹⁹ Mill, age., s. 76.

²²⁰ Mill, age., s. 99.

²²¹ Seneca, age., s. 38.

Eğer çürük elmadan rahatsızlık duyuyorsa bunu yapar, çürük elmayı atar ve böylece diğer elmaların çürümesini engeller; ancak bunu sorun olarak görmüyorsa, çürük elmadan haberdar da olmayacaktır. Mesele sorunların çözümü için sorgulama yapabilmektir. İncanın yanlış olup olmaması sorun değildir. İnsan, yönteminin işe yaramadığını fark etmeli ki, sorgulaya bilsin ve yöntemini değiştirebilsin.²²² Şüphe ve eleştirinin yasaklanması dogmatizm ve boş inançların baskıcı rejimini korumak içindir.²²³ Bireyin kendi olması, düşüncelerini esir eden tutkuların kelepçelerinden kurtulmasıdır

Hakikat arayıcısını kaygı, umutsuzluk, hiçlik, endişe ve ölüm korkusu asla yalnız bırakmayacaktır. Felsefi düşünme dini bir sorumluluktur; amaç herkesin filozof olması değil, kendi hakikatlerini anlayabilecek kadar düşünebilmesidir. Herkesin kendi gücü nispetinde varlık hakikatini bulmaya çalışması felsefi düşünebilmedir.²²⁴ Tek yapılması gereken akıllı kullanma cesaretine sahip olmak ve hakikatin ışığına dayanabilmektir.²²⁵ Akıl sahibi olan insanın tarihteki din yerine Tanrısal kaynaklara yönelerek hakikatin peşine düşmesi, aklın ışığını takip etmesi gerekir.²²⁶ İnsanın hakikat arayışı zorunlu ve mutlak olana yani Tanrıya ulaşmaya çalışmasıdır. Bu sebepten ulaştığı hakikat mutlak değil olumsaldır ve daima yorumun kısıncındadır.²²⁷ İnsanların anlama düzeylerinin ve kapasitelerinin farklı olması onların hakikati anlama ve ifade etme biçimlerini çeşitlendirecektir. Burada değişen hakikat değildir. Değişen insanın hakikati anladığı şekilde yorumlamasıdır.

Hepsi kendi çapında hakikate giden bir yol tutturmuş olan bu yaşamda doğru yolu nasıl bulabiliriz?²²⁸ İnsan ancak kendi zihnini koşullardan arındırırsa yolunu da bulacaktır.²²⁹ İnsanın iradesiyle bilinçli olarak aldığı ilk karar ve ilk eylemle sorumluluğunun da ilk adımını atar. Artık tabiattadır ve kendi hayatının sorumluluğu kendisine aittir. Kendi yaratılışını ve özelliklerini, evrenin yaratılışını ve özelliklerini ve

²²² Tan, Necmettin, “Ortak Yaşamak İçin Ortaklaşmak”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 412.

²²³ Tüzer, Abdüllatif, *Din ve Rasyonalite*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2009, s. 75.

²²⁴ Tüzer, age., s. 67.

²²⁵ Tüzer, age., s. 88.

²²⁶ Tüzer, age., s. 69.

²²⁷ Tüzer, age., s. 73.

²²⁸ Krishnamurti, age., s.159.

²²⁹ Krishnamurti, age., s. 162.

de kendisi ile yaratıcının ilişkilerini, özelliklerini ve yapısını algılayan bir varlıktır. İnsanı en üst aşamaya getiren ise, onun doğaya, düzene ve beşer özelliklerine karşı yani kendine başkaldırıyor olmasıdır.²³⁰

İnsanın Allah’a doğru yönelmesi içten bir yönelmeyle olgunlaşmanın ve insan olmanın anlamıdır. İnsanın sahip olduğu bilinçli, seçici ve yaratıcı olma özellikleri, onun kendi olma, olgunlaşma yolundaki çabalarında engelleri tanıyıp onları kaldırmak için beşer olandan çıkıp özüne dönme çabasını destekleyecektir.²³¹

İnsan yaratan bir varlıktır. İnsan tabiatla olmayan ancak ihtiyaç duyduğu şeylerin yaratıcısıdır. Sanayinin gelişmesi, teknoloji ve sanata dair yaptıkları bunu göstermektedir. Tüm bu özellikler Allah’ın insana sınırlı verdiği, kendisinde ise sınırsız bulunan özelliklerdir. Bilinçli, seçebilen ve yaratıcı olan insanın, tüm bunları yapmasında onu baskı altına alan dört koşul vardır.²³² Bu koşullar ontolojik ve epistemolojik kaynaklı olup insanın sınırlılıklarını belirler. İnsan tüm bu etkenlere rağmen ontolojik yönlerini epistemolojik yönüyle tamamlama gayretindedir. Birey, varlıksal anlam ve önemini anlayabilirse hakikate ulaşmaya çalışıp varlığını ortaya koyacaktır. İnsan yaşadığı dönemin düşünce dünyasından etkilenip hakikat arayışının rotasını belirler. Elbette insanların hakikate ulaşma koşulları da aynı değildir. İnsanın bağlı olduğu koşullardan ilki, irade sahibi, bilinçli ve yaratıcı insanın, tabiatın zorlamasının ve baskı gücünün altında tutsak olmasıdır. Bu, tabiat karşısındaki acziyettir.²³³

İkinci belirlenim, yani zorlayıcı güç ise tarihin baskısıdır. İnsan olarak bireyin niteliklerini ve mahiyetini tarih oluşturur.²³⁴

Üçüncüsü toplumun belirleyiciliğidir. Her birey kendi toplumun geliştirdiği kadar gelişmiştir. Ancak bugün, sosyoloji ilminin geliştiği ve yayıldığı, toplumsal sınıf ilişkilerinin anlaşılabilir olduğu bir dönemde, siyaset felsefesini kavrayan bireyin toplumsal bilince de erişmesiyle toplumların ürünü olan insan yerine, insanın ürünü toplumlar yani toplumların meydana getiricisi, inşa edicisi insanlar haline dönüşmektedirler.²³⁵

²³⁰ Şeriati, age., s. 125.

²³¹ Şeriati, age., s. 123.

²³² Şeriati, age., s. 128.

²³³ Şeriati, age., s. 136.

²³⁴ Şeriati, age., s. 137.

²³⁵ Şeriati, age., s. 142.

Son koşul insanın benlik algısıdır, insanın kendisidir. Yani insanın psikolojik olarak ortaya koyduğu olgulardır. İnsan diğer koşulların etkisiyle kendisini oluşturur. İnsan, belirlenmiş özelliklerinin, kendi tutkularının esiri olmaktan nasıl kurtulacaktır? Kudretli bir güç, hesap ve çıkarım, çıkar açısından daha üstün bir güç olmalı ki, insanın özünde, fitratının derinliklerinde benini harekete geçirsin, içten kendine karşı çıksın; yoksa bu iş doğal yasalarla olmaz. Birey benine karşı başkaldırmalıdır. İşte bu başkaldırış mantık üstü güçlüdür. Mantık, ihtiyaç anında kullanılan sebep - sonuç ilişkisinden ibarettir. Fakat bazen insan bütün bunları daha üstün bir şey için ortadan kaldırır, örneğin toplumu ateşten kurtarma uğruna kendini feda eder. Böyle bir davranışta mantığa yer yoktur. Hiçbir karşılık, hiçbir mükâfat beklemeden yapılan bu eylemler, ahlakın özüne uygundur. Bu güç aşk olarak nitelendirilir. Aşk, kendi tüm çıkarlarını ve hatta varlığını bir başkasının varlığı için feda etmektir. Nietzsche (1844-1900) bir sokaktan geçerken çukura düşüp devrilen arabanın sahibinin atını çukurdan çıkarmak için atını kırbaçladığını görür. Adam aralıksız olarak atı kırbaçlamakta ve ayağı kırılan at ise yükün ağırlığından tekrardan yere düşmektedir. Buna dayanamayan Nietzsche adama bunu yapmamasını söyler. Adam ona, eğer kendisine müdahale ederse ona vuracağını, karışmamasını söyler. Ancak o buna izin vermeyeceğini ifade eder. Atın sahibi Nietzsche'ye neresine aldığı belli olmayan bir darbe indirir. Kısa bir süre sonra onun, bu darbe sebebiyle hastalanıp öldüğü söylenir. Nietzsche'nin durumu şu şekilde değerlendirilebilir. Bir beygir uğruna bir dâhinin ölmesi anlamsızdır. Böyle bir şey ahmakça görülebilir. Oysa bu davranış mantık dışıdır. Ahlak ve aşk böyledir. Bir amaç uğruna her şeyini vermek ve bir karşılık beklememektir. Başkası yaşasın, idealini gerçekleştirsin diye kendini feda etmektir.²³⁶

Hakikat bin bir cepheli, bin bir görünüşlüdür. Karşınızdaki, sizden farklı düşündüğü ölçüde yaratıcı ve öğreticidir. Göremediğinizi, size gösterecektir. Zıt fikirlere kulakları tıkmak, hataya kendini mahkûm etmektir. Toplum beraber ilerletir ve hakikat arayışını geliştirir. Tehlike bunu kavrayamamak, kızıl şal görmüş İspanyol boğası gibi, her düşünceye ve her düşünene saldırmaktır. Böylesi toplumlar düşünen insanlara asla hayat hakkı tanımazlar. Tek hakikat, her düşünceye saygı duymaktır. Tefekkür, kılıçla olacak bir şey değildir. Tek zorluk, kendi kafamızla düşünmektir.²³⁷

²³⁶ Şeriati, age., s. 150.

²³⁷ Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55.

Hakikatin önemi rasyonel ölçüte tabi tutularak sağlanmalıdır. Sadece pragmatik ve sanatsal bakış denge unsurunu kaybettirebilir. Sadece pragmatik bakış dar kafalılığa sadece sanatsal bakış ise beyhudeliğe yol açar.²³⁸ İnandığı şeyi tartışabilen, inancının tüm dayanaklarını ve delillerini ortaya koyar. Her doğru, kanıtları kadar hakikattir; bu da hakikatin ölçüsüdür.²³⁹ Elbette bir şeyin iyi bilinip bilinemeyeceği, sadece tartışarak değil tecrübe ederek de bilinebilir.²⁴⁰ Doğanın inceliğini anlamak isteyen bir kimse, bütün verilerden faydalanır.²⁴¹ Zihin genelleme yapmaya uygundur ve alışıktır. Duyulardan ve tikellerden başlayarak en kapsamlı genellemelere ulaşılabilir.²⁴² İnsan zihninde saplantılı yanlış fikirler ancak tümevarım temelli kavramlara aksiyomlar oluşturmak suretiyle giderilebilir.²⁴³

Hakikati bulmada esas olan bu çaba, mücadele ve uğraşla keşfetmeye çalışmaktır. Disiplin ve denetim ile yönetilen zihin dar bir zihindir. Bu zihin geniş açıdan bakamaz ve bu da onun hakikati görmesini engeller. Zihnin dingin olması gerekir. Hakikati görmek için ve kendi çabalarıyla sınırları zorlayan bir zihin olmalı. Hakikatin yolu şu veya bu değildir. Yol vardır demek hakikati bölmek demektir. Yol ayrımları dışlamanın başladığı yerdir. Başlangıçta dışlayıcı olan sonda da dışlayıcıdır. Bir yol izleyerek hakikate ulaşacağını zanneden insan hakikati asla bilemez. Hakikat bölme, dışlama peşinde koşan, yalnızca sonuçlara, başarmaya bağlı olarak düşünebilen zihnin sona ulaşmasıyla ortaya çıkan bir varlık halidir. Ancak o vakit hakikat olabilir. Bir sona varmak için kendini disipline eden çabalayan zihin hakikati bilemez; Çünkü hakikatin sonu yoktur; bu son, bireyin, kendisinin yansıttığı bir şeydir. Ne kadar soylu olursa olsun kişinin kendi yanılsaması ile uğraşması, kendine tapınmasının bir biçimidir. Böyle bir varlık kendine tapındığı için hakikate erişemez.²⁴⁴

İnsan yanılsamaları hakikate dönüştürebilir. Yanılsamalardan tamamıyla kurtulup özgür olduğunda, insan neyin doğru neyin yanlış olduğunu bulabilir.²⁴⁵ Bunun için

²³⁸ Wolff, Robert Paul, Woore J. R. Barrington, Marcuse, Herbert, age, s. 13.

²³⁹ Tan, age., s. 413.

²⁴⁰ Bacon, Francis, *Novum Organum*, Çev. Sema Önal, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 112.

²⁴¹ Bacon, age. s. 121

²⁴² Bacon, age., s. 123.

²⁴³ Bacon, age.,s. 127.

²⁴⁴ Krishnamurti, age., s. 33.

²⁴⁵ Krishnamurti, age., s.143.

bireyin kavramları olayları ve olguları akli değerlendirmeye tabi tutabilmesi ve her açıdan özgün bir zihinsel yapıya sahip olması gerekir. Zira insan baskıdan uzak olduğu müddetçe seçim kolaylaşacaktır.

Hakikate sahip olduğunu iddia edenler, gerçekliğin mülkiyetinin kendi ellerinde olduğuna inandıkları için haklı çıkmanın yaşattığı hayret ve kibir duygusuyla²⁴⁶ doğru olduğuna inandıklarını diğerlerine zorla, tehditle, baskı ve şiddet yoluyla kabul ettirmeye çalışırlar. İnancının hakikatine inananlar, ılımlı ve makul davranışlar sergilemeli, hakikatin eninde sonunda ortaya çıkacağına inanıp yoluna devam etmelidir. Aksi davranışlar hakikat olduğuna inandığı dinin saldırgan tavırları nedeniyle yok olmasına engel olamayacaktır.²⁴⁷ Bununla birlikte aşırı şüpheci olmak da kısır döngüye sebep olduğundan insanın bilme, öğrenme sevgisini ve tutkusunu öldürür.²⁴⁸ Mutlak anlamda bir şüphecilik bilme ve öğrenme duygusunu yok eder.

Böylece dini, dogmatik olarak kabul edenler dinin hükümlerinin yorumlanamaz olduğunu söylerler; bu, insanı daha da bilgisiz yapar.²⁴⁹ Allah'tan korkmayı, bilgisizliğimizi, evrendeki emniyetsizliği her daim insanlara hatırlatan ve onları bilgiye yönelten sonsuz bir bilme tutkusunu, yaratandan korkma olarak algılamak yerinde olacaktır. İnsanın hakikate ulaşma arzusunu canlı tutan bir korkudur bu. Bağnazca bildiklerini, sanılarını hakikat zannedenler, büyük bir cehalet içinde olduklarını bilip, bundan kurtulmak için daima öğrenme peşinde olmalıdırlar. Asıl yapılması gereken, hakikat sözcülüğü yapmayı bırakıp, insanları parçalama, bölme, hükmetme ve onları sömürme arzularına son verip farklılıkları, özgürlükleri korumayı öğrenmenin vaktinin geldiğini anlamaktır.²⁵⁰

Dar düşünceli insanlar inandıkları hakikate dünyada ondan başka hakikat yokmuş gibi bağlanırlar. Hakikatlerinin hiçbir biçimde değiştirilmesini ve sınırlandırılmasını asla kabul etmezler. Zihinlerinde sadece o hakikat vardır ve onu işleyeceklerdir. Düşünceler, mezhepçi olma eğiliminde ise serbest tartışma ortamları onlara doğruyu anlaşılır kılmaktan uzak olup çoğunlukla daha alevlenip şiddetlenebilirler. Çünkü görülmüş

²⁴⁶ Tüzer, age., s. 58.

²⁴⁷ More, age., s. 303.

²⁴⁸ Tüzer, age., s. 58.

²⁴⁹ Tüzer, age., s. 60.

²⁵⁰ Tüzer, age., s. 63.

olması gereken, fakat görülmemiş olan hakikat, karşıt düşünce, düşman kabul edilenler tarafından dillendirildiği için daha da şiddetle reddedilir. Bu şiddetin etkisi düşünce sahiplerinin değil, halkın üzerinde görülür.²⁵¹

İnananlar inandıkları doğruları duygu, davranış ve tavırlarında hâkim kılacak şekilde canlı tutabilmelidirler Bu da inandıklarını daima sorgulamaktan geçer. İnandıklarını sorgulamayacak bir güven ile bağlananlar, inandıklarını zihin süreçlerinde işlemeden kabul ettikleri için inançlar iç dünyalarında çıkar ve sadece şekle mahkûm olur. Nihayet iç dünyasıyla davranışları arasındaki bağ kopar, inanç zihin dışına itilir ve zihne hitap eden her türlü kanıt, delil ve etkenlere duyarsız sabit bir zihne dönüşür. Zihin farklı düşüncelere tahammül edemez, bağnaz bir duruma gelmiştir artık.²⁵²

Düşünmeden inananlar, sadece saygı duydukları için ve alışkanlıktan dolayı kabul ederler. İnandıklarını söyledikleri öğretiler zihinde canlı değildir, yaşantıları ile inançları arasında bağ kurabilmek için etrafında hep birilerine ihtiyaç duyarlar.²⁵³ İnsanların gözünde bir şey şüphe duymaksızın inanılır hale gelir, kesinlik sıfatına bürünürse, insan onun üzerinde düşünmeyi elden bırakma eğilimindedir. O, artık “*kesinleşmiş düşüncenin derin uykucusu*”dur.²⁵⁴

Bu kesin düşüncenin temsilcisi olduklarını ve dinin kendi otoritelerinde olduğunu söyleyen din adamları, farklı düşünenleri, araştıranları, kavramaya çalışanları küfürle itham edip, dinden çıkma ile suçlarlar. Oysa pratikte yaşadıklarını söyledikleri din hakikatten uzaktır. Düşünmeyi, özgürlüğü engellemek hakikat arayışını yok eder. Bu dogmatikliğin temelinde amaç, imanı korumak yoluyla Tanrı’nın cennet mükâfatına erişmek vardır. Oysa menfaat sağlamak amaçlı bir düşünceye hizmet etmektense kendi kendine amaçsız düşünmek daha iyidir.²⁵⁵ Oysa amaç Tanrı böyle istedi diye değil, ya da sadece iyi olduğu için değil, hazlara ulaşmak hedeflendiği için menfaat amacı, ahlaki bir eylem değildir. Hakikati sahiplenene, menfaatlerine ulaşmak, onları korumak için kendi

²⁵¹ Mill, John Stuart, *Hürriyet Üstüne*, Çev. M. Osman Dostel, Liberte Yayınları, Ankara, 2012, s. 121.

²⁵² Mill, age., s. 104.

²⁵³ Mill, age., s. 105, 106.

²⁵⁴ Mill, age., s. 108.

²⁵⁵ Tüzer, age., s. 64.

zihnindeki var olan hakikate sıkıca bağlı ve hakikatin dokunulmaz ve yanılmaz olduğunu ilan eden dogmatik kişi, mutlakçı tavrın nedenidir.²⁵⁶

Böylece otorite kendini mutlak kabul ettiği için kendi doğrusunun karşısında olanı susturmaya çalışır. Tartışmayı susturma girişimi aslında bir yanılmazlık taslamadır. Mutlak doğruya sahip olduğunu sananlar, sınırsız itaat görmeye alışmış olduklarından alışkanlık gereği hemen her konuda kendi düşüncelerine karşı tam bir güven duyarlar. Kendilerini yanılmaz olarak görürler. Herkes yanılabilir olduğunu aslında bilir ancak çok azı bunu kabul eder.²⁵⁷ Bir düşünceyi dinlememek veya yasaklamak yanılmazlık iddiasıdır. Tarihin sayfalarını açtığımızda yasaların insanların hayatlarına son verip öğretilerin ortadan kaldırılması için kullanıldığını görebiliriz. Varlıklarını devam ettiren bazı düşünceler varlıklarını, karşıt düşüncelere karşı, aynı şekilde karşılık vererek, ortaya koymuşlardır. Siyasi otoritenin tanıdığı tanrıları kabul etmeyen ve halkı düşünceleriyle aydınlatmaya çalışan Sokrates kâfirlik ahlaksızlık ve düzeni bozmakla suçlanıp idam edilmişti. İsa'yı çarmıha gerenler, kendi inanç ve düşüncelerinin, tek hakikat olduğuna inanıyorlardı.²⁵⁸

Zorlamayı en çok haklı kılan şey, zorlanan kişinin bunu kabul etmesidir.²⁵⁹ Yani başkasının kendisi için öngördüğünden hareketle hakikati anlama ve kabul etme çabasıdır. Bu durum akla şu soruyu getirir. Hakikate başkalarının hakikatleri aracılığı ile ulaşmak doğru mu? Başkalarının hakikatleri üzerinden hakikate ulaşmaya çalışmak, hakikatin durağan olduğu düşüncesinden dolayıdır. Sabit duran, hoşnut edici ve tanıdık gelir insana.²⁶⁰ Oysa hakikat sürekli devinim halindedir. Hakikate ulaşmak için zihnin kapısını aralamak, anlamak ve kavramak gereklidir. İnsan hakikate ulaşma çabasını kendi gerçekleştirip özgürlüğü yakalamalıdır; yoksa başkalarının kanaatlerinden başka bir şeye hakikat diyemez.²⁶¹ İnsan zihin dünyasını başkalarının fikir çöplüğünden arındırmazsa, hakikate ulaşma çabasına girmez ve özgürleşemez.²⁶²

²⁵⁶ Tüzer, age., s. 65.

²⁵⁷ Mill, age., s. 72.

²⁵⁸ Mill, age. s. 82, 83.

²⁵⁹ Russell, age., s. 176.

²⁶⁰ Krishnamurti, age., s.23

²⁶¹ Krishnamurti, age., s.,24.

²⁶² Krishnamurti, age., s. 27.

İnsan gerçekten Hakikati mi arıyor, yoksa içine düştüğü karmaşayı çözmek için bir yol mu arıyor? Amaç karmaşayı çözmek olunca istediğimiz çözümü sunan yol göstericinin yanına gideriz. Ön yargılarımız kılavuzluk etmesini istediğimiz kişiyi seçer.²⁶³ Başkalarının bilgileri ile hakikate ulaşmak imkânsızdır. Ulaşılan şey sadece bilinen belli bir zihindir; ancak önyargıların etkisinden kurtulursa hakikat ortaya çıkacaktır.²⁶⁴ Zihnini başkalarının fikir ve düşüncelerine mekân seçenler tarafsız ve nesnel olamazlar. Birey karşıt yönde düşünmeyi öğrenmedikçe olguları, var olan değerler çerçevesine yerleştirme eğilimindedir. Bu ise bilginin elde edilmesini ve iletilmesini olguların temizlenmesini ve bütün gerçeklikleri engeller.²⁶⁵

İnsan zihninin hatası tasdiktir. Oysaki düşünen, tarafsız olmalı, zıtlıkları da olumsuzlukları da görebilmelidir.²⁶⁶ Meseleyi zihinde kutsamak pratikte bir şey kazandırmayacaktır. Bu kutsama fiili ile sadece kendimize göre sınırlar getirmiş oluruz. Kendi bildiklerini kutsayanlar, kendi doğrularından başka hiçbir doğruyu kabul etmezler.²⁶⁷ Ancak “*Bazen bir at evvelce geçen bir atın izine basar.*” atasözüne göre bizim düşündüğümüz şey, daha önceleri, başkasının zihninden geçmiş olabilir. Doğru, bir başkasına ait diye onu reddetmek gerekmez. Eğer böyle olursa birçok hakikatti reddetmek lazımdır.²⁶⁸ Kişi güvendiği ve sevdiği birinin fikrini sırf sevgisi sebebiyle, batıl bile olsa kabule yatkındır. Bu şekilde araştırma yapmadan, zihne tabi tutmadan kabul sadece bir kanaatten ibarettir. Oysa insan hakikate ulaşmaya çalışırken diğerinin sunduğu bilgilere tarafsız bakmalıdır.²⁶⁹ İnsan, atalarının doğrularını doğru kabul ettiğinde bir şey kazanmış sayılmaz. Kendi zihninde o doğruları bilgiye dönüştürmelidir.²⁷⁰ O doğru düşüncenin sahipleri düşünce denizinin darboğazında dikili olan fener kuleleridir.²⁷¹

²⁶³ Krishnamurti, age., s. 29.

²⁶⁴ Krishnamurti, age., s. 31.

²⁶⁵ Marcuse, Herbert, age., s.102.

²⁶⁶ Bacon, age., s. 19.

²⁶⁷ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 110.

²⁶⁸ Gazali, *El Munkız i Mine Dalal*, Çev. Hilmi Güngör, Maarif Basımevi, Ankara, 1960, s. 40, 41.

²⁶⁹ Gazali, age., s. 42.

²⁷⁰ Said, age., s. 114.

²⁷¹ Said, age., s. 118.

Başkalarının hakikatini kendi hakikati olarak kabul etmek boş inanışa, bir boş inanış daha eklemekten başka bir şey olamaz. Herkesin bir fikrinin olması gerektiği düşüncesini kazanacak kadar muhakeme gücünün olması önemlidir.²⁷² İnsan bir başkasının keşfettiği bilgiyi kabul etmekten ziyade kendisi tecrübe ederek bilgiye ve doğruya ulaşmalıdır. Saplantısını bir kenara bırakıp, tüm bunları yaparsa kendi kendinin efendisi olur ve hükmü de kendisi verir.²⁷³ Başkasının bilgisiyle hakikate ulaşmak, imkânsızdır. Yapılan sadece otoritenin baskısına boyun eğmektir. Baskı ve şiddet aracılığı ile hakikati kabul ettirmek de anlamsızdır.²⁷⁴ Başkasının düşüncesini bağnazca kabul etmek cehalettir.²⁷⁵ Başkasının düşüncesine bağlı olmak o kadar derine işlemiştir ki, keder, üzüntü çok doğal olduğu halde, ikiyüzlülüğe dönüşür.²⁷⁶ Böylelikle birey hakikatten daha da uzaklaşır.

Bilimsel olarak bakılırsa düşüncenin en tehlikeli ve açıkça saçma olanları da dâhil olmak üzere hepsi, kendi yeterliliklerinin sorgulanmasını hak eder. Sorgulamak düşüncüyü kabul etmek demek değildir. Hoşgörü, düşünceleri denemek için, hukuk alanında gördüğümüz yargılama sürecine benzeyen, kendine özgü bir yöntemin olduğuna işaret eder. Hiç kimse, yargılama sürecinde zanlının beraat etmesi gerektiğini savunamaz. Düşünceleri denemek için gelişen ve değişen bir deneme süreci, bilimsel bakış açısını benimseyen herhangi bir hoşgörü kavrayışının merkezindedir. Düşünce farklılıklarının akademik özgürlük diye kabul edilmesini sağlayacak, hoşgörü dışında gerçek bir sözleşme de yoktur. Politik endişe, bilimsel bakış açısının başarılı olmasını engeller ve bilimsel bakış açısını sınırlandırır ve ona bir çerçeve çizer.²⁷⁷ Bu durumda fikir ve düşünce diğerine aktarma yoluyla öğretilirse, fikirler değişir eski düşüncelerin yerine yenileri gelir ve eski kavramların yerini yenileri alır.²⁷⁸

²⁷² Mill, age., s. 97.

²⁷³ Bacon, age., s. 116.

²⁷⁴ Krishnamurti, age., s. 53.

²⁷⁵ İbn Haldun, s. 26.

²⁷⁶ Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, Eylül, Ankara, 2014, s. 116.

²⁷⁷ Moore J. R. age., s. 64,65.

²⁷⁸ Fromm, Erich, *İtaatsizlik Üzerine*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 19.

Hakikati bilmek, bildiklerinin hakikat olduğu anlamında değil bildiklerini hakikat olarak kabul etmek²⁷⁹ ve buna inanmaktır. İnanmak amaca ulaşmak için tek başına yeterli bir nedendir. İnsanın inandığı şeyin doğru olup olmamasının bir önemi yoktur. İnanç o yola baş koymak anlamındadır ve hedefe varmak için her yolu mübah görür. Russell'ın anlatımıyla kendini kral sanan bir kişinin iddiasını tartışmak tehlikeli olabilir; ancak; tek kişi olduğu için onun hakkından gelinebilir. Fakat toplumların kendilerinin inandıkları iddiaları ve sanıları şiddetli bir şekilde savunmaları tehlikelidir. Savaşa bile sebep olabilir.²⁸⁰ İnsan inandığı şeyler üzerine hayatını inşa eder. Eylemlerini de inaçları doğrultusunda yapar.

2.1.2. Mutlakçı, Tümelci, Dogmatik Anlayış ve Hoşgörü

Mutlakçı tümelci ve dogmatik anlayış hoşgörüü engelleyen epistemolojik yaklaşımdır. İnsana kavramlar doğrudan doğuştan verilmiş olsaydı herkeste aynı olması gerekirdi. Oysaki herkesin duyumsama algılama, uslamlama ve öğrenme düzeylerinin birbirinden farklı olması bunu mümkün kılmaz. Kavramların karşıt durumlarının da insanlar tarafından kabul görmesi, onların herkeste farklı olabileceğini göstermektedir. Epistemolojiye deneyci bakış açısı hoşgörü anlayışını da etkilemiştir. İnsanların farklılıklarını ele alan J. Locke bazılarının kuşkucu ve araştırmacı bazılarının tembel ve başkalarının sanılarını kolayca kabullenen ve araştırmayan özellikte olmasının ve bunun yanında uslamlama düzeyinin herkeste farklı olmasının, düşünce farklılıklarını da beraberinde getirdiği düşüncesindedir. Bu da hoşgörüü zorunlu kılar. Amaç hakikate ulaşmaktır ancak herkesin hakikati farklı olabilir. Bu, düşünceleri yargılamaktan ziyade düşüncelere saygılı olmayı gerekli kılar ki bu da hoşgörülü olmakla mümkün olabilir. Anlama düzeyindeki farklılıklar, hoşgörülü olmayı gerektirir. Hoşgörünün ulaşmak istediği tek amaç ise herkesin hakikate ulaşması için fırsat tanımadır.²⁸¹

Tümelci bakış, sosyal hayatın tüm manevi uğraş alanını, tek yanlı bir yaşama felsefesine, bir ideolojiye göre şekillendirme amacındadır. Bu sebepten, tümelci rejimlere ekonomik- politik dini inanç da denilebilir. Tümelci rejimler de, tıpkı dinler gibi hayatın

²⁷⁹ Locke, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 456.

²⁸⁰ Russel, age., s. 19.

²⁸¹ Locke, age., s. 124, 125.

tüm noktalarına kadar girmiş, bireyleri dogmatik tavırlarla şekillendirmek amacı gütmektedir. Tümelci yaklaşım bilimsellik iddiasında bulunsa da, karşı çıkanlara zor ve baskı uygulaması, suçlayıcı tavırlarda bulunması ne kadar dogmatik bir yapı olduğunu göstermektedir. Çünkü bilimsel hakikatler kabul görmek için zora ihtiyaç duymazlar ve başvurmazlar. Oysaki inanca dayalı hakikatler zora başvururlar. Günümüzün tümelci ideolojilerinin yapısında, ekonomik – politik düşünceler Tanrısal bir özellik kazanmıştır. Kısacası günümüzün tümelci ideolojileri, asıl yüzünü göstermeyen birer dinden başka bir şey değildir.²⁸² Tümelci bir ideolojiyle Hristiyanlık dini karşılaştırıldığında, her iki sistem de ister ahlaki-dini, ister ekonomik-politik olsun, varmak istedikleri hedefe götürecek her aracın meşru olduğu noktasında birleşiyorlar. Dayanılan teorik temel mutlak anlamda doğru, varılmak istenen hedef şüphesiz şekilde yüce ve kutsal olduğuna göre, gidilen yol zaten meşrudur. İdeolojilerin ve dinlerin özleri, içerikleri ve problemleri açısından hiçbir benzerlikleri olmasa da düşünce özgürlüğü karşısındaki tutumları bakımından aralarında bir çeşit birlik olduğu şüphesizdir.²⁸³

Dini ya da siyasi olsun tümelci öğretilerin hepsi, insanların doğru yola zorlanması gerektiği ilkesinden yola çıkarlar. Hoşgörüsüzlük, fanatizmle bağlantılı her türlü öğretinin, idealin, gölgesi gibidir. İnsanın bağlandığı bir ideal; objektif, aşkın ve kutsal bir hakikat kılığına büründü mü sonrasında, hoşgörüsüzlüğün önüne geçmek çok zordur. Başkasının özgürlüğüne saygı anlamında hoşgörü ancak hiçbir öğretiye fanatizm derecesinde bağlanmamış bireylerin, toplumların ve kültürlerin gerçekleştirebileceği bir davranış biçimidir. Kendi inanç ve öğretilerinin mutlak anlamda doğruluğuna inanan ve insanlığın kurtuluşu için kendi inanç ve öğretilerinin zorunluluğuna inanan bir kimse ya da bir toplum başkalarının görüş ve düşüncelerine göz yummaz.²⁸⁴

²⁸² Batuhan, age., s. 7, 8.

²⁸³ Batuhan, age., s. 9.

²⁸⁴ Batuhan, age., s.19, 20, 21.

2.1.3. Hoşgörüsüzlüğün Nedenleri ve Taassup

Katılık ve önyargı hoşgörüsüzlüğün belirtileridir. Bu ise açık zihin ve kapalı zihin ile ilintilidir.²⁸⁵ Hoşgörünün karşıtı taassup ve bağnazlıktır. Taassup sıkı sıkıya bağlanılan fikir ve inanç sebebiyle başkasına hayat hakkı tanımamaktır. Taassubun temelinde saldırganlık, karşıt düşünce ve davranışı yok etme arzusu vardır. Kişinin fikirlerine ve düşüncelerine sıkı bağlı olması mutaassıp olmasını gerektirmez. Kişi hoşgörülü bir ahlaki yapıya sahipse, inançlarına ve fikirlerine bağlılık taassup değildir.²⁸⁶ Başkalarına inanç ve fikirlerini dayatmadığı sürece bir sorun olamaz. Başkasına dayatılan fikir ise, doğru da olsa şiddeti ortaya çıkarır. Böylece hakikat adına şiddet meşru olmuş olacaktır.

Bu durumda şiddeti meşrulaştıranların temel dayanakları şunlardır: birincisi, Tanrı'nın da cezalandırıcı ve hesap sorucu olmasıdır.²⁸⁷ İkincisi, hata yapanların mutlaka cezalandırılması gerektiği düşüncesidir. Üçüncüsü, insanın ancak korku ve baskı ve şiddet ile terbiye edilebileceğine olan inançtır. Dördüncüsü, hakikati kendi tekellerine alan dogmatik ve mutlakçı olanlardır ki; şiddetin epistemolojik temeli dogmatizmdir.²⁸⁸ Beşincisi, ulaşılmak istenene, kutsal hedefe götüren her yolu, mübah ve doğru kabul etmektir. Altıncısı, aklın önemsenmemesi, akletme, düşünme, ilim ve bilime önem vermemektir.²⁸⁹ Yedincisi, yasaları ve insan haklarını önemsememek, bazı şeylere kutsallık atfetme yoluyla, sorgulama ve eleştiri yolunu kapatmaktır.²⁹⁰

İnsan haklarının kabulü, özgürlük ve sosyal adaleti, felsefi ve akli esaslar çerçevesinde kurmak dini inançlara uymaya engel değildir.²⁹¹ İlerleyebilmek için özgür tartışma ortamlarına zemin hazırlanması gerekir. Her şeyi geçmişe bağlılıkta görmek

²⁸⁵ Dağlı, Ramazan Çetin, "Eğitimde Hoşgörü", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Otak Yayın, No, 2, Ankara, , 5 Mayıs, 1995, s. 40.

²⁸⁶ Tunç, s. 391.

²⁸⁷ Şebusteri, age., s. 449.

²⁸⁸ Şebusteri, age., s. 450.

²⁸⁹ Şebusteri, age., s. 451.

²⁹⁰ Şebusteri, age., s. 453.

²⁹¹ Şebusteri, age., s. 458.

kişiyi mutlakçı ve dogmatik anlayışa iter.²⁹² Oysa şimdiyi geçmişle değerlendirmek doğru sonuç vermez.

Toplumsal düzlemde oluşacak olan reel yaşam koşulları farklılıkların yeni bir dille anlaşılır kılınmasına kolaylık sağlayacaktır. Bu durumun zıddı olarak kendi bildiğimizin doğru olduğuna kesin olarak inanmak da şiddet nedenidir. Şiddet, eskiden az sayıda kişiye yönelikti. Ama daha sonra teknolojinin gelişmesiyle büyük kitlelere zarar verildi. Eskiden şiddete en son başvurulurdu. Şimdi ise tam bir ahlaki doğrulamayla, ilk etapta başvuruluyor. Bu durum ise, zenginden alıp fakire vermek, haklı olma savaşı, cihat, önceden verilen görev olarak adlandırılır. Bunda herkesin payı var ve bu pay herkesin tutumlarını desteklemektedir ve kendilerini haklı olarak nitelendirmektedirler.²⁹³

İnsan kendisinin bel bağladığı dünyasını bir tesadüfün tayin etmiş olduğuna ve kendisini sözgelimi Londra'dan bir Anglikan papazı yapan etkenlerin pekâlâ Pekin'de bir Budist ya da Konfüçyüs Rahibi de yapabileceğini düşünmez. Hiçbir kanıtı gerek olmayacak kadar açıkça bilinmelidir ki bireyler kadar çağlar dayanılmaz değildir.²⁹⁴ İnsanların kendi iradeleriyle seçme imkânı olmayan durum ve nitelikleri övünme ve yerme meselesi yapmalarının anlamsız olduğu apaçıktır. Ama dogmatik algıya sahip insanlar bu realiteyi kabul etmezler. Onların kendi sabit doğruları ve kutsalları vardır. Onları muhafaza etmek için her şeyi yapabilirler.

2.2. Hakikat, Özgürlük ve Hoşgörü

2.2.1 Özgürlük

Özgürlük, isteklerin gerçekleşmesini önleyen dış engellerin olmamasıdır. Yani özgür bir toplumun en önemli özelliklerinden biri tek bir baskın ulusal amacın yokluğudur. Böylesi bir amaç yükleme çabaları ki asla tamamıyla başarılı olamamıştır, çağdaş totaliter devletlerin ayıbıdır. Demokrasiye göre geniş sınırlar içerisinde beğeni ve düşünce çeşitliliği kendi içinde olumlu bir iyidir, sadece tek amaca yönelik bir araç değildir. Bu çeşitlilik olmadan insanların farklı niteliklerini geliştirmesi beklenemez. Burada olması gereken sınırlama, bu beğenileri geliştirirken bunların diğer insanları incitmemesidir. Şunu görmek önemli: Her durumda olası en geniş özgürlüklere sahip bir

²⁹² Şebusteri, age., s. 459.

²⁹³ Welch, Neale, Donald, *Tanrı Ne İster*, Çev, Tülin Penso, GOA Yayınları, İstanbul, 2007, s. 105.

²⁹⁴ Mill, age., s. 73.

toplum bile üyelerinin tüm arzu ve dürtülerini doyurmalarına izin vermez. Yani özgürlük sınırsızlık anlamına gelmez.²⁹⁵

Özgürlüğü artırılabilmesi için gücü en üst düzeye çıkarmak ya da istekleri en alt düzeye indirmek gerekir. Herkesin birbirini boğazlamak istediği bir toplum, barışçıl istekleri olan bir toplum kadar özgür olamayacaktır. O halde istekleri değiştirmek yoluyla güç artışı kadar özgürlük artışı da sağlanabilir. Dış etkenler insan doğasını değiştirir; karşılıklı etkileşim ile aralarında bir uyum sağlamaya çalışır. Bir ortamdan alınıp aniden yeni bir başka ortama konulan birey özgür değildir. Ama bu yeni ortam ona alışmış olanlara özgürlükler sağlayabilir. Bu nedenle, özgürlük konusunda değişen ortamlarla birlikte isteklerin de değişebileceği hesaba katılmalıdır.²⁹⁶ Hoşgörülü toplumlarda özgürlük mümkün olabilmekte iken tahammülsüz toplumların özgür olmadığı söylenebilir.

Özgürlüğü bireysel bazda ele aldığımızda, özgürlük insanın yalnız olmadığının bir ifadesidir. İnsan tabiatı gereği toplum halinde yaşadığı için diğerleriyle birlikteliğinde uyması gereken bazı sınırlar vardır. Bu sınırları birey varlığına bilinçli olarak yerleştirmiştir ya da toplumsal yasalarla bunu sağlamak mümkün olabilmektedir. Özgürlük kendi varlığı çerçevesinde bazı belirleyiciler koyar. Aslında bu belirleyicinin sebebi onun özgürlük sınırlarını diğerlerinin de fark etmesidir. İnsan trafik kurallarına uymadığında sonuç hiç de iyi olmayacaktır. Durması gereken yerde hızla hareket etmesi başkasına veya kendine zarar verebilir. İnsan, sınırları çerçevesinde kendisiyle ilgili, başkasına zarar vermeyen tasarrufta bulunabilir. Sınır, başkasının hakkının başladığı yerdir.

2.2.2 Hakikat Özgürlük ve Hoşgörü İlişkisi

Özgürlük insanın iradesinin sonucu ortaya çıkar. Yaratıcının insana çizdiği sınırlardan biri ilahi vahiy, yani kutsal kitaplardır; diğeri ise yine bir vahiy olan akıldır. İnsan, iradesinin gerektirdiği özgürlüğü akıl ve kutsal kitaplar çerçevesinde belirler. Şöyle ki insan hakikate, yani ulaşmak istediği Tanrısal ahlaka ancak Yaratıcısının kendisine belirlediği sınırları aşmadığı zaman ulaşır. Aksi durum insanın kendisini merkeze koyup Tanrılık iddiasında bulunması anlamına gelir. Eksik, sonlu ve sınırlı olan insanın böyle

²⁹⁵ Woore, age., s. 71.

²⁹⁶ Russell, age., s. 167, 168.

bir tavrı çok da gülünçtür. Bu akıldışı davranış onu diğer insanlarla ve diğer tüm varlık âlemiyle ilişkilerine olumsuz yansıyacaktır. Dilediği gibi akli yürütmeler yapabilir; ancak başkası üzerinde tasarruf yetkisi olamaz. Bu, insana özgürlüğün haddini bildiren bir çizgidir. Yani J. Locke'ın ifadesiyle insan kendi zihninin seçimi ve yönlendirmesiyle bir davranışta bulunup bulunmama konusunda tercih yapabiliyorsa özgürdür.²⁹⁷ Öyleyse uçurumdan düşen bir insanın kendini durdurma noktasında özgürlüğü yoktur. Çünkü kendi dışındaki etkenlerden dolayı kendini durduramaz. Oturan bir insanın yürümek istemesi mümkün, ancak hareket yetisi yoksa o zaman özgür değildir. Özgürlük, eylemde bulunma ve bundan vazgeçme gücünde vardır.²⁹⁸

Hoşgörüyü yok eden şeylerden biri insanların özgürlüklerine müdahaledir. Zaten hoşgörüsüzlük bu müdahaleyi haklı kılma durumunu ifade eder. Yapmak istemediklerimiz konusunda baskı, zorlama ya da yapmamıza müdahale varsa ve bizim bunu engelleyecek gücümüz yoksa orada tabî ki özgürlükten de hoşgörüden de bahsedemeyiz. Esaret özgürlüğü hoşgörüyü ortadan kaldırır. “20 fit karelik bir odaya hapsedilen mahkûm bu hücrenin kuzey ucundaysa 20 fit güneyine yürüyebilir, bunda özgürdür. Çünkü bu kadar yürümek ya da yürümek elindedir. Ancak 20 fit daha kuzeye yürümek özgürlüğü yoktur.”²⁹⁹ Elbette özgürlük bireysel farklılıkların önemsenmesi açısından önemlidir. Farklılıklar çeşitliliği gerektirir. Seçme özgürlüğü, çeşitliliğin sonucudur. Çeşitlilik saygıyı ve hoşgörüyü gerektirir. Locke’a göre, “İnsanlar farklı şeyleri seçebilirler ve hepsinin seçimi de doğru olabilir; eğer onları zavallı bir böcek sürüsü gibi varsayarsak; bu sürüde içecekler ve içeceklerin tatlarından hoşlanan arılar, başka türlü yiyeceklerden zevk alan ağustos böcekleri vardır ve bu zevkleri bir mevsimliklidir; ardından yok olup giderler.”³⁰⁰

Modern dünyada oluşan insan merkezli özgürlük, insanın isteklerinin önündeki tüm engelleri olabildiğince kaldırmayı ve hızla isteklere ulaşmayı amaçlar. Gerçek özgürlük ise ancak insanın tutkularını kontrol etmesi suretiyle, onlardan özgürleşmesiyle başlar. İnsanın ontolojik olarak mutlak özgürlüğünden bahsetmek imkânsızdır; çünkü insanın potansiyel imkânları sınırlıdır. Özgürlük de insanın bu potansiyel ve imkânlarının

²⁹⁷ Locke, age., s. 323.

²⁹⁸ Locke, age., s. 324, 325.

²⁹⁹ Locke, age., s. 327.

³⁰⁰ Locke, age., s. 348.

sınırları dâhilinde önüne alan açmasıdır ki bu sınırsızca dilediğini yapmak anlamına gelmez. Örneğin yolların olması araçlar için özgürlük imkânıdır. Yol yoksa arabalar bu imkândan yoksun kalır. İnsan özelliklerinin tamamının özgürlüğün konusu olması; ancak şiddet ve baskıyı destekleyecektir. Çünkü insanın ihtiraslarını sınırlandırması gerekir. Aksi halde çatışma, savaş ve baskı kaçınılmaz olur.³⁰¹

Özgür olan, bir dış zorlamayla karşılaşmaz. Bir düşünce, yönlendirici dış etkenlerden bağımsız olursa özgürdür. Bazı düşünceleri benimsemek veya onlara karşı olmak veya bazı konularda, bir şeye inandığını ya da inanmadığını ifade etmenin karşılığında yaptırım uygulanıyorsa; düşünce, özgür değildir.³⁰² Düşünce özgürlüğünün ilk şartı, düşünceyi açıklamaya verilen yasal cezanın kaldırılmasıdır. Yasal ceza uygulaması, geçmişteki engizisyon işkencelerine yol açan, bakış açısının aynısıdır. Şu an meşru olan bir düşünce, geçmişte hiç de meşru olmayabilir. Tabi ki özgürlüğün önündeki en önemsiz engel yasalardır. İki büyük engelden biri, ekonomik cezalar diğeri, ise kanıtların çarpıtılmasıdır. Eğer bir fikrin açıklanması insanın geçimini kazanmasını engelliyorsa, düşüncesinde özgür değildir. Eğer bir tartışmada, taraflardan birinin bütün kanıtları, delilleri daimi olarak olabildiğince çekici gösteriliyor ve karşı tarafta olanlarınki ise ancak büyük çaba ve gayretle ortaya konabiliyorsa, yine düşünce özgür değildir. Ancak düşünce ve inançlar açıkça ifade edilebiliyorsa, hiçbir yasal ve parasal çıkar kaybına sebep değilse, düşünce özgürdür, denilebilir.³⁰³

Russell, 1916'lı yıllarda İngiltere'de hala özgür düşünenlerin karşılaştıkları olumsuzluklardan bahseder. Yoksul olan insanların dinsel inançları konusunda açık sözlü olmaya cesaret edemediklerini söyler.³⁰⁴

İnsanlar politikanın önemiyle ilgili fanatik inançlarını devam ettirdikleri sürece politik konularda özgür düşünce olanaksızdır. Özgürlük kısıtlaması zamanla öteki alanlara yayılabilir. Toplumlara bu felaketten ancak bir ölçüde politik kuşkuculuk kurtarabilir. Sıradan kişilerin kendi başlarına düşünmeleri istenmez. Çünkü düşünen insanları yönetmek zordur; yönetimde sorunlar çıkarırlar. Yalnızca yöneticiler

³⁰¹Tekin, Mustafa, "Postmodernizmin Din Sorunu", *Milel ve Nihal Dergisi*, Ladin Ofset, C. 12, sayı 2, İstanbul, Nisan, 2016, s. 21.

³⁰² Russell, age., s. 146.

³⁰³ Russell, age., s. 147, 148.

³⁰⁴ Russell, age., s. 149.

düşünmeli, geri kalanlar ise sadece tabi olup itaat etmeli, koyun sürüsü gibi liderlerini izlemelidirler. Bu amaçla okullar, zekâyı geliştirmek yerine bilgi vermek ve boş inanı geliştirmek için kullanılmaktadır.³⁰⁵ Oysaki Mill'e göre devlet halkın düşünce özgürlüğünü de sağlamalıdır.³⁰⁶ Yönetici veya siyasi otorite halkına eşit adaletli imkân sağlamak suretiyle onların kendileri olma noktasındaki çabalarını desteklemiş olacaktır ve bunu yapmak zorundadır. Herkese kendi yetenekleri doğrultusunda gelişme imkânı sağlamak ve gelişimlerini desteklemek toplumsal huzur, güven ve barış için gereklidir.

Özgür düşünen bireyler ancak özgür bir ortamda yetiştirilebilir. Tartışma yoksa düşüncenin temeli ve anlamı unutulabilir. Eğitim ile uğraşanlar her daim kendilerini geliştirir ve araştırırlarsa düşüncelerini ifade ederken, savunurken veya anlatırken o canlılığı koruyabilirler. Hep aynı kanıtlar etrafında dönüp durmak düşünce canlılığını kaybettirmeye başlar.³⁰⁷

Düşünce özgürlüğünün önemi genel olarak söylenilecek olursa: 1. Susturulan engellenen düşüncelerin doğru olma ihtimali vardır ve dinlemeden reddetmek yanılmazlık iddiasıdır. 2. Reddedilen, susturulan düşünce yanlış dahi olsa içinde yine de hakikat olabilir. Hakikati ortaya çıkarmak, karşıtlıkların çarpışmasıyla mümkündür. 3. Doğruluğundan emin olunan yahut gerçeğin tamamı gibi görünen düşünce, karşıtlıklar karşısında tüm argümanlarını ortaya koymalıdır. Yoksa onu kabul edenler temel ilkeleri ve niçin kabul ettiklerini bilemeyeceklerdir. 4. Düşünce sadece görünüşte kabul görmüş ise anlamını kaybetme ve insan hayatı üzerindeki etkisini yitirme tehlikesi ile karşı karşıyadır.³⁰⁸

Mesele adalet ve bireysel özgürlük idealleri ile toplumsal köken ve kişinin doğasının olguları arasındaki uyumu sağlamaya çalışan bir toplum felsefesi temeli oluşturmaya çalışmaktır. Bilgi ve bilim olmadan çözüm olmayacağı açıktır. Yerleşik inançların yıkılmasıyla onların yerine yeni inançlar yerleştirmekten ziyade düşünmeyi teşvik etmek gereklidir. *“Zihinlerin yapay bir şekilde köleleştirilerek özgürlük arzularını kaybetmeleri sağlanamazsa eğer, hiçbir salt özgürlük ile kendi dengelerini yeniden*

³⁰⁵ Russell, age., s. 156, 157.

³⁰⁶ Mill, age., s. 79.

³⁰⁷ Mill, age., s. 102, 103.

³⁰⁸ Mill, age., s. 122, 123

kuramazlar. Bu özgürlüğü uygun bir biçimde kullanmak zorundadır.”³⁰⁹ Yani bir birey salt özgürlüğün etkisinden kendisini öz bir denetime tabi tutmalıdır; ancak o zaman denge sağlanmış olacaktır. İnsan arzu ve isteklerinin köleliğinden kurtulmasıyla gerçek anlamda özgür olabilir. Bunun imkânı bireyin ontolojik yönünü epistemolojik olarak yeniden yapılandırması, bencil kelepçelerden kurtulması yoluyla yaşamı anlamlandırmasıyla mümkündür. Özgür düşünce ortamı özgür bireylerin yetişmesine ve diğer insanlara hoşgörülü olmada ciddi anlamda olumlu etki eder. Entelektüel bakış özgürlük ve hoşgörü barındırdığında karşıtlıklara da aynı tavır olacaktır. Cemil Meriç’in dediği gibi, ömrünü düşünceye adanmış Platon’dan Max’a kadar her düşünce adamına sevgi ve saygı duyan, bütün dinlere ve mezheplere saygı duyan bir kimsenin herhangi bir dinsel kurumda barınabileceği düşünülebilir mi? Her düşünceye ve düşünürü hoşgörülü davranıp onların hakikat arayışlarını hak olarak görenler, hiçbir düşüncenin esiri olamazlar. İnsanları ve toplumları ideolojik olarak etiketlemek hakikati engelleme amaçlıdır. Etiketlendirmeler ve sınıflandırmalar her zaman hakikatin üzerini örten uydurmaya mefhumlardır.³¹⁰ Bu etiketlemelerle kendilerine yapacakları uygulamalar konusunda haklı bir alan oluşturma amacı güderler. Çünkü ideolojiler de baskıcı zihniyetin ürünüdürler.

İnandıklarından kuşku duymayanlar toplumun gelişmesini engellemektedirler. Kuşkucu olmaktan bile kuşkucu olmak gerekir.³¹¹ Fanatikler, kuşku götürse de inandıklarının doğruluğundan kesin emindirler. Birbirine zıt olan, kuşku götüren bu önermelerin zıt fanatikler tarafından kesin doğru kabul edilmesi, her iki taraf için öfkeyi, zulmü ve savaşı kaçınılmaz kılacaktır. Şüpheli yaklaşım tavsiye edilmelidir. Çünkü inançlar kesin doğru olmadığı için en azından bir belirsizlik ve hata taşıdığını söyler. Bilimsel bilgi, kuşkucu zihinlerin ürünüdür. Gerçek bilgiye en yakın bilgi yalnız bilim alanında. Din ve politika ise bilimsel olmadığı halde birey dogmatik bilgiyi kabule kendini zorunlu hisseder. Dogmatik birey inancını savunmak için açlık, hapis, savaş pahasına da olsa, her şeye katlanır ve farklı düşüncelerle tartışma rekabetlerinden korumaya çalışır.³¹²

³⁰⁹ Wolff, age., s. 44.

³¹⁰ Meriç, age., s. 62.

³¹¹ Russell, age., s. 141.

³¹² Russell, age., s. 150

Russell'e göre din ve politika konularında insanlara geçici olarak bilinemezci düşünce yapısı benimsetilebilseydi, çağdaş dünyadaki kötülüklerden onda biri kalırdı; çünkü her iki taraf da hataların karşılıklı olduğunu görür ve böylelikle savaşlar da olmazdı. Mutlak görülen, dogmatik hale getirilen her ne olursa olsun öfkeyi, şiddeti ve savaşı körüklemekten başka bir işe yaramazdı. Bilimsel bakış açısı dogmatik olmayan eleştirel yaklaşımdır. Bir yerde sadece tek bir doktrinin kabul edilmesi, diğer doktrinlerin öğretilmesinin yasalara aykırı görülmesini sağlar. Bu doktrin yasaları da arkasına alarak bir dogmaya dönüşür. Sonuçta doktrinin doğruluğu ya da yanlışlığı savaş meydanlarında ispata çalışılır. Kabullenme ve inanma arzusu yerine; ancak öğrenme arzusu dogmatik bakış açısını engelleyebilir.³¹³ Akılcı kuşkuculuk, dünyada bu kadar çok akıldışı kesinliğin var olma nedenlerini araştırmalıdır. Bu kesinlik, sıradan insanlarda var olan irrasyonellikten ve saf dillilikten kaynaklanır.³¹⁴

Açık olan şudur ki devlet değişik amaçlarla bir araya gelen, var olan ve devam eden durumu koruyan ve korunduğu sürece iyi bir gelir elde eden, çeşitli görevlilerden oluşan bir topluluktur. Devam eden durumda değişmesini istedikleri tek şey devletin etkisinin ve yetkisinin daha da genişlemesi ve güçlenmesidir. Bunları gerçekleştirmek için savaşı ve kargaşayı fırsat bilip, kendilerine karşı gelenleri açlığa mahkûm etme veya üzerlerinde baskı kurma yoluyla gücünü kanıtlamaya çalışır. Düşünsel konularda ve eğitimde bu durum bir felakettir; gelişme, özgürlük ve entelektüel girişim olanaklarını kökünden yok eder. Bütün bunlar, öğretimi tamamıyla tek bir örgütün idaresine bırakmanın doğal bir sonucudur.³¹⁵

İki basit ilke, bütün sosyal sorunları aslında çözebilir. Birincisi, eğitimin amaçlarından biri, insanlara sadece doğru olduklarına dair bazı mantıksal nedenler bulunan önermelere inanmalarını öğretmek olmalıdır. İkincisi bir işe adam alınırken sadece o işe uygun olup olmadığına bakılmasının gerekliliğidir. Yani işi ehline vermek ve liyakati gözetmek gereklidir. Bir kişiye bir görev verilirken ya da o kişi bir işe alınırken onun dinsel, siyasal ve ahlaki düşüncelerini dikkate almak, insanlara fikirlerinden dolayı zulmetmenin çağdaş biçimidir. Engizisyon kadar etkili de olabilir. Bazı özgürlüklerin, yasal olarak var olmaları onaylanmalıdır. Kiliseye bağlı olmayan veya politikada

³¹³ Russell, age., s. 151, 152.

³¹⁴ Russell, age., s. 152.

³¹⁵ Russell, age., s. 156.

alışılmışın biraz dışında kalan fikirlere sahip insanların açlıktan ölmelerine karşı, toplumda belli bir ölçüde duyarlık vardır. Ancak ateistlerin, aşırı komünistlerin, serbest aşkı savunanların, toplumdan dışlanmasına karşı toplumsal duyarlık yok gibidir. Bu kişilerin zararlı oldukları, onları işe almamanın doğal olduğu kabul edilir. İleri derecede sanayileşmiş bir ülkede böyle bir tutumun çok etkili bir zulüm oluşturduğu gerçeği görülmelidir. Kurallara en bağlı olanlar bile bir gün kendilerini azınlıkta bulabilirler. O yüzden çoğunluğun zulmünün sınırlanması toplum yararındır.³¹⁶

Toplumda çoğunluğun bir fikri benimsememesi onlara bu fikri benimseyenlere müdahale hakkını vermez. Ya da çoğunluk bir konu hakkındaki gerçekleri bilmek istemiyorsa, bilmek isteyenlere baskı doğru değildir. Özgürlüğün önündeki engellerden biri toplumsal, diğeri fizikseldir. Özgürlüğü kaybetmeye yol açan sosyal engel daha çok öfke uyandırır ve daha çok zarar vericidir. Yasak ve baskı yerine birey, engellenmek istenilen durumun yanlışlığını kendisi fark ettiğinde öfke oluşmayacaktır.³¹⁷ Toplum bu imkânı verdiğinde bireyler hoşgörülü olmanın gereğini pratik anlamda fark edip bu zemini koruyabileceklerdir. İnsanlar özgür ortamda ve hoşgörülü davranışlarla birbirlerinin gelişimine ve hakikati görmelerine zemin hazırlamış olurlar. Böylelikle birey kendi özgünlüğünü özgürce tamamlama imkânı bulabilir.

Bir kurulu düzene uymama haline itaatsizlik denir. İtaatsizlik bireyin özgür olmasına ve hoşgörü ortamını sağlamaya etkisi bakımından şu şekilde değerlendirilebilir: Erich Fromm itaatsizliği insanın mantığını ve iradesini olumlaması eylemi olarak tanımlar. Bu bir şeye karşı olmak demek değil, bir şeye yönelik tutumdur. İnsanın gördüğünü söyleyebilmesi ya da görmediğini söylemeyi reddetmesi yeteneğidir. Bunu yapmak için gözünü açmak, uyanık olmak gerek ve uyuyanları da uyandırmak, yok olmaktan kurtarmak, sorumluluğunun farkında olmak gerekir.³¹⁸

Birey ontolojik belirlenimleri olan içine doğduğu toplumun tüm sosyolojik etkilerinden, yani din, siyaset, tarih, coğrafya ve ekonomik etkenlerle oluşturduğu benlik algısına karşı çıkıp, dogmatik bilgi anlayışını reddederek deneyimleme ve akletme yoluyla hakikate ulaşma konusunda yol alıp diğerleriyle ortak olan insanlık ve ihtiyaçlar açısından bir arada olmayı kabullenmeyi denemelidir. Bunu ancak aşırı bencil duygulara

³¹⁶ Russell, age., s. 162.

³¹⁷ Russell, age., s. 174.

³¹⁸ Fromm, age., s. 27.

karşı itaatsiz olmakla gerçekleştirebilir. Ancak baskı dışarıdan gelirse bireyin özgürlüğünü her anlamda olumsuz etkileyecektir. Bireyin özgürlüğünü sağlayacak ve başkasına boyun eğmesini engelleyecek koşullar oluşturulmalıdır³¹⁹ Eğer insanlığın kurallarına uymak başka kurallara itaatsizliği gerektiriyorsa yapılmalıdır. Dini inanç, özgürlük ve bilim için mücadele edenler insanlık ve vicdan gereği baskı yapanlara itaatsizlik yapmalıydılar. Eğer insan boyun eğip itaatsizlik yapmazsa o bir köledir, yalnızca karşı gelebiliyor ama itaat ediyorsa o bir asidir ve bir inanç ya da ilke uğruna değil, öfke ile hayal kırıklığı ile kırgınlıkla hareket eder. Bir insana, iktidara, kuruma itaat ve teslimiyet, bağımsızlıktan vazgeçme, iradesini diğerinin emrine vermedir. İnsanın inançlarına ve aklına itaat bir onaylamadır. Eğer fikirler ve inançlar bireyin kendine aitse, başkasının kanaati ve değer yargısı değilse birey kendisi olur.³²⁰ Bu da beraberinde güveni getirecektir. İnsan kendini güvende hissetmek, korumak için itaat yolunu tercih eder. İtaat, bireyi taptığı gücün bir parçası yapar. Bu da bireye kendini güçlü hissettirir. Birey eğer özgürlükten korkarsa itaatsizlik yapamaz, özgürlük ve itaatsizlik birbirinden ayrılmaz. Toplumsal siyasi veya dini herhangi bir sistem özgürlükten söz eder ama itaatsizliğin kökünü de kazır. İtaatin erdem, itaatsizliğin günah, hata gibi gösterilmesi azınlıkların çoğunluğa hükmetmesini kolaylaştıracak bir argümandır. Bunun için otoritenin her şeyi bilen aşkın varlık haline gelmesi lazımdır. Otoriteye karşı mücadelenin sebeplerinden biri inanç, diğeri ise batıl olana duyulan şüphedir. Akli kullanma ve her şeye şüphe ile yaklaşma, mücadele etme isteğini sağlayan tutumun özellikleridir.³²¹ Düzene tabi olan itaatsizlik yeteneğini kaybetmiştir. Şüphe etme eleştirme ve itaat etme yeteneği insanlığın geleceği ve uygarlıkların sonu arasında duran tek şey olabilir.³²²

2.3. Toplumsal Sözleşme ve Hoşgörü

Toplumsal sözleşme, bir siyasal toplum oluşturmak isteyen bireylerin ortaklaşa anlaşmaları ile yapılır ve siyasal toplum olduğu an çoğunluk diğerlerinin de uyması gereken kuralları koyar.

³¹⁹ From, age., s. 65.

³²⁰ Fromm, age., s. 12.

³²¹ Fromm, age., s. 16.

³²² Fromm, age., s. 17.

Jean Jacques, Rousseau(1743-1744)'ya göre, toplumsal düzenin kutsal bir hak³²³ olduğunu, insanları olduğu gibi, yasaları da olabilecekleri gibi kabul edip; güvenilir kurallar, temelde adaletli olmak esaslı oluşturulabilir.³²⁴ Güç karşısında boyun eğenler korktukları için bunu devam ettirirler. En güçlü, gücünü haklı görüp karşıdakinin itaatini görev olarak görürse, yeterince güçlüdür. Güce teslim olmak iradenin isteği ile değil; zorunluluk karşısında tedbir amaçlı bir eylemdir. Güç, hak yaratmaz, güçlü diye haklı da değildir. Yüce olana değil sadece meşru olana itaat edilir.³²⁵ Meşru olan yasalardır ve herkes yasalar karşısında eşit muamele görür. Her şey yasaların otoritesi altında olursa toplumda adaletsizlik, haksızlık ve savaş olmaz.³²⁶ Eğer savaş olmak zorundaysa, amacı doğrultusunda olmalı, amacı dışına çıkmamalıdır. Savaş devletlere ilan edilir, insanlar savaşmıyorsa canlarına dokunulmaz.³²⁷

Ontolojik temel doğrultusunda doğa karşısında insanın kendisini korumasının zorluğu, insanların hep birlikte davranıp bir güç kurmalarına sebeptir. Bireyin mülk edinme hakkının ve özgürlüğünün toplumsal sözleşme yoluyla sağlanması çözüm olabilir.³²⁸ Toplumsal sözleşmede her birey kendi şahsi, bütün güçlerini genel iradenin üst idaresine ortaklaşa adar; karşılığında da her üye bütünün bölünmez bir parçası olmayı elde eder. Toplumsal yapı adaleti gerekli kılar. Adalet de görev ve hak kavramlarını gündeme getirir. Yurttaşlar arasında adaletsizlik hüküm sürerse siyasi otorite yıkılır.³²⁹

Rousseau'ya göre devlette tek sözleşme vardır. O da ortaklık sözleşmesidir. Bu ilk sözleşme diğer sözleşmeleri geçersiz kılar. İlk sözleşmeyi ihlal edecek hiç bir sözleşme kabul edilemez.³³⁰ Toplumsal birlik bir arada yaşamaya imkân sunan hoşgörüyü temin eder. Toplumsal sözleşme hoşgörünün felsefi temeli olan ontolojinin bir sonucudur.

³²³ Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Ayşe Meral, Alfa Yayıncılık , İstanbul, 2016, s. 13.

³²⁴ Rousseau, age., s. 11.

³²⁵ Rousseau, age., s. 16, 17, 18.

³²⁶ Rousseau, age., s. 21.

³²⁷ Rousseau, age., s. 23.

³²⁸ Rousseau, age., s. 26.

³²⁹ Rousseau, age., s. 32.

³³⁰ Rousseau, age., s. 142.

İnsanları bir araya getiren ortak çıkarlar,³³¹ genel iradeyi ortaya koyar.³³² Ortaklık halk demektir. Egemen otoriteye göre; bireyler yurttaş, bireylerin yasalara boyun eğmeleri ise tebaa anlamındadır. Her yurttaş diğer bireylere ve egemen otoriteye üyedir. Bireylerin taahhüdü iki şekildedir: Egemen'in üyesi olan bireyler ve devletin üyesi olan egemen karşıtı bireyler.³³³

Toplumsal yarar sebebiyle toplumun bireye müdahale etme sınırları ve amacı nedir? Bir kişinin zorunlu gereksinimleri için bir başkasının lüksten mahrum olması bir gerekliliktir.³³⁴ Rahatlık, lüks gibi zorunlu ihtiyaç sayılmayan şeyleri talep edenlerin özgürlüklerinin, temel zorunlu ihtiyaçlarını temin edemeyenler sebebiyle kısıtlanabilir oluşu normal karşılanmalıdır. Zengin ve ayrıcalıklı olanların talepleri olabilir; ancak bu, bir özgürlük gerekçesi olamaz. İnsanların sahip oldukları, başkalarının zararına değilse bunlara müdahale uygun değildir.³³⁵

Kendine karşı sorumlu olmakla topluma karşı sorumlu olmak birbirinden farklıdır.³³⁶ Yasalar tarafları görev ve çıkar noktasında bir araya getirir.³³⁷ Birey sadece kendi varlığını ilgilendiren konularda istediği gibi, topluma karşı sorumluluğu olan konularda ise yasaların istediği gibi olmalıdır. Locke'a göre *"Bir insan kendi yaşamı üzerinde iktidara sahip olmadığından, anlaşmayla ya da kendi onayıyla ne kendisini birinin kölesi haline getirebilir ne de kendisini, dilediğinde yaşamına son vermesi için bir başkasının mutlak keyfi iktidarı altına koyabilir."*³³⁸ Aynı şekilde Rousseau'da, bireyin haklarından feragat edemeyeceğini söyler.³³⁹

Mutlak güç toplumsal sözleşme olmalıdır. Karşılıklı olarak toplumsal sözleşmenin gereği halkın haklarını korumaktır. Halk ise görevlerini yapmakla

³³¹ Rousseau, age., s. 41.

³³² Rousseau, age., s. 50.

³³³ Rousseau, age., s. 29.

³³⁴ Russell, age., s. 172..

³³⁵ Russell, age., s. 173.

³³⁶ Rousseau, age., s. 30.

³³⁷ Rousseau, age., s. 31.

³³⁸ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2012, s. 21, 22.

³³⁹ Rousseau, age., s. 52.

sorumludur.³⁴⁰ Sözleşmede hedef tarafların korunmasıdır.³⁴¹ Koşullar eşit, haklar eşit, sorumluluklar eşittir. Amaç herkesin iyiliğidir. Herkesin güvencesi kamu gücüdür. Yasalara boyun eğmek diğerine boyun eğmek demek değildir. Egemen güç mutlak, kutsal ve dokunulmazdır; ancak toplumsal sözleşme gereği sınırları vardır ve onları aşamaz.³⁴² Toplumsal sözleşme akıl yasasıdır ve halkının zararına hiçbir şeyi içeremez.³⁴³ Yani adalet, hak ve ahlak temel belirleyiciler üzerine kuruludur.

Locke eylemlerin ahlakiliğini şu temel belirleyicilere dayandırır:

1. Tanrısal Yasa
2. Yurttaşlık Yasası
3. Sanı ya da Saygınlık Yasası(doğal ahlak yasası)

Tanrısal Yasa, eylemleri, emir ve yasak, Yurttaşlık Yasası, suç ve görev, sanı ya da saygınlık yasası ise erdem ya da erdemsizlik olarak değerlendirir.³⁴⁴

Evrenin yaratıcısı ve yöneticisi Tanrı'dır.³⁴⁵ Tanrı yasa koyucudur. Yasaları uygulayan Tanrısal otoriteyi uygular.³⁴⁶ Locke, ahlaki yasaları Tanrı'ya dayandırır. Tanrı yarattığı varlıkları terbiye etmede yasa koyucudur ve buna en yetkin varlıktır. Çünkü o sonsuz güç ve bilginin sahibidir. Eylemlerin karşılığını öteki dünyada ceza ve mükâfat olarak verecek olan mercidir. İnsanlar ahlaki davranışlarını Tanrısal Yasaya göre düzenlemeliler. Bu durum toplumun belli bir anlaşma çerçevesinde yani sözleşme çerçevesinde yaşamasıdır.

Toplumsal sözleşme her ne kadar özgürlüğü temin etmede yetkin olsa da bazı durumlarda da sınırlandırılabilir. Örneğin Mill'e göre; kamuda çalışan bir memur yaptığı yanlışla kamuya ya da bir kimseye zarar verirse veya zarar tehlikesi oluşursa özgürlük devreden çıkar ahlak ve yasalar devreye girer.³⁴⁷ Yurttaşlık yasası toplumun üyelerinin

³⁴⁰ Rousseau, age., s. 48.

³⁴¹ Rousseau, age.,s. 53.

³⁴² Rousseau, age., s. 51.

³⁴³ Rousseau, , age., s. 49.

³⁴⁴ Locke, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, 1.basım,1999, s. 472.

³⁴⁵ More, age., s. 329.

³⁴⁶ Rousseau, age., s. 65.

³⁴⁷ Mill, age., s. 170.

uymakla mükellef olduğu yasadır. Yasaya göre yaşayanların canları, malları ve özgürlükleri koruma altındadır. Yasaya uymayanlar ise cezalandırılır.

*“İnsan kendi kişiliği ve sahiplenmeleri üzerinde tasarrufta bulunma konusunda dizginlenemeyen bir özgürlüğe sahip olmasına rağmen, yalnızca kendisini koruma amacının gerektirdiğinden daha soylu amaçlar olmadıkça kendi kendisini ya da sahipliğindeki herhangi bir varlığı yok etmeye yetecek özgürlüğe sahip değildir. Bu yasanın ta kendisi olan akıl, sadece kendisine danışacak olan tüm insanoğluna, herkesin eşit ve bağımsız olmasından dolayı, hiç kimsenin diğerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da sahiplenmelerine zarar vermemesi gerektiğini öğretir.”*³⁴⁸

Locke’a göre, tüm saydığımız yasaların hak ve özgürlüklerin dayandığı temel yasa tabiat kanunlarıdır. Tabiat Kanunu, üstün İlahi iradenin emri olması yönüyle biçimsel, yapılması ve yapılmaması gerekenleri açıkladığı için fonksiyonel, sorumlulukları oluşturmak için her şeyi barındırdığından tüm insanları bağlayıcıdır. Bu da kanun olması için yeterlidir.³⁴⁹ Doğrudan kendinde bulunan bir güçten dolayı bağlayıcı olan şey ilahi iradedir. Bu, ya tabiat kanunu olarak bilinir ya da Tanrı’dan ilham, vahiy yoluyla alınan aracıyla bilinir.³⁵⁰

Locke’ın eşitlik ilgili görüşleri, Hooker’dan yapmış olduğu bir alıntıdan görüldüğü üzere şu şekildedir: *“Eşit şeylerin tümü tek ölçüyü gerektirdiğinden, benzer doğal nedenler, insanları, başkalarını sevmenin kendilerini sevmekten daha az yükümlü olmadıklarını bilme noktasına getirmiştir... Doğadaki eşitlerim tarafından sevilme isteğim, beni, olanaklı olduğu ölçüde başkalarına karşı tümüyle aynı olan sevgiyi gösterme yükümlülüğü altına sokar. Doğal aklın kendimiz ve kendimizle aynı olan başkaları arasındaki eşitlik ilişkisinden yaşamın yönetilmesi için çıkarmış olduğu kurallar ve ilkelerden haberdar olmayan hiçbir insan yoktur”*.³⁵¹

İnsanlar yasalar karşısında eşittir. Özgürlük ise birbirlerinin haklarına zarar vermedikleri ölçüde ve toplumsal sözleşme sınırları dâhilinde birbirlerine karşı

³⁴⁸ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2012, s.10,11.

³⁴⁹ Locke, *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, Çev. İsmail Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 19.

³⁵⁰ Locke, *age.*, s. 68.

³⁵¹ Locke, *Locke, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2012 s. 10.

tutumudur. Herkes eşit ve özgür olduğu ve tek gerçek yargılayan Tanrı olduğu için, herkes doğa yasasının yürütülmesinin yargıcı ve görevlisidir. Birey yasalara uymakla ve onları korumakla yükümlüdür; dolayısıyla yasayı bozanın düzeltilmesi ya da gerekiyorsa yok edilmesi hakkı da yine bireylere aittir. İnsanların, davranışlarını karşılaştırmaya tabi tuttukları yasalar ya Tanrı yasası ya toplum yasası ya da doğal ahlak yasasıdır.³⁵² İnsan tam gelişme durumuna eriştiğinde hayvanların en iyisiyse, yasa ve kurallardan ayrılınca da en kötüsü olur. Baş edilmesi en zor kötülük, silahlı olanıdır; insan her ne kadar silahlarını elinde tutarken anlayış ve erdeme yatkın olabilirse de, erdeme karşıt amaçlarla silahlarını kullanması mümkündür. Bu sebepten, erdemsiz insan varlıkların en vahşisi en adalet bilmeyenidir. Hâlbuki adalet devletin orta direğidir, esasıdır; çünkü siyasal topluluğun temeli *hak*'tır ve hak neyin adaletli olduğuna karar vermenin ayırıcısıdır.³⁵³

İnsanın yasalara uygun hale gelmesi için yasaların insanda içselleştirilmesi yani öz benliğine yerleştirmesi gerekir.³⁵⁴ İrade öz benlik üzerindeki denge unsurudur. Bireyin kontrollü davranışını temin eder. Rousseau'ya göre; güç ve irade birlikte hareket etmediği takdirde bozulan devlet despotlaşır ve anarşiye sürüklenir. Egemen güç yönetmeye, yönetici yasalar çıkarmaya, halk itaatsizliğe kalkışırsa düzen yerini kaosa bırakır.³⁵⁵ Tüm bunlar, bencil eğilimler yerine aklın öncelenmesi gerektiğinin gerekçesidir. Bireyin istekleri konusunda sınırsız özgürlüğü aslında bir köleliktir. Kendisine şart koşup yasaya itaat etmek de özgürlüktür.³⁵⁶ Tutkuların esiri olmak varlığın manadan yoksun olması anlamındadır. Bu durumda birey başkalarıyla ilişkilerinde ancak yasalar yoluyla sınırlandırılabilir.

Toplum yasaları nasıl belirlenmelidir? Sağduyunun, iradenin birleşmesi, tarafların tam katılımı ve kamunun aydınlatılması ile belirlenir. Yasamacıya da ihtiyaç duyulur; ancak yasamacı tutkuları ile hareket etmemelidir.³⁵⁷ Yasamacı ahlaklı, kişilik sahibi olmalıdır; çünkü tutkular adaletsizliğe sebep olur.³⁵⁸ Yasamacının, yasaların halka

³⁵² Locke, a. g. e. Locke, *John, İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 477.

³⁵³ Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1975, s. 10.

³⁵⁴ Rousseau, age., s. 64.

³⁵⁵ Rousseau, age., s. 87.

³⁵⁶ Rousseau, age., s. 33.

³⁵⁷ Rousseau, age., s. 60.

³⁵⁸ Rousseau, age., s. 62.

uygunluğunu görmesi için halkın durumunun iyi bilinmesi gerekir.³⁵⁹ Toplumunu tanımayan, o topluma ait olmayan biri yasa yapma hususunda mahir olsa da toplumun ihtiyaçlarını bilmiyorsa kamunun ve devletin yararına olanı gözetemeyecektir. Yasamacıların ve yasaları uygulayanların bazı özellikler taşıması gerekir. Adaletli, liyakatli, hakkaniyetli, ahlaklı, aklını kullanan, tutkularıyla hareket etmeyen, erdemleri barındıran ve benliğinde iradesini hâkim kılan olmalıdır. Bu nitelikleri hem yasamacı hem de yargılayıcı olanların taşıması gerekir. İbn Haldun'a göre; devletin toplumsal düzenini sağlayan kanunları akıllı, basiretli devlet adamları oluşturursa akılcı bir siyaset yapılmış olur. Eğer bu kanunlar Allah'ın koyduğu hükümler çerçevesinde oluşturulursa hem bu dünyada hem de öbür dünyada mutluluğu sağlayacak niteliktedir.³⁶⁰

Yasalar toplumsal sınıfı uygun görmüşlerse kriterlerini de yasalar belirler. Yasalarda gözetilen kamu çıkarı ve devlet işleridir ve devletin işleri önemlidir.³⁶¹ Birey kendisine ait işlerde özgür davranabilir, serbesttir; ancak başkasının işini yapıyorsa dilediği gibi davranamaz. Devletin, kişinin diğerleri üzerindeki otoritesini nasıl kullandığını kontrol etmesi, bireylerin özlük haklarını korumak amaçlı görevidir.³⁶²

Yönetim hangi durumda tek kişinin eline bırakılır? Eğer vatanın durumu tehlikeye girmişse bu durumda yönetimin yükümlülüğünü kaldıracak sorumluluk, istisnai bir durum olarak kamu güvenliğini sağlamak amaçlı bir kişiye verilebilir.³⁶³ Ancak böyle olsa da tek kişinin yönetiminin sakıncaları göz önünde bulundurularak, yetkiler yasalarla sınırlandırılmalıdır.

Hoşgörü, gerilimlerin zorunlu kıldığı birey ve toplum içerikli bir pratiktir. İnsanlara hak ve özgürlüklerin yasalarla verilmesi ve yasalarla korunması, gerilimleri önler; bu da hoşgörü ortamını sağlar. İnsan hakları ontolojinin bir gereğidir. Bundan dolayı da evrenseldir. Herkes için aynı ölçüde önemli olması insan haklarının yasalarla hukuki anlamda korunmasını gerektirir. Bu durumda Mill'in dediği doğru olandır: Hayatın bireye ait olan özel kısmı bireye, toplumu ilgilendiren kısmı da topluma ait

³⁵⁹ Rousseau, age., s. 66.

³⁶⁰ İbn Haldun, age., s. 269.

³⁶¹ Rousseau, age., s. 58

³⁶² Mill, age., s. 204.

³⁶³ Rousseau, age., s. 177.

olmalıdır.³⁶⁴ Toplumda biri, diğ erinin zarara uğ ramış haklarını önemsemeyip, kü çümseyip görmezden gelem ez. Birey kendini toplumd an soyutlamış de ğ ildir.³⁶⁵ Toplumsal bir sözleş me olsun ya da olmasın toplumsal korunmaya sahip olan birey, sahip oldukları çerçevesinde elde etti ğ i fayda oranında, topluma karşı yapması gereken bazı şeylerden sorumludur. Bunun birincisi başkalarının çıkarlarına ve sahip oldu ğ u haklarına zarar vermekten kaçınmaktır. İkincisi toplumun varlığını devam ettirmesi için kendi üzerine düş eni yapmalıdır. Görevlerini yerine getirmedi ğ i zaman, bu konuda zorlanması gerekir ve bir karş ılı ğ ı olmalıdır. Kanun ve yasa bunu yapmasa da kamuoyu buna hak etti ğ i cezayı verecektir. Bireyin davranış ları başkalarının çıkarına zarar vermiş se kanun bunu engeller, cezalandırır, ancak sadece kendi çıkarlarına zarar vermiş se bu sadece bireyi ilgilendirir.³⁶⁶

Ortak hayatla ilgili olan konularda yasalara uymak ve başkalarına zarar vermemek zorunlu olmakla birlikte birey, diğ er tüm bireyleri tıpkı kendisi gibi davranmaya zorlama konusunda mutlak bir toplumsal hakkının var olduğunu düşünebilir. Ancak böyle bir düş ünçe özgürlüklere karşı kendini haklı çıkaramaz. Zorlanan ve baskıya maruz kalan birey, böyle bir tavır karş ısında düş üncelerini toplumdan gizleme yolunu seçecektir.³⁶⁷

İnsanın kendi dininin yasaklad ı ğ ı bir davranış ı, bir baş ka dinin mensubunun ya da dinsizin yapmasını hoş görmemesi, Tanrı'nın o sebepten kendisini de cezalandırılacağına inanmasındandır.³⁶⁸ İnsanlar yanlış olsa dahi kendi inançlarını yaş ama özgürlü ğ üne sahiptirler. Yeter ki başkalarına zarar vermesinler ve kendilerinden hoşnut olmayanlar oradan ayrılmak istediklerinde onları özgür bıraksınlar.³⁶⁹ Bir topluluk diğ er bir toplulu ğ u medeni olmaya zorlayamaz ama isterse dürüst ve meş ru yolla ile onları irş at edebilir.³⁷⁰ Çünkü özgür toplumlarda insanlar birbirlerini ikna etme konusunda serbesttirler.³⁷¹ Ya da topluma karşı iş lenmesi muhtemel suçlar öncesinden tedbir alınarak önlen ebilir. Bireyin

³⁶⁴ Mill, age., s.159.

³⁶⁵ Mill, age., s. 167.

³⁶⁶ Mill, age., s. 160.

³⁶⁷ Mill, age., s.182.

³⁶⁸ Mill, age., s.184.

³⁶⁹ Mill, age., s.186.

³⁷⁰ Mill, age., s.187.

³⁷¹ Mill, age., s. 197.

başkasına ve topluma zarar vermeyen davranışlarına müdahale edilmesi toplumsal sözleşmeye de uymaz.

Bireyin özgürlüğüne duyulan saygı gereği sadece başkalarının haklarına zarar vermesi durumunda onları korumak maksatlı müdahale edilir. Kendi isteğiyle seçtikleri, kendileri için mutluluk verici veya katlanılabilir olan bir durumdur. Bunu dilediği biçimde arama yoluna gidebilir; ancak birey özgür olmamayı tercih etmede özgür değildir. İş amaçlı veya evlilik yoluyla olan anlaşmaların sıkıntı oluşturmaması durumunda bu anlaşmaların tek taraflı feshedilmesine olanak tanınmalıdır.³⁷²

Bireysel olarak özgürlük tanımak başkalarının davranışlarını umursamamak demek değildir. İhtiyaç olan, başkalarının iyiliğini korumak için fedakâr davranışların artmasıdır. Fedakârlık bir fazilettir ve küçük yaşta eğitim yoluyla kazandırılır ya da ikna ile zihinlere kazandırılabilir. En etkili olan küçük yaşlarda kazandırılmasıdır. İnsanlar birbirlerini iyiliğe doğru olana yönetmeye kötülükten yanlış olandan sakındırma ile sorumludurlar. Sahip olduklarını iyi ve doğru yerde kullanmalarını sağlamak, akıllarını yararsız alçaltan durumlar için kullanmalarını engellemek gerekir. Ancak yetişkin bir kişiye ya da bir gruba hayatını nasıl düzenleyeceğini söylemek baskı oluşturmak hakkı yoktur.³⁷³

İnsanlar kendi dinleri gereği bazı şeyleri yapıp bazılarından sakınırlar. Bu sebepten farklı din mensupları birbirlerine antipati duyabilirler. Müslümanlar Hristiyanların domuz eti yemelerinden nefret eder ve nefretle bahsederler. Aslında nefret onların dininin yasakladığı bir davranıştır.³⁷⁴ Oysa insanların zevklerine ve kendilerine ait olan işlerine müdahale etmek kamunun görevi değildir.³⁷⁵ İnsanlara yol göstermek için öneride bulunmak, bireyin zarara uğramasını önlemek maksatlı yanlış noktada uyarmak mümkündür. Bu ona bir iyiliktir ve nezaket kuralları çerçevesinde yapılmalıdır. Zarar verecek birileri ile muhatap olanları da onlardan kendilerine zarar dokunabileceğini söyleyip uyarmak da bir hak ve görevdir.³⁷⁶

³⁷² Mill, John Stuart, age., s. 202, 203.

³⁷³ Mill, John Stuart, age., s. 161.

³⁷⁴ Mill, John Stuart, age., s. 175.

³⁷⁵ Mill, John Stuart, age., s. 176.

³⁷⁶ Mill, John Stuart, age., s. 163.

Ancak; sert katı dik kafalı kibirli olan, zararlı alışkanlıklardan vazgeçmeyen, kendilerine iyi davranan insanları yanlış davranışlarla üzenler, başkaları tarafından kınanmayı ve aşağılanmayı göze almalıdırlar. Başkalarının haklarına tecavüz eden, sahip olduğu hakları kötüye kullanarak başkalarını kayba veya zarara uğratan, başkalarıyla ilişkilerinde yalan ve hileye başvuran, hâkimiyetini dürüstlüğe tercih edip ve hakkaniyete aykırı davranarak, zarara uğrayanları koruma hususunda bencilce davranışlar sergileyenler reddedilmeli ve bazı vahim durumlarda da ahlaki yaptırımlara maruz bırakılmalıdırlar.³⁷⁷ Eğer bunun yerine yönetim suç karşısında cezaya başvurmazsa, zulüm ve baskı insanların kendilerini savunmalarına engel olduğu için cesaretleri kırılacak, kişilikleri silikleşecektir. Oysa ceza yerine suçtan arındırma ve doğruya yönlendirme, daha işin başından itibaren yapılırsa insanlarda korku ve itaat oluşacak, ancak kişilik ve özgüvenleri yok olmayacaktır.³⁷⁸

Suçları cezalandırırken zarar verdiği kişinin haklarını iade etmek zorunluluğu ve işlediği suçun telafisi için de faydalı alanlarda çalıştırılmak çözüm olabilir. Suçlara verilen cezalar caydırıcı olmalıdır. Kusurlardan arınma, insanları koruma ve iyi olmanın zorunluluğunu ve gerekliliğini suç işleyene hissettirmek gereklidir.³⁷⁹ Suçları ağır bir şekilde cezalandırmak toplumda suç oranının artmasına da sebep olabilir. Suç işleyenleri de faydalı olabilecekleri alanlarda çalıştırmak suretiyle terbiye etmek mümkündür.³⁸⁰ Bireye kendi yanlışlarını görme fırsatını vermek gerekir. Bu da özgür bir anlayışla ve hoşgörülü olmakla gerçekleşir.

Thomas More'un, *Ütopyası*nda, suç işleyen, kendine sağlanan sınırlara uygun davranır ve kimseye zarar vermezse iyiliğe yöneldikleri için özgürlüklerine kavuşurlar. Yanlıştan vazgeçme doğruyu görme, iyi insan olma fırsatı her suç işleyene verilmelidir. Ancak her suçun eşit ceza gerektirmediği de bir gerçektir³⁸¹

³⁷⁷ Mill, age., s.164, 165.

³⁷⁸ İbn Haldun, age., s. 167,168.

³⁷⁹ More, age., s. 93.

³⁸⁰ More, age., s. 89.

³⁸¹ More, age., s. 95

2.3.1 Ebedi Barış Ortamı ve Hoşgörü

Milletlerarası bir antlaşma olmadan dünya barışının sağlanmasının imkânı yoktur. Devletlerin daha özel nitelikli bir ittifakı gerekmektedir; buna da barış ittifakı adı verilebilir. Barış ittifakı ile barış antlaşması arasındaki fark, barış ittifakının bütün harpleri, barış antlaşmasının ise yalnız bir harbi sonlandırmasıdır. Bu ittifakın amacı, herhangi bir devlet üzerinde hâkimiyet kurmak değildir. Sadece, ittifaka katılan her devletin tabîi halde, insanların olduğu gibi devletlerin özgürlüklerini teminat altına almaktır. Bütün devletlere zamanla yayılacak ve onları ebedî barışa götürecek böyle bir barış ittifakının dayandığı bir federalizm fikrinin gerçekleştirilebilmesi mümkündür.³⁸²

Devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde savaşa açık, kanunsuz durumlardan kurtaracak, akla uygun tek yol, insanlar gibi, vahşi ve başıboş özgürlüklerinden vazgeçerek toplumsal kanunlar kabul etmek ve sonunda bütün dünya milletlerini kucaklayacak bir milletler devleti kurmaktır.³⁸³

Kant’a göre bize ebedi barışın teminatını veren “*tabiat diye adlandırdığımız büyük sanatçıdan başkası değildir. Tabiatın tesadüfî olmayan mekanik akışı insanlar arasındaki anlaşmazlıktan, hatta onların iradesine rağmen, ahenk yaratmak gayesini güttüğünü açıkça göstermektedir.*”³⁸⁴

Herkesin kendi için gerekli olanı almaya çalışması, fazlasını değil yeteri kadarını kendine hak bilmesi, bireylerin sınırsız tutku ve arzularını sınırlandırmalarıyla haksız uygulamalar son bulur. Başkalarının haklarını gasbetmekten geri durmayanları da ancak yasalar yoluyla durdurmak söz konusudur.

Ebedi barışın teminatlarından biri hukuktur.³⁸⁵ İkincisi, farklılıklara rağmen bir arada olmayı sağlayacak olan barış içinde yapılacak olan anlaşmadır. Üçüncüsü ise aralarındaki çıkar ortaklığı aracılığı ile yine bir arada barış içinde bir yaşam temin edilebilir.³⁸⁶ Bütün insanların birey olarak bir yasa çerçevesinde, özgürlük prensiplerine uygun olarak yaşamak istemeleri, yeterli olmaz; herkesin hep beraber bu durumu

³⁸² Kant, Immanuel, *Ebedi Barış Üzerine Felsefî Bir Deneme*, Ankara S.B.F. Yayınları No: 33, Çev. Abadan, Dr. Yavuz, Meral, Seha L, Ankara, 1960, s. 24.

³⁸³ Kant, age., s. 25.

³⁸⁴ Kant, age., s. 29.

³⁸⁵ Kant, age., s. 33.

³⁸⁶ Kant, age., s. 34, 35.

istememesi, yani ortak iradenin sağlayacağı birliğin olması gerekir.³⁸⁷ Bireyler varlıklarının gereği bunu yapmak durumundadırlar.

Ebedi barışın en önemli maddesi de barışı sağlayacak şartların belirlenmesi aşamasında, filozofların ilkelerinin göz önüne alınmasıdır.³⁸⁸ Filozofların ilkeleri akılcıdır, ahlaklıdır ve erdemlidir. İnsanları düşünmeye yönlendirerek doğruyu görmelerini sağlamak onların yasaları içselleştirmelerine katkı sağlayacaktır. Bir halkın ancak, özgürlük ve farklılıkların haklarına dayanarak devlet halinde teşkilatlanması ahlâkî bir prensiptir; bu prensip, sakınmaya değil, ödeve dayanır.³⁸⁹

2.4. Güç ve Hoşgörü

İbn Haldun’a göre asabiyet toplumsal bir güçtür. Soy birliği olanların bir araya gelip birleşmesiyle, topluluklar bir güç oluştururlar. Bu güç, halkıyla paylaşmak yerine despotça takım kurar, diğerlerini görmezden gelir, söz hakkı tanımaz, gittikçe büyüklenirse sonu yıkımdır.³⁹⁰ Eğer devlet despotça, aşırı baskı ve şiddet yoluyla toplumsal düzeni korumaya çalışırsa, bu, ne dinin ne de siyasetin uygun gördüğü bir yönetim biçimi olur.³⁹¹ Çünkü insanlar hayatlarının adalet değeri çerçevesinde dizayn edilmesi taraftarıdır. İnsanların hüküm ve adaleti, Allah’ın hüküm ve adaletini taklit etmeye çabalamasıdır. İnsanların adaleti, niyetleri, eğilimleri, güdüler ne kadar dikkate alınırsa, ilahi adalete de o kadar daha yakın olur.³⁹² “*Hata ile yaptıklarınızda size bir vebal yoktur; fakat kasten yaptıklarınızda vebal vardır.*”³⁹³

Heterojen bir toplum yapısına sahip olan bu tarz toplumlarda devlet kurmak için güç sahibi olmak gerekir. Homojen yapıli toplumlarda ise çok fazla karışıklık olmadığı için bu iş çok fazla bir güç gerektirmez.³⁹⁴ Yönetimi elinde tutan kişi ne kadar kabul görüyorsa yönetim o kadar güçlenir. Yönetimin iradesiyle halkın iradesi arasındaki fark

³⁸⁷ Kant, age., s. 39.

³⁸⁸ Kant, age., s. 36.

³⁸⁹ Kant, age., s. 46.

³⁹⁰ İbn Haldun, age., s. 234, 235.

³⁹¹ İbn Haldun, age., s. 270.

³⁹² İzzetbegoviç, age., s. 307

³⁹³ Ahzab, 33/5

³⁹⁴ İbn Haldun, age., s. 229

ne kadar az ise yönetim o kadar sağlam demektir.³⁹⁵ Bu durum İyi insanların yönetime katkı sunması ile mümkün olabilecektir. Aksi takdirde iyi insanlar yönetime yaklaşmazlarsa kötü bir otoritenin yönetimi söz konusu olacaktır.³⁹⁶ Devleti yönetecek olan kral, başkan, hükümdar vb. halktan biri olmalıdır; adaletli olmalı aksi halde devleti keyfi sebeplerle savaflara sürükleyebilir.³⁹⁷

Yönetici adaletli olmalı ve gücünü dengeleyebilmelidir. Gücünü adalet üzere kullanmalı ve halkının iyiliğini düşünmelidir. Tıpkı çobanlık sanatında çoban, güttüğü koyunlara en büyük iyiliği nasıl sağlayacağını düşünüyorsa, yönetenler de yönettiklerinin ihtiyaçlarını karşılama, problemlerini çözme işini üstlendiklerinden onların iyiliğini gözetmelidirler.³⁹⁸ Seneca'ya göre, devleti yöneten kişi kendini iç denetimle dengede tutup; yetkilerini baskı, şiddet ve zulüm konusunda sınırlandırmalı, hesap vereceği sorumluluğuyla, halkına merhametli, sabırlı, adaletli hoşgörülü olmalıdır.³⁹⁹ Yöneticinin adaletli ve öz denetimli olması, onun hoşgörülü olmasını da beraberinde getirir.

Hükümdarın hoşgöründen uzak olması demek tüm halkın eziyete, baskıya ve şiddete maruz kalması demektir. Hükümdarın hoşgörüsü diğer erdemlerden daha üst bir yerdedir.⁴⁰⁰ Şiddet ve korku halk üzerinde olumsuz etki yapar. Yöneticiden korku ya da şiddete maruz kalma hissi insanı ya da halkı güvensizlik duygusuyla hareket ettirir. Her birey kendini güvende hissetmek için farklı yollar deneyebilir. Oysa yöneticinin ılımlı tavrı halkına güven verir. Hatta halk, o yönetici için her şeyi yapabilecek hale gelebilir. Yöneticinin hoşgörülü olması aslında kendisinin bekası için de⁴⁰¹ gereklidir. Krallığının devamı için kralın yetkisinin sivri ucunu köreltmesi demektir.⁴⁰² Büyük kitlelerin ortak fikir olarak ortaya çıkardığı gücü, kitledeki herkes için kullanma yetkinliği olan devlet, gücü tebaasından almaktadır. Hükümdar da kendi tebaasından kimseye haksızlık yapmayacaktır. Halk sadece kendi iradesine tabidir ve bu irade aynı zamanda herkesin ortak iradesidir. Hükümdardan şikâyetçi olan kendisinden şikâyetçi olmuş gibi olacaktır.

³⁹⁵ Byung, Chul Han, *Şiddetin Topolojisi* Çev. Dilek Zaptçioğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 64.

³⁹⁶ Eflatun age., s. 39.

³⁹⁷ Kant, age., s. 20.

³⁹⁸ Eflatun, age., s. 37.

³⁹⁹ Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, Eylül, Ankara, 2014, s. 30.

⁴⁰⁰ Seneca, age., s. 36.

⁴⁰¹ Seneca, age., s. 34.

⁴⁰² Seneca, age., s. 48.

Pozitif normları sağlayan ortak iradedir ve meşruiyeti sağlar. Ortak irade, iktidarı şiddetten ayırır.⁴⁰³

Mısır firavunları, Romalı Sezarlar, Borjiyalar, Hitler, Stalin, Trujillo gibi yöneticilerin hepsinde benzer özellikler vardır. Bu insanlar mutlak güç elde etmişlerdir. Ağzlarından çıkan bir sözle yaşam ve ölüm konusunda olduğu gibi, hemen her konuda son kararı verirler. İstedikleri her şeyi yapabilme yetilerinin sınırı yok gibidir. Bu kişiler yalnızca hastalık, yaş ve ölümle sınırlandırılmış tanrılardır. Gücü elde eden insanın gücü nedeniyle kendisini tanrılaştırarak kanıtlamaya çalışması onu toplumdan soyutlar. Bu onu herkesin kendisinin düşmanı olduğu düşüncesine iter ve korkak bir yapıya bürünür. Bu korkuya dayanabilmek için daha da acımasızca davranır.⁴⁰⁴ Bu davranışlar bu bireylerin psikolojik zemininde hastalık olduğunu gösterir. Ontolojik olarak bireyin kendisi ile ilgili benlik algısı onun tüm davranışlarına yansır.

Birini hoş görmek bir güç eylemi iken; hoş görülmek de zayıflığı kabul etmektir.⁴⁰⁵ Güçlü olanın karşısındakine ceza vermemesi hoşgörü, zayıf olanın karşındakinden güçsüzlüğünden dolayı cezadan vazgeçmesi ise korkaklık olarak nitelendirilir.⁴⁰⁶ Oysaki baskıyla, zorlamayla insanları terbiye etmek iyi, disiplinli birer vatandaş yapsa da insani değildir.⁴⁰⁷ Yumuşak başlıktan kaynaklanan dinginlik krallar için daha güvenilirdir, çünkü cezanın tekrarı çok az kişinin nefretini ortadan kaldırır, ama herkesin nefretini uyandırır. Öç alma sebebinden önce öç alma isteğinin ortadan kalkması gerekir, aksi halde tıpkı kesilen ağaçların pek çok dalından filiz sürmesi gibi, kralın zalimliği de düşmanların sayısını giderek artırır; çünkü katledilenlerin ana babaları ve çocukları, hatta yakınları ve arkadaşları da her bir katledilenin yerini alır ve intikam güder.⁴⁰⁸ Hoşgörü, başkanı güvende ve korkusuz olmaya yöneltir. Hoşgörü, başkanı sevimli ve hoşla gider kılar. Hoşgörülü bir yönetici haksızlık yapmayan, adaletsiz

⁴⁰³ Byung, age., s. 67.

⁴⁰⁴ From, Erich, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, s. 66.

⁴⁰⁵ Walzer, age., s. 68.

⁴⁰⁶ Seneca, age., s. 39.

⁴⁰⁷ İzzetbegoviç, age., s. 81.

⁴⁰⁸ Seneca, age., s. 40, 41.

uygulamaları kaldıran, şahsına yapılan hakaretleri görmezden gelen, zarara uğrayanların güvenliğini sağlayandır.⁴⁰⁹

Tarihin bütün dönemlerinde İnsanın kendisine ve toplumun diğer katmanlarına karşı sorumlu tutuluyor olması onu değerli kılan bir durumdur. Sorumluluğun karşısında verilen ceza da insani, meşru bir insan hakları meselesidir ve inkârı veya reddi insan haklarının da reddi demektir. Ceza, ancak kısas olma durumunda suçlunun insan haysiyetiyle uyum içindedir ve sorumluluk insani değer ve saygınlığın en üst noktasıdır. Cezanın amacı yasak bir eylem karşısında ahlaki düzende bozulmuş olan dengenin yeniden kurulmasıdır. Ceza ahlaki olmayana verilen bir cevaptır ve uygulanması da zararlı değildir. Faydacı anlayış, büyük çıkarlar için küçük olanın feda edilmesini; bireyin çıkarlarının toplumun çıkarlarına tabi tutulmasını korumak amacı açısından gerekçe olarak göstermektedir.⁴¹⁰

Cezalandırmanın nadiren yapıldığı bir devlette dürüstlükle ilgili bir görüş birliği oluşur ve bu görüş birliği tıpkı ortak iyi için olduğu gibi hoşgörüdür. Çünkü daha müsamahakâr bir biçimde yönetene daha iyi boyun eğilir. Çünkü insan doğası gereği inatçıdır ve zıtlasma olursa, zahmetli olanı tercih eder. Kılavuzluk edilmektense peşi sıra gitmeye daha hazırdır; hatta üstün nitelikli ve soylu atların gevşek tutulan dizginle daha iyi yönetilmeleri gibi, özgür iradeyle hareket eden bir dürüstlük, hoşgörünün peşinden kendi dürtüsüyle gider, devlet de hoşgörüyü kendi adına korumaya değer bulur. Bu yolla devlet daha fazla ilerleme kaydeder.⁴¹¹ Tam tersi uygulama yıkımla sonuçlanır.

Yönetici, halkına karşı katı olup çok şiddetli cezalar uygular, insanların gizli kusurlarını günahlarını araştırırsa, insanlar korkuya kapılır, hile ve aldatmaya başvururlar. Bu onların ahlaki yapılarını bozar ve yanlışlıkları ahlak edinirler. Devlet düzenini yıkmaya bile çalışırlar. Katı ve sert tutum düzeni bozar ve devlet, temelden zayıflar. Kendini koruyamaz hale gelir. Halkına şefkatli olan onların kusurlarını affeden bir yönetici olursa halkı ona sevgi ile bağlanır, uğruna yapamayacakları şey kalmaz.⁴¹² Çünkü yönetici gücünü halkından alır.⁴¹³ Bir kral zalimce bir ceza vererek hiçbir şerefe

⁴⁰⁹ Seneca, age., s. 47.

⁴¹⁰ İzzetbegoviç, age., s. 312, 313.

⁴¹¹ Seneca, age., s. 64.

⁴¹² İbn Haldun, age., s. 267.

⁴¹³ Seneca, age., s. 35.

sahip olamaz, buna karşılık, kendi gücünü kontrol altında tutup, birçoklarını başkalarının gazabından kurtarırsa, kimseyi kendi öfkesinin kurbanı yapmazsa en büyük şerefi elde eder.⁴¹⁴ Seneca hoşgörüyü, insanların içinde bir krala ya da bir başkana daha çok yaraşır bulur. Çünkü büyük güçler, eğer yararlı bir siyasal yetkiye sahiplerse onur ve övünce de sahip olurlar. Zira elde edilen güç, bela getiren bir güç olacaktır. Hoşgörü kralda olması gereken bir özelliktir. Büyük ve yararlı işler yapmak istiyorlarsa bu gereklidir.⁴¹⁵ Ancak bu, beklenen olmakla beraber reel olan siyasi veya dini değere dayalı ortaya çıkmış olan kadim gelenekte otoritenin olduğu yerde korku tehdit ve şiddetin varlığı dikkat çeker. Tabi ki bundan bilimin otoritesini istisna etmemiz gerekir; açıktır ki aslında biliminki bir otorite değildir, çünkü bilimin hakikatleri doğrudan doğruya, hiçbir telkin, tehdit, propaganda aracına başvurmaz. Bilim, hakikatlerinin inandırma gücünü apaçık ve uygulanabilir olmayla sağlar. İçinde aklı aşan bir unsur bulunduran inanma, kelimenin gerçek anlamıyla otoriteyle bağlantılıdır. Yalnız dinin veya kilisenin otoritesi için değil, günlük hayattaki diğer otoriteler için de bu aynıdır. Otoritenin sorgulanamazlığı onun inanca dayanmasındandır. Otoritenin dayandığı temeller apaçık bir biçimde ilk bakışta akılla açıklanamaz ve kavranamaz. Aksi durumda otorite, otorite olmaktan çıkardı. İnanma otoritenin dayanağı, korku ise bu temeli sağlamlaştıran harçtır. Otoritenin etkisindeki sevgide bile korku vardır. Kişiler arasındaki mesafe arttıkça korku da artar, sevgi ise azalır.⁴¹⁶ Güç ve mülkiyet ile orantılı olarak artan bu durum, beraberinde toplumda onulmaz yaralar açacaktır.

Güç, her ne karşında istenirse istensin, yakınınızdakiler ya da uzağınızdağiler için olsun, ya da siyasi amaç için olsun kötüdür. Çünkü hakikat ile ilgisi yoktur.⁴¹⁷ Cemil Meriç'in yorumuna göre; Machiavelli, "*mecbur kalınınca kuvvet haktır*" der. Mecbur kalmak, istemektir. Aslında mecburiyet hissetmek şiddete bir bahanedir. Kullanılan şiddet şiddeti derinleştiriyor mu, yok mu ediyor; bizi geriye mi götürüyor, ileriye mi? Asıl mesele, şiddeti yok eden şiddet düşüncesidir. Bu ise yalanların en kötüsüdür. Her

⁴¹⁴ Seneca, age., s. 58.

⁴¹⁵ Seneca, age., s. 33.

⁴¹⁶ Batuhan, Hüseyin, *Semiyotik Fanatizm ve Tolerans*, Derleyen, Turhan Yörükân, Nobel Yayınları, Ankara, 2007, s. 359.

⁴¹⁷ Krishnamurti, age., s. 146.

üzüntünün, derdin baştan beri özrü, son kavga olmaktır.⁴¹⁸ Güçlü kendi yararına değil güçsüzün yararına olanı yapar. Güçlü güçsüzü gözetir.⁴¹⁹ Güçlü olana her hangi bir hak lazım değildir. Düşünce ve inanç, özgürlüğü her şeyden önce başka türlü düşünmek ve inanmak hakkı olduğu gibi, hak ise her zaman güçsüz olanın güçlüye karşı direniş tarzıdır. Her sosyal düzenin hukukiliğinin ölçütü, karşı çıkanlara ve azınlıklara karşı takındığı tavidir. Güçlünün iktidarı bir gerçek olsa da hak değildir. Yönetim ne zaman sınırlandırılmaya başlarsa, o zaman ve yerde hukuk başlar. Bu sınırlamanın güçsüzlerin yararına olması gerekir.⁴²⁰ Şiddet, yok eder bitirir, sabır ise hakikate ulaşmaya bir adım daha yaklaşımdır.⁴²¹ Yaşamın bir parçası ve özgür bir toplumun işareti olan hoşgörü, asla gücü elinde bulunduranların bir kazanımı olamaz. Hoşgörü, çoğunluğun baskısını ortadan kaldırıp özgür, egemen bir çoğunluğun doğuşu için çalışmayla sağlanabilir.⁴²²

Şiddet, hoşgörüsüzlük sonucunda ortaya çıkan uygulamalardır. “*Şiddet uygulamak güç duygusunu artırır. Daha çok şiddet daha çok güç demektir.*”⁴²³ Şiddet, güçsüzlüğü çaresizce güce dönüştürme çabasına girişmektir.⁴²⁴ Ötekini, nefret ettiği için öldürmek, varlığını yok etmek amacı gütmek, bir şiddet eylemidir. Şiddette diyalog yoktur. Yıkıcı ve bölücü olduğundan simgesel olarak zayıftır. Şiddetin dili mühürlüdür.⁴²⁵ Şiddet ardında boşluk bırakır. Biçimleri yok eder, sınırları ortadan kaldırır. Ölçüsüzdür. Verili olan ve ölçüyü aşan şeyler, bu nedenle şiddetlidir ve şiddete neden olur. Şiddet bireye, topluluğa, düzene ya da sisteme yönelik olabilir. Şiddet yıkıcılığı sebebiyle dengeleri sarsar, oturmuş düzeni bozucudur.⁴²⁶ Bu bahsettiğimiz şiddet olumsuzluk içerir ve şiddet olduğunu birey rahatlıkla fark eder. Ancak şiddet kendini olumlu gibi gösterirse onu fark etmek çok da kolay olmayacaktır.

Günümüzde giderek hayata damgasını vuran benzeşme, bağışıklığın zıddıdır. Aşırı duyarlılık, benzeşmeye izin vermez. Olumsuzluğun olmaması, dayanıklı tepkiyle

⁴¹⁸ Meriç, age., s. 209.

⁴¹⁹ Eflatun age., s. 38.

⁴²⁰ İzzetbegoviç, age., s. 299.

⁴²¹ Meriç, age., s. 217.

⁴²² Marcuse, Herbert, age., s. 111.

⁴²³ Byung, age., s. 25.

⁴²⁴ Byung, age., s. 75.

⁴²⁵ Byung, age., s. 76.

⁴²⁶ Byung, age., s. 77.

karşılaşmayan bir olumluluğun her yere yayılması ve ölçüsüzce çoğalmasına neden olmaktadır. Bu, aynılığın terörüdür.⁴²⁷ Bireyler çok fazla aynılığa hiç tepki göstermeyebilirler. Bu, aynılığın olumluluğu sebebiyle şiddet olarak algılanmasını engeller. Bu sebeple olumsuzluğun şiddetinden daha tehlikelidir. Bu durumda birey, hem şiddeti uygulayan hem de şiddete maruz kalan olur.⁴²⁸

Yukarıdaki ifadeler çerçevesinde hoşgörü ve otorite arasındaki değerin nasıl olması gerektiği hususunda şunları söylemek mümkündür: yüksek otorite sahibi ağır tahrikle incindiği halde yüce ruhlu olduğu için karşılık vermez. Haksızlıklara katlanır ve bir başkasının zarar görmesinden önce rencide edilmeyi kabul ederse, hoşgörülü olarak adlandırılır. Çünkü bir başkan için esas olan kudretidir. İntikam duygusu ya da gücünü kullanarak saygınlığını korumaya çalışması çok basit bir davranış olur.⁴²⁹ Seneca, vücudun zayıf organlarının korunmasıyla, kınanması gerekenleri affetmeyi aynı değerlendirir. Hoşgörü bütün insanlar için doğayla uyum içindedir. Yüce olanın etkisi her zaman daha büyüktür. Yönetici olan daha fazla koruyucu kuşatıcıdır. Sıradan bir bireyin acımasızlığı ne kadar az zarar verir. Ama başkanların öfkesi savaş demektir.⁴³⁰

Gücü elinde bulunduranlar, kitap yayıncılığı yoluyla en çok satacak kitapları kararlaştırırlar. Basın, yayın, radyo ve televizyon tekdüzeliği sağlamak için kullanılır. Yapılan pahalı filmler ve sinema, tekdüzeliği gerçekleştirmek için çabalar. Bu yüzden düşünce ve haberlerin bir merkezden yönetimi sağlanmakta, yalnızca güç odaklarının onayladığı inanç ve felsefelerin yayılmasına imkan tanınmaktadır.⁴³¹ Güç paylaşımı devletlerarası savaşların da devam edeceğini göstermektedir. İnsanların gereksinimleri hiçbir zaman eşit pay edilmemiştir. Oturmuş sosyal sistemlerde, şanssız olanların kaderlerine razı gelmesine dair bir inanca dayanarak bir sistem oluşturulmamıştır.⁴³²

⁴²⁷ Byung, age., s. 80.

⁴²⁸ Byung, age., s. 88.

⁴²⁹ Seneca, age., s. 61.

⁴³⁰ Seneca, age., s. 36.

⁴³¹ Russell, age., 222.

⁴³² Russell, age.,s. 218.

2.5. Demokratik Toplum, Laiklik ve Hoşgörü

Aristoteles, demokrasinin olmazsa olmazlarının özgürlük ve eşitlik olduğunu söyler. Bütün halk, politikadan özgür bir şekilde eşit pay alınca demokrasi en iyi biçimde gerçekleşir.⁴³³ Sade ve en kısa anlatımıyla demokrasi; siyasal yaşamda halkın egemenliği demektir. Demokrasi; siyasal yapının en önemli ve en son hedefi, insanların mutluluğunu sağlamaktır, düşüncesinden yola çıkar. Ve yine tamamen cahil, budala ya da son derece çıkarıcı olmadıkça, insanların ortak iyilikleri konusunda anlaşılabilecekleri ve bu nedenle de halkın çoğunluğunun siyaset ve yönetim üzerinde belirleyici bir etkisinin olması gerektiği inancına dayanır. Bu inanç, demokrasinin en gereksinim duyulan ilkesi, çoğulculuğun, bir ifadesidir.⁴³⁴

Demokrasi, toplumu teşkil eden herkesin yönetime iştirak etmesini gerektirir. Yönetim açısından baktığımızda cumhuriyetçi veya baskıcı anlayış hâkim olur. Cumhuriyet, yasaları uygulayanlarla, yasaları oluşturan kuvvetlerin ayrılığı ilkesine bağlı bir devlet anlayışıdır. Baskıcı yönetimlerde ise yöneten, kanunları koyan ve uygulayan aynı kişidir. Demokrasi de baskıcı olabilir; çünkü katılımcı olmayanlar da çoğunluğun kararlarına tabi olmak durumundadırlar.⁴³⁵ Liberal demokraside özgürlük adına birey arkasına seçimle çoğunluğu aldığı anda insan haklarını görmezden gelebilir. Oysa insan haklarının ihlal edilmesi demokrasi adına da olsa hoş görülmemelidir. İnsan hakları insanın doğasında var olan, varlığı sebebiyle herkes kadar doğuştan sahip olunan vazgeçilemeyen ve devredilemeyen haklardır.⁴³⁶ Oysaki Sokrates'i öldürten demokrasidir.⁴³⁷ Sokrates başkaldırdığı yahut insanları başkaldırmaya teşvik ettiği gerekçesiyle değil kurulu düzenin temellerini sarstığı için ölüme mahkûm edildi.⁴³⁸

Tümelci ideolojiler, yönetime hâkim olduklarında kendilerinin başa gelmesinde etkin olan demokratik sistemi ortadan kaldırmaya çalışacaktır. Demokrasinin tümel ideolojiye ve bakış açısı ne olacaktır ya da ne olmalıdır? Demokrasi, hoşgörüye dayansa da kendi varlığını tehlikeye düşürecek tümelci ideolojilere göz yumacak kadar hoşgörülü

⁴³³ Aristoteles, s. 117

⁴³⁴ Anıl, Yaşar Şahin, *Antik Çağda Demokrasinin Doğuşu*, Kartaş Yayınevi, Haziran, 2006, s. 9.

⁴³⁵ Kant, age., s. 20.

⁴³⁶ Soykan, Ömer Naci, “İnsanın Bir Varoluş Tarzı Olan Kültür, Neden Çatışmalara Yol Açıyor”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi, Ziraat Grup Matbaacılık*, Ankara, 2015, s. 328.

⁴³⁷ Eflatun age., s. 13.

⁴³⁸ Eflatuna, age., s. 11.

olması beklenemez.⁴³⁹ Demokrasinin, kökçe toleranssız ideolojilere kendini yok edecek bir hak tanınması beklenemez.⁴⁴⁰ Ancak; Hüseyin Batuhan'ın R.B. Perry'den (1876-1957) aktardığına göre, demokrasiyi yıkmayı güdene göz yumulması özgürlüğün, hoşgörünün tamamen ortadan kalkmasından daha iyi olduğunu söyler. “*Demokrasinin bu cömertliği, onun hakikate olan bağlılık ve inancında, hakikatin da ancak düşünme, düşündüğünü dile getirme, yayma ve tartışma hürlüğü olan yerde çimlenip boy atacağına güveninde aramak gerekir.*”⁴⁴¹ Ancak; demokraside teorik olarak olması gereken bu olsa da uygulama bu şekilde olmayabilir.

Demokrasi her topluma uyabilen bir yönetim biçimidir. Demokrasinin insani bedelleri uygulandığı toplum tarafından belirlenir. Toplumun devamını sağlamak amaçlı fedakârlıklar yapılır. Hiçbir hükümet kendinin yıkılmasına hak vermezken, demokrasi böyle bir hak tanır. Öyle ki, yıkıcı çoğunluğun gelişebileceği yolları kapatmak, eğer kapatma örgütlü baskı ve beyin yıkamayla yapılmışsa demokratik olmayan yollarla bunları engellemektir. Toplanma ve konuşma özgürlüğü, şiddet yanlısı politikaları olanlar, silahlanmayı, aşırı ulusçuluğu, ırk ve din ayrımını destekleyenler veya kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına karşı çıkan grup ve hareketler tarafından kullanılmış olabilir. Bununla birlikte düşünce özgürlüğünün yeniden sağlanması için, kendi yöntem ve kavramları aracılığıyla aklın verili söylemlere ve eylemlere hapsedilmesine hizmet eden eğitim kurumlarının eğitimlerine ve uygulamalarına yeni ve katı sınırlamalar getirilmesi gerekebilir. Düşünce özgürlüğü insanlık dışı olanla mücadeleyi kapsadığı sürece, özgürlüğün yeniden sağlanması için ölümcül, caydırıcı silahlar ve insanlık dışı koşullar altında olağan dışı insan dayanıklılığı vb. için yapılan bilimsel araştırmalara karşı hoşgörüsüzlüğü de gerektirebilir.⁴⁴² Bir diğerinin varlığını tehlikeye atan her türlü durum, eylem ve etken özgürlük olarak görülmemelidir.

İnsan ilişkilerinde bilimsel düşünceyi işlevsel kılmak ve mutlakçılık, totaliterlik ve diktatörlüğe götürür. İlişkiler, başkasının doğrusunun da olabileceği noktasından

⁴³⁹ Batuhan, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, Anıl Yayınevi İstanbul, 1959, s. 15.

⁴⁴⁰ Batuhan, age., s. 16.

⁴⁴¹ Batuhan, age., s. 17.

⁴⁴² Marcuse, Herbert, “Baskıcı Hoşgörü”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1.Baskı, 2014, Ankara, s. 93.

hareket edilerek oluşturulmalıdır. Demokrasi, çoğunluğun diktatörlüğüne dönüşürse demokrasi olmaktan çıkar.⁴⁴³

Günümüzde demokrasi tamamen ihtişam üzerine kuruludur, yani medya tarafından çoğaltılan ve yaygınlaştırılan her türlü hayal gücünü aşan bir toplu alkışın ikna gücüdür.⁴⁴⁴ Kendine göre ise çoğulculuğun ifadesidir.

Çoğulculuk, farklılıklara sahip insanların bir arada yaşayabilmesi için demokrasiyi gerektirir. Çoğulcu demokrasilerde insanlar dilediği gibi inanma, ibadet etme, düşüncelerini ifade etme, mülk edinme gibi haklarla doğarlar. Bunları edinebilecekleri özgürlüğe sahip olmalıdırlar.⁴⁴⁵ Çoğulculuk birlikte yaşamayı, birlikte yaşama ise farklılıkların birbirini kabulünü gerektirir. Bu da ahlaklı, ihtiyatlı, temkinli yaşamayı zorunlu kılmaktadır. Ahlaklı yaşam, çoğulculuğun en önemli unsurudur. Birey, ötekinin de kendisi gibi bir birey olduğunu kabul edip ölçülü hareket ederse birlikte yaşama kolaylaşacaktır. Felsefenin amacı, çoğulcu birlikte yaşam mevzusuna farkındalık kazandırmaktır. Farklı düşüncelere farklı olabilme imkânı vermesi, başka yaşamların da olacağı fikri, bir konuda fanatik ve dogmatik olunmaması gerektiği ve toplum içinde insanca yaşamının şartı olan hoşgörü düşüncesinin etkin nedenleridir. Fikirlerin çeşitliliği felsefenin özelliğidir. Felsefi düşüncenin ya da bilginin söz konusu bu çoğulcu niteliği, yani çeşitliliği, insanın mutlak bilgiyi elde edemeyeceğini gösterir. İnsanın dogmatik ve fanatik olmasını felsefi tutumu engeller. Ayrıca hoşgörünün temelinde de bu vardır.⁴⁴⁶

Bazı sosyal bilimciler, herkesin farklılıklarını muhafaza ederek bireylerin bir arada yaşayabileceği salata tabağı modelini benimsemişlerdir. Herkesi olduğu gibi kabul etmek aynı düşünceye sahip insanların bir araya gelerek oluşturdukları yapılarda yatay iletişim kanalları kurmak toplumsal uyum için daha etkili bir yöntem olabilir gibi görünmektedir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Soykan , age., s. 326.

⁴⁴⁴ Byung, age., s.70.

⁴⁴⁵ Arıcan, Musa Kazım, “Birlikte Yaşamının Felsefi Temelleri” *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s.93.

⁴⁴⁶ Arıcan, age., s. 89, 90.

⁴⁴⁷ Arıcan, age., s. 95.

Geleneksel, liberal demokrasinin erdemi eşitlik, sosyalist demokrasinin erdemi kardeşliktir. Çoğulcu demokrasinin erdemi ise hoşgörüdür.⁴⁴⁸ Çoğulculuk; bir modern endüstri toplumunun, eğer işleyecekse sahip olması gereken koşuldur ama hoşgörü onun işlevini iyi yerine getirmesini sağlayan zihin durumudur. Grup toplumu kuramına göre hoşgörü, çoğulcu demokrasinin gerçek erdemidir.⁴⁴⁹

Çoğunluğun tahakkümünü güçlendiren hoşgörüye, özgün liberaller karşı çıkar. Hoşgörü etkin durumdan edilgin duruma, pratikten teoriye dönüşür. Yerleşik otoriteyi rahat bırakma karşılığında halk yönetime hoşgörü gösterir; yönetim de yerleşik otoritenin belirlediği çerçevede muhalefeti hoş görür.⁴⁵⁰ Bu gibi hoş görülmemesi gereken durumların hoş görülmesi, toplumdaki ciddi problemleri görmeyi engeller. Toplumun ve bireylerin reklam ve propaganda aracılığıyla sistematik olarak aptallaştırılmalarını, yıkıcılığın ve saldırganlığın araba kullanmada ortaya çıkmasının hoş görülmesi, alış veriş, israf ve planlı eskimeye yönelik etkisiz ve iyiliksever bir hoşgörünün olması çarpıklık ya da sapma değildir. Tüm bunlar hoşgörü sahibi bireyin var olma mücadelesini sürdürmek ve alternatifleri bastırmak için bir araç olarak kullanan sistemin özüdür. Toplumdaki daha önemli sorunlar, var olma mücadelesi için yapılanların gerisinde kalır.⁴⁵¹

Hoşgörünün ulaşmak istediği hedef hakikattir. Hakikati de belirleyen bütündür. Bütünden kasıt ise bütünün yapısı ve işlevlerinin her bir özel durum ve ilişkiyi belirlemesi anlamındadır. Bu nedenle baskıcı bir toplumda ilerici hareketler baskıcı şekil alabilir. Bütünsel yönetim toplumu içerisinde politik haklar oy kullanmak, basın özgürlüğü ve protestolar aslında içerikleri değişmiş ve etkinliklerini kaybetmiş demokratik özgürlüklerin varlığını doğrulayarak yönetimin güçlenmesine hizmet eder.⁴⁵²

Tarihsel açıdan bakılırsa, demokrasilerde toplumun tümünü etkileyen yaşamsal kararlar, anayasal ya da halkın fiili denetimi olmadan birkaç grup tarafından alınır. Bu durum şu sorunu doğurur: Politikacıları ve eğitimcileri kim eğitecek? Bu soru yerleşik toplum gerçekliklerinden soyutlanarak ele alınırsa şöyle bir cevap geçerli olur: Diktatörlüğün olumsuzlanmasıyla halkın özerk bireyler haline geldiği; insanların,

⁴⁴⁸ Wolff, age., s. 20.

⁴⁴⁹ Wolff, age., s. 34.

⁴⁵⁰ Marcuse, age., s. 80.

⁴⁵¹ Marcuse, age., s. 80, 81.

⁴⁵² Marcuse, age., s. 81.

hükmetmenin ve tahakkümün yararına olan var olma mücadelesinin baskıcı gerekliliklerinden kurtulduğu, kendi hükümetlerini ve yaşamlarını belirledikleri bir toplum olabilir. Böyle bir toplum henüz yoktur.⁴⁵³

Hoşgörünün bulunmadığı bir toplumda inanç ve düşünce özgürlüğü olamaz. Kanunlar müsaade etse bile hoşgörünün olmadığı ortamda haklar kullanılamaz. Açık bir zihin, geniş bakış açısı, sağlam bir eğitim hoşgörüyü kazandırabilir. Farabi şehir hayatının⁴⁵⁴ ve medenileşmenin hoşgörüyü artırdığını ifade eder.⁴⁵⁵ Farabi'ye göre de⁴⁵⁶ bir arada yaşayabilmenin şartı herkesin kendi kalarak ortak noktalarda uzlaşmasıdır.⁴⁵⁷ Hoşgörü, insanca yaşamak için şarttır. Özgürlükçü demokrasilerde kanunlar ne kadar demokratik olursa olsun toplumun bireylerinde hoşgörü olmadıkça özgürlükçü demokrasiyi yerleştirmek, medeni insan yetiştirmek zordur.⁴⁵⁸

Dinler insanı ve insanın temel değerlerini ve haklarını korumayı hedeflemektedir. Yaşama hakkı, mal edinme, ırzını ailesini koruma, inanma ibadet etme, düşünce özgürlüğü, özel hayatın gizliliği gibi temel hak ve hürriyetler bireyin ihtiyaçlarıdır.⁴⁵⁹ Genel olarak dinlerin var olan kötülükleri önleme amacı, bütün dinlerin esasları içerisinde yer almaktadır. Kendisi için istediğini başkası için de isteme prensibi⁴⁶⁰ başkalarının varlığını kabul etmede ve onların da hak ve hukukuna, değerlerine saygı göstermeyi gerektirir. Böylelikle diğerlerinin hak ve hukukuna bencillikten uzak, evrensel bakış açısı oluşur.⁴⁶¹

Hoşgörü, din özgürlüğünü de kapsayan daha geniş bir anlamdadır. Bu hususta John Locke, dinsel hoşgörüyü ilahi yasayla temellendirir. Dinin varlık sebebinin erdem olduğunu, erdemin de ancak dini kuralların hayata sirayet etmesiyle mümkün olduğunu

⁴⁵³ Marcuse, age., s. 96.

⁴⁵⁴ Farabi, age., s. 102.

⁴⁵⁵ Arıcan, age., s. 92.

⁴⁵⁶ Farabi, age., s. 102.

⁴⁵⁷ Arıcan, age., s. 97.

⁴⁵⁸ Arıcan, age., s. 91.

⁴⁵⁹ Gündüz, Şinasi, *Dinsel Şiddet*, Etüt Yayınları, Samsun, 2002, s. 17.

⁴⁶⁰ Gündüz, age., s. 22.

⁴⁶¹ Gündüz, age., s. 23.

belirtir.⁴⁶² Locke’a göre farklı mezheplerdeki Hristiyanların birbirlerini karşılıklı olarak hoş görmeleri gerekir. Çünkü hoşgörü hakiki kilisenin bir özelliğidir.⁴⁶³

Dini ritüeller sadece birey ile Tanrı arasındadır. Oysa ahlak ilkeleri toplumsal boyutludur ve herkesi etkiler. İbadetlerini yapmayanı cezalandıracak olan Tanrıdır ve Tanrı sapkın olarak nitelendirilemez.⁴⁶⁴ İnsanları dine davet ederken zor kullanmanın, baskı yaparak kendi inancını dayatmanın doğru olmadığını, dini inancı farklı olan birinin ıstırap içinde ölmesine sebep olmanın akıl almaz olduğunu söyleyen John Locke, ahlaki değerleri umursamadan dini, sadece ritüellere hapsedmenin, bu konuda insanlara zor kullanıp baskı ve şiddet uygulamanın, Hristiyanlık dininin kurucusu İsa ile uyuşmadığını söyler. Kullanılacak yol barış olmalıdır. Tanrı dileseydi zaten bunu gerçekleştirebilirdi. Toplumun refahı ve huzuru için din adına iş yapanlarla devlet adına iş yapanların yetki alanlarının tamamen birbirinden ayrılması gerekir. Locke “*Siyasi yönetimin işlerini, din işlerinden kesinlikle ayıt etmeyi ve ikisi arasına adil sınırlar koymayı bütün her şeyin üzerinde zorunlu buluyorum. Eğer bu yapılmazsa, bir tarafta insan ruhunun çıkarlarıyla ilgilenenler yahut en azından ilgilendiklerini iddia edenler ile öte tarafta devleti koruyan yahut en azından koruduklarını ileri sürenler arasında sürekli ortaya çıkacak olan ihtilaflara son verilemez*” der.⁴⁶⁵ Devlet, kendini oluşturan halkının sivil yani bireysel anlamda çıkarlarını tedarik etmek, korumak ve geliştirmek için teşkil edilmiş bir insan toplumdur.⁴⁶⁶ Oysaki hayatın öte yakasında devletin yanında siviller de ve onların hakları da yer almaktadır.

Sivil çıkarlar hayat, özgürlük, mal mülk, sağlıktır, yani yaşamsal hak ve özgürlüklerdir. Devlet halkın sivil çıkarlarını korumakla mükelleftir. Devlet, tebaasına eşit ve tarafsız bir şekilde kanunları uygulamalıdır. Siyasi yönetim tebaasının haklarını korurken kanunları ihlal edenlere kanunları uygulama yoluyla caydırıcılığa gider.⁴⁶⁷

Yönetim sadece sivil kanunları korumak ve geliştirmekle sorumludur. Bununla ilgili kanunlara uymayanlar cezalandırılır. Kanunları eşit bir şekilde herkese

⁴⁶² Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çev. Yürüşen, Melih; Liberte Yayınları, 2013, s. 30.

⁴⁶³ Locke, age., s. 29.

⁴⁶⁴ Locke, age., s. 31.

⁴⁶⁵ Locke, age., s. 33.

⁴⁶⁶ Locke, age., s. 34.

⁴⁶⁷ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. Çev., Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, 2013, s. 34.

uygulamalıdır. Siyasi yönetim dini ibadetler konusunda cezalandırma hususunda alanını genişletemez. Çünkü hiç kimse, istese bile, imanını başkasının emirlerine uyduramaz. Tanrı dinine zorlamada kimseye yetki vermemiştir. Hakiki din aklın samimi ve tam olarak dini inancı benimsemesiyle mümkündür. Zorlama, riyakârlığa bir davettir. Hiçbir ceza insanın düşüncelerini şekillendiren iç yargısını değiştiremez. İbadetlerin şeklen yapılması insanı manevi yönden kurtuluşa erdirmez.⁴⁶⁸

İnsanları kötülüklerden sakındırmak ve iyiliklere yönlendirmek her insanın görevidir. Ancak cezalandırma sadece sivil çıkarlar için yönetim eliyle olmalıdır. Yönetim baskı ve şiddet kullanarak zoraki inançta değişiklik yapabilir ancak bu sadece riyakârlık olur. O yüzden yönetim kendi din anlayışını halka dayatmamalıdır.⁴⁶⁹ Ve yönetim yetki sınırlarının dışına çıkıp öteki dünya konusunda yetki sahibi olmamalıdır.⁴⁷⁰

J. Locke’a göre kilise ruhlarının selameti için Tanrı’ya uygun olduğu tarzda toplu ibadet etmek amacıyla bir araya toplanmış gönüllü insanların toplandığı ibadet yeridir. Hiçbir insan bir kiliseye bir mezhebe doğuştan ait değildir. Ancak gönüllülük esastır. Her kurum bazı kanunlarla, katı bir düzene girer. Çünkü düzenin bütünlüğü buna bağlıdır.⁴⁷¹

Locke, Kilisenin kutsallaştırılması rahatsızlık verici bulur. Gerçekten insanlara eziyet çektirmenin, zorla din ve inanç dayatmanın kutsal kitapta yeri yoktur. Kiliseler ibadet için vardır ve öyle kalmalıdır. Orada dünyevi meseleler olmamalıdır.⁴⁷²

Hakikati şiddetle savunanlar, yönetimin gücü onların yanında yer almadığında gayretsiz bir biçimde, merhametten ve hoşgöründen yana olurlar. Ama yönetim tercihi onlardan yana yaparsa arkalarına aldıkları güç sayesinde merhameti ve barışçıl olmayı bırakırlar. Ne zaman ki bu gücü kaybetseler tekrar hoşgörü çığırtkanlığı yapmaya başlarlar. Hakikati yaymanın en doğru yolu nezaket ve yumuşaklıkla mümkündür. Tek tek kişiler, devletler ve din kurumları farklı inanç sebebiyle karşıtlarının sivil haklarına müdahale edip zarar veremezler. Aksi durum, yani toplumu tahrik edip düşmanlıkları artırmak ve dini kanlı bir şekilde yayabileceğini düşünmek barışı, güveni ve dostluğu yok

⁴⁶⁸ Locke, age., s. 35.

⁴⁶⁹ Locke, age., s. 36, 37.

⁴⁷⁰ Locke, age., s. 38.

⁴⁷¹ Locke, age., s. 39.

⁴⁷² Locke, age., s. 41.

edecektir.⁴⁷³ Bu, bir dinin ruhani lideri de olsa inancı farklı olanın sivil haklarına el koyamaz, zarar veremez, özgürlüğünü kısıtlayamaz.⁴⁷⁴

Locke'ın din adamlarına yüklediği görev pratiğe döküldüğünde başarı getirecek özelliktedir. Din adamları evrensel bir anlayışla toplumun bütün kesimlerini kucaklayabilirse ancak o zaman barışı gerçekleştirebilirler. Din adamları buna mecburdurlar. Amaç barışı gerçekleştirmek ve korumak olmalıdır. Din adamı bu evrenselliği toplumsal barışı sağlamak için yapmalıdır. Toplumun tüm fertlerini hoşgörüyü, mütevazı olmaya, dostluğa davet etmelidir. Olumsuz düşünceleri barış için savuşturabilmelidir.⁴⁷⁵ Locke şöyle söylemektedir: *“Herkesin asıl ve ilk uğraşı kendi ruhu, daha sonra ise toplum barışı olmalıdır; her şeyin yakılıp yıkıldığını gördükleri yerde barışı düşünmeye yönelik çok az niyet bulunsa bile”*⁴⁷⁶ Locke'a göre din adamları insanın hata yapabilirlilik özelliğini öncelikle kendilerine uygulamalıdır. Örneğin yargılama ve cezalandırma hususlarında siyasi yöneticiler yetki alanına girmemelidirler. Çünkü güçlerini onları baskı uygulamada kullanabilirler.⁴⁷⁷ Din adamlarının da aynı şekilde halkı dini konularda yargılama yetkisi olamaz.

Bir dinin yahut bir mezhebin mensubu, en doğrunun kendi dini ve mezhebi olduğunu iddia etmesi durumunda diğer dinlerin ve mezheplerin de aynı hakka sahip olması olağandır.⁴⁷⁸ Biri diğerinin aklını ve iradesini saf dışı bırakıp baskı, yönlendirme ve şiddet yöntemleriyle kişinin gerçekten aklen ikna olmadığı bir dine inanmaya ve ibadetlerini yapmaya zorlanması, onun akıl ve iradesini hiçe saymak anlamına gelecektir.⁴⁷⁹ Bu konuda dini kurumların dikkat etmesi gereken iki konu var. Bunlardan birincisi, ibadetin dış formu ve ayinleridir, ikincisi ise imanın doktrinleri ve hükümleridir. Hoşgörüyü daha iyi kavramak için bu iki konuyu açarsak; birinci durum için dini kurumun ibadete zorlama yetkisi olmamalıdır. İkinci durum ibadetleri kabul etmeye karar verme yetkisi Tanrı'ya ait olmasıdır. Tanrıyı hoşnut kılmak dinin bütün gayesidir ve bu özgürlük de, bunun için gereklidir. İnsanlara kendi seçimlerinin karşısı şeyler söylemek,

⁴⁷³ Locke, age., s. 46.

⁴⁷⁴ Locke, age., s. 47.

⁴⁷⁵ Locke, age., s. 47, 48.

⁴⁷⁶ Locke, age., s. 74.

⁴⁷⁷ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Deneme*, Çev. Melih Yürüyen, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 49.

⁴⁷⁸ Locke, age., s. 54.

⁴⁷⁹ Locke, age., s. 56.

dayatmak Tanrı'ya karşı gelmelerini zorlamak anlamına gelebilir ki bu, akıl dışı bir şeydir. Bunu yönetim de yapamaz. Çünkü yönetiminde “kamu yararı” sınırlılığı vardır. İnsanların hayatları, malları ve mülkleri ile ilgili konularda yönetim kanun çıkarabilir; ancak, bunu dini konularda yapması yetki alanının dışındadır. Karşıt söylemlerin farklı dinlerin mensuplarına yapılması nasıl kötülük olarak algılanıyorsa, aynı dinin farklı anlayışlarını kabul edenlere yapılması da aynı şekilde algılanmalıdır.⁴⁸⁰

Yönetimin dinsel meselelere müdahalesi, dinin asıl amacından sapmasına sebep olabilir. Yönetimin yetkisi kamu yararı, toplumsal barış, adalet, düzen ve bunları sağlamakla sınırlıdır. İbadetlere ve ibadetlerin Tanrısal boyutuna karışmamalıdır. İbadette asıl olanın Tanrının neyi nasıl yapmamızı istemiş olmasıdır. Hiçbir otorite Tanrı'nın sıradan gördüğü bir davranışı ibadet olarak dayatamaz. İbadette amaç Tanrıyı hoşnut kılmaktır. İbadeti yaptığı yerin, yaparken giydiği kıyafetin, ibadetin zamanının bir önemi yoktur. İbadetin parçası olanla keyfiyet olanın ayırt edilmesi gerekir. Ancak Tanrı bunlarla ilgili emir vermişse önemlidirler ve ibadetin parçasıdır. İbadette esasları Tanrı belirler.⁴⁸¹

Siyasi yönetim, yasalar yoluyla ibadetlerin yapılması konusunda baskı yapamayacağı gibi yasaklanmasıyla ilgili de baskı ve zorlama yapamaz.⁴⁸²

Yasalar ve cezalar aracılığıyla dinin içine bir şeyler eklenirse buna sınır konulamayabilir. Her siyasi yönetim kendi biçimlendirdiği hakikati dayatabilecektir.⁴⁸³

Locke hoşgörünün esasının İsa tarafından uygulandığını ve onun hiçbir şekilde dini, baskı ve şiddet unsuru olarak kullanmadığını, daha çok ahlak üzerinde durduğunu söyler. *“İncil’de, Hristiyan devleti diye bir kavram kesinlikle yoktur. Gerçekten de, İsa’nın inancını kucaklamış pek çok şehir ve krallık olmakla birlikte bunlar, İsa’nın kanunlarına burunlarını sokmayıp, eski yönetim şekillerini korumuşlardır. İsa insanlara, inanç ve dürüstlikle, sonsuz hayatı nasıl kazanabileceklerini öğretmiştir; ancak, herhangi bir devlet kurmamıştır. Takipçilerine hiçbir şekilde yeni ve özel bir yönetim*

⁴⁸⁰ Locke, age., 57, 58, 59.

⁴⁸¹ Locke, age., s. 60, 61.

⁴⁸² Locke, age., s. 61.

⁴⁸³ Locke, age., s.64.

*biçimi tanımlamamış, siyasi yönetimlerin ellerine de, insanları eski dinlerini terk edip, kendisinininkini kabul etmeye zorlamakta kullanacakları kılıcı teslim etmemiştir.”*⁴⁸⁴

Dini hükümlerin bir kısmı pratiğe yönelikken bir kısmı da teoriktir. İkisi de hakikatin bilgisi olması bakımından önemlidir. İnsanları inanç noktasında zorlayanlar, onları, gerçekten inanmadıkları halde riyakâr davranışlara maruz bırakabilirler. Bunu yapan yönetim de toplum da olabilir. İnsanların dinle ilgili inandıkları meseleler toplumsal yaşantıda başkalarına zarar vermiyorsa engellenmemesi gerekir.⁴⁸⁵ Dinin pratik yönü olan ahlâk hem siyasi yönetimin hem de vicdani yönetimin yetki alanındadır. Kamu barışını koruyanlarla ruhların selametini gözetenler birbirlerinin alanını korumayabilirler. Kişinin hatalı inanışları, ibadet şekilleri başkasının haklarını çiğnemesi anlamına gelmiyorsa o kişinin cehennemlik oluşu sadece kendini alakadar eder. Başkalarının işlerine zarar vermiyor ve etkilemiyorsa, ruhların selameti kişiseldir. Herkes kendisiyle ilgili olanı en iyi bilendir. Bu konuda yargı kişinin kendisine aittir. Çünkü bu, diğer hiç kimseyi ilgilendirmez ve hiç kimse bu konuda kendi düşündükleri ve duyguları çerçevesinde bir karar verme hakkına sahip değildir.⁴⁸⁶

Siyasi yönetim ve kanunlar amaçlarının dışına çıkmamalıdır. İnsanlar ebedi saadete erişmek için Tanrı'nın kendilerini mükâfatlandıracakları, kurtuluşa götürecek olan Tanrı'nın hoşnut olacağını düşündükleri şeyleri yapmada özgürdürler. Bu konuda önce Tanrıya itaat edilir. Siyasi yönetime birey her durumda itaat etmeli midir? Siyasi yönetim bireyden meşru olmayan bir talepte bulunursa buna itaat edilmez. Siyasi yönetici kendi inancına karşıt olanlara, kendi yandaşlarına çıkar sağlamak amacıyla dini aykırılığı yargılamayı meşru görürse siyasi yönetime karşı çıkılır.⁴⁸⁷

Hoşgörü ya da din ve vicdan özgürlüğü uğruna nice savaşlar yapılmıştır. Birey açısından din ve vicdan özgürlüğü, ilkesi ancak dini inanç ve pratiklerin her türlü sosyal anlamdaki gücünü, her türlü hukuki anlam ve işlerliğini kaybettiği laik bir toplum düzeninde mümkündür. Böyle bir toplum düzeninde dindaşlık ve yurttaşlık kavramlarıyla uyuşmadığı için bireyler dinin ahlaki kanı ve pratiklerinden ötürü hiç kimseye karşı sorumlu değildirler, bu konuda devlet de onlardan hesap soramaz. Din kurumu da özgür

⁴⁸⁴ Locke, age., s.67.

⁴⁸⁵ Locke, age., s. 69.

⁴⁸⁶ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Deneme*, Çev. Melih Yürüyen, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 71.

⁴⁸⁷ Locke, age., s. 73, 74.

ve devletten bağımsızdır. Din kurumu devletten maddi yardım görebilir; ama eskiden olduğu gibi, devlet gücünü kendi inançlarını bireylere dayatmak için kullanmamalıdır.

Din adına işkence yapanların mantığı ilginçtir. Kendilerinin hak yolda olmaları, başkalarına zulmetme haklarının olduğunu gösterir.⁴⁸⁸ Hâlbuki kimse dininden dolayı suçlanmamalı ve aşağılanmamalıdır.⁴⁸⁹

Dinin kurumsallaşmasının dinin daha da güçlenmesi için gerekli olduğu, bir yanılgıdır. Kurumu temsil eden din adamlarının kendi menfaatleri ve güç kazanmak maksadıyla dini istediği gibi kullanması dinin içeriğinin bozulmasına neden olur. Artık dini otorite devlet ve birey üzerinde tasarruf hakkını kendinde bulmakta ve çıkarları doğrultusunda amacına ulaşmak için her yolu mübah saymaktadır. Tanrısal olanın dışına çıkmakta bir beis görmeyen din adamları insanların masum ve samimi dini duygularını dilediği gibi kullanır.

Kısacası devlet bütün öteki medeni hürlikler gibi bireylerin dini ve vicdani özgürlüğünü de din kurumunun muhtemel baskısından korumakla sorumludur.⁴⁹⁰ Devlet tüm dinlere eşit mesafede olmalı; aksi durumda bireyi baskıdan koruyan devlet, bireye baskı yapabilir. Liberal laik devlet olsa bile kendi ekonomik, sosyal ve politik açılardan görüşlerine aykırı dini inançlara müdahale edip faaliyetlerini sınırlandırabilir. Özellikle belli bir dünya görüşüne dayanan ve son derece tekelci ekonomik ve politik bir dine dayanan tümelci rejimler kendi sosyal öğretilerine ve dogmalarına uymayan dini inançları sınırlandırmak, engellemek hatta büsbütün ortadan kaldırmak isteyebilirler. Sınırsız din hürriyeti diye bağırarak Fransa, devrimin ardından siyasi gücü elde eder etmez, din aleyhine aynı hürriyeti çiğneyip geçmiştir.⁴⁹¹

Liberal kuramın hoşgörü anlayışına göre birey kendi mutluluğuna ulaşmak için diğerlerini araç olarak görür. Farazi olarak bakarsak, toplum sürekli genleşen gazlarla doldurulmuş yuvarlak balonlarla dolu kapalı bir mekân gibidir. Her balon diğer balonların yüzeylerine temas edene kadar büyür; birbirine temasla genleşme durur ve çevresine uyum sağlar. Böyle bir toplumda adalet her balonun iç dünyasının korunması ve mekânın eşit paylaşımıdır. Bir balonun içinde ne olduğu diğerlerini ilgilendirmez. Gelişmiş liberal

⁴⁸⁸ Mill, age., s. 177.

⁴⁸⁹ More, age., s. 301.

⁴⁹⁰ Batuhan, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 32, 33.

⁴⁹¹ Batuhan, age., s. 33.

görüşlere göre aşırı bireycilik daha yumuşatılır. Birey, hazları peşinden değil de yüksek değer taşıyan amaçlar peşinden de koşabilir. Hatta özgeci ya da ötekini gözetme, empati ve şefkat duygularının farkına varabilir.⁴⁹²

Liberal görüşün tersi, muhafazakâr toplum kuramıdır. Muhafazakar toplumda toplumsal bağlılık önemlidir. Liberal görüş, toplumsal bağlılığı tehdit ve dayatma olarak eleştirir. Toplumsal bağ ise insani değerleri ve deneyimleri kendinde barındıran ve bireyi sahiplenen, toplumun yüce bir erdemidir.⁴⁹³

Russell'e göre dinsel hoşgörü bir ölçüde gerçekleşmiştir; çünkü insanlar artık dine eskisi kadar önem vermemektedirler. Şuan ekonomik ve politik baskı daha açıktır. Baskı rejimlerinde bu daha da belirgindir.⁴⁹⁴

Laik ve bilimsel bir bakış açısı, insani ilişkileri hem anlamakta hem de değerlendirmekte yeterlidir. Çünkü önemli sorulara ilke olarak net cevap verebilir. Uygun bir şekilde kullanıldığında ve anlaşıldığında laik tavır ve bilimsel bakış açısı, dünyanın olduğu gibi aldırma bir şekilde kabul edilmesi değildir. Laik tavır ve bilimsel bakış, bir yerlerde bir şekilde katkısı olacağı için her öğretiyi sulandırılmış bir vaziyette hoş görmez ve bir kişinin kurtulması için bin kişinin yok edilmesini isteyen doktrinlerin sabit fikirliliğine yol açmaz. İradeyi ve aklı felce uğratmak yerine, rasyonel ve laik bakış açısı insanları durum gerektirdiğinde ölümcül bir kavgaya cesaretlendirebilir yahut durum rasyonel bir tartışma veya başkaca tutumlar gerektirdiğinde onları savaştan ya da aptalca davranmaktan alıkoyar. Hoşgörünün ne zaman gerektiğini ve hoşgörünün ne zaman düşünsel bir korkaklık olduğunu söyler. Geçerli bir akıl yürütme ve delilleri olan her şey bilime ait olabilir. Edebi ve felsefi kavrayışlar, kurulu duruma geldikçe bilimin parçası olabilirler.⁴⁹⁵ Doğru olan herkesin kendi sorumluluklarını yerine getirmesidir.

⁴⁹² Wolff, age., s. 38.

⁴⁹³ Wolff, age., s. 39.

⁴⁹⁴ Russel, age., s. 157.

⁴⁹⁵ Moore, age., s. 58.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HOŞGÖRÜNÜN FELSEFİ TEMELLERİ

3.1. Bireysel Farklılıkların Sebepleri

İkinci bölümde de bahsettiğimiz gibi insan kendisi ile yaratıcı arasındaki ontolojik farklılığı ve yaratıcının tüm varlığın kaynağı olduğunu bilir; epistemoloji ile de kendisinin yaratıcı ile ve evrendeki diğer varlıklarla olan ilişkisini anlamaya çalışır ve varlığını tamamlamayı amaçlar. Hoşgörü de insanın kendi varlığına verdiği anlam ve bu anlam çerçevesinde Tanrı, evren ve diğer varlıklarla ilişkisinin nasıl olması gerektiğini belirlediği tavır ve davranışlardan biridir. Ancak bunu anlamaya çalışırken bireyi içinde doğduğu ve yaşadığı toplumdan soyutlayarak ele alamayız. Toplumun kültürü bireyin anlayışını ve davranışlarını şekillendirecektir. Tüm bunlar bireyin hakikat arayışını ve hoşgörü anlayışını psikoloji, sosyoloji, ekonomi, siyaset coğrafya, tarih ve dinin etkilediğini gösterir.

Bir insanı yaşayışından inançlarından ve düşüncelerinden dolayı yargılarken salt insan olarak görmek yanlış bir bakış açısidir. İnsanı yaşadığı toplum ve psikolojik özelliklerinden soyutlamak mümkün değildir. Birey, içinde yaşadığı toplumun başta en küçük birimi olan aile olmak üzere, tarih, coğrafya, siyaset, kültür ve dini inanç noktasında etkileyen ve etkilenendir. Fikirler, düşünceler, inançlar ve psikolojik özellikler sosyal durumun bir yansımasıdır.⁴⁹⁶ Aristoteles, insanın doğası gereği politik bir topluluk içinde yaşama eğiliminde olan politik bir varlık olduğunu söyler.⁴⁹⁷ Aristoteles, insanın kendi türüne özgü özellikle iletişim yetisine dayanan bir varoluş biçiminden bahseder. Bu varoluş biçimi rasyonel söylem ve ortak değerler tarafından bir araya getirilmiş bir insan topluluğu olan toplumdur.⁴⁹⁸ Ne var ki şu ana kadar insanı tanımaya çözüm bulacak bir ekol yoktur. Bu sebepten medeniyet, öncelikle ideal bir toplum ve doğru bir hayat tarzı inşa etmek için plan ve program yapılmalıdır. Sonrasında herkes, her görüş, kuram, çözüm yolu ve ekol, öncelikle insan türüyle ilgili kendi tanıyışını ve bilişini sunmalı, sonra belirlediği ekolünü sadece bilimsel bakımdan savunmamalı ve ekolünün inşa ettiği

⁴⁹⁶ İzzetbegoviç, age., s. 323.

⁴⁹⁷ Aristoteles, age., s. 10.

⁴⁹⁸ Aristoteles, age., s. 84.

topluma nasıl uygun olduğunu da açıklamalıdır.⁴⁹⁹ Basit bir örnek verecek olursak, mimari esaslara uygun en iyi malzeme, en iyi inşa ve dekorla bir bina yapılırsa, orada kalması istenilen birey eğer çekinerek baskıyla ya da zorunluluktan dolayı orada kalırsa, kendini zindanda kalıyormuş hissine kapılacaktır. Kendini ancak küçük kulübesine gittiğinde özgür hissedecektir. Çünkü bu binayı yapan mimar bu bireyi tanımıyordur. Binayı inşa eden mimar, sadece mimari esasları ve tekniği dikkate almıştır. Bu sebepten inanılan her ne varsa din, felsefe vb. şayet insan içinse, önce insan tanınmalıdır.⁵⁰⁰

3.1.1. İnsanın Benlik Algısının Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri

İnsanın benliğine yüklediği anlam onun yaşama ve diğer insanlara bakışını da etkiler. İnsanın benlik algısı, hoşgörülü olmasını olumlu ya da olumsuz olarak etkiler. Bu durum için Seneca'nın söylediği şey gerçekten de önemlidir. İnsan sükûnet ve huzur istiyorsa, barışı seven ve kendine hâkim olan bir erdemi kendi karakterine yansıtmıştır.⁵⁰¹ Bu durumda hoşgörülü olmak bir kişilik ve karakter meselesi gibi görünüyor. Ancak insanın kişiliği ve karakteri yaşadığı ortamın bir parçasıdır. Birey yaşadığı yerin sosyal, siyasi, ekonomik, coğrafi ve kültürel kazanımlarıyla benlik algısını şekillendirir. Bu açıdan insanları değerlendirmek insanların birbirine bakışını yumuşatabilir. Çünkü insanlar sosyal ve siyasal açıdan karmaşık bir çevrede yaşadıkları için psikolojik olarak birbirlerinden farklılık gösterirler. Karşılaştığı sorunlarla başa çıkamayanlar kendilerini, kendi dünyalarını koruma çabasına girerler; bu ise hoşgörüyü azaltır.⁵⁰² Şiddetle düşünme arasındaki ilişki, tersine bir ilişkidir. Söz gelimi insan, ne zaman düşünerek davranırsa şiddetin hiçbir yarar sağlamadığının farkına varır ve ondan mutlaka uzaklaşması gerektiğine inanır. Ama ne zaman insan düşüncelerinden dolayı kuşkuya düşer ve bu durum karşısında acziyet hissederse, güç kullanır.⁵⁰³ Böylelikle bireyin kişiliğinde bu anlayış sonucu oluşan davranışlar zamanla benliğine yerleşir. Farabi' ye göre de⁵⁰⁴ insan

⁴⁹⁹ Şeriatî, age., s. 310, 311.

⁵⁰⁰ Şeriatî, age., s. 311, 312.

⁵⁰¹ Seneca, age., s. 33.

⁵⁰² Gürkaynak, İpek, "Farklı Boyutları ile Hoşgörü", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, , Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No. 2. Ankara, 5 Mayıs, 1995, s. 37.

⁵⁰³ Said, Cevdet, *Ademin Oğlu Habil Gibi Ol*, Çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, 2015, s. 419.

⁵⁰⁴ Farabi, *Fusulü'l Medeni*, Çev. Hanifi Özcan, İstiklal Matbaası, İzmir, 1987, s. 32,33.

iyiliğe doğuştan sahip değilse bunu sonradan kazanmak zordur. Zorla yapılan ya da rol icabı olanlar gerçek özlerine çabuk dönerler. Temelde doğruluk ve iyilik varsa bu, insanı zamanla daha büyük iyilik ve doğruluklara ulaştırır.⁵⁰⁵ Farabi de bunu aynı anlamda ifade etmektedir.⁵⁰⁶ Anlaşılan şudur ki insanın ontolojik özelliği insanın kendini yapılandıracağı temel kaynaktır.

İnsan doğası gereği iyiyi ve kötüyü özünde barındırdığı için iyilik ve kötülük her hangi bir dış etkenle, şartların değişmesiyle, zorla, baskıyla, alıştırmayla, kanunlarla ve kaba kuvvetle kazandırılmaz. Sadece davranışı değişebilir.⁵⁰⁷ Asıl önemli olan davranışların içselleştirilmesidir. İnsanın kötü nitelikleri ahlak ve doğalarından kaynaklanır. İbn Haldun var olan kötülüklerin çokluğundan dolayı insanların çoğunluğunun kötü olduğunu söylemektedir.⁵⁰⁸ Bu, insanda var olan kötülüklerin iyiliklerden fazla olduğuna bir kanıt sayılabilir. Yine de var olan kötülükler eğitim yoluyla değiştirilebilir.⁵⁰⁹ İbn Haldun, değişebilirliği fark etmemenin gizli bir hastalık olduğunu söyler. Bireyin psikolojik bir değişimin olabileceğini fark etmemesi toplumun gidişatını sabitler. Hatalar beklentiler ilerlemeyi engelleyen düşünceler saklı tutuldukça değişim gecikmektedir.⁵¹⁰ Psikolojik değişimin bilgisini ve değiştirmemiz gereken şeyleri bize gösteren tarih bilgisi, değişim konusunda da esas gerekli olanıdır. İnsanın her problemin bir çözüm yolu olduğuna inanması gerekir ki somut girişimde bulunsun. Değiştirmemiz gerekenlerin nitelik ve nicelikleri konusunda bilgisiz olmak, insanın dışarıdan bir kurtarıcı beklentisini fiilen sürdürmesini devam ettirir.⁵¹¹ Oysaki insanın kendini terbiye etmesi önemlidir. Terbiye etme çalışmaları alışkanlık haline gelince, edinilen terbiye kişinin doğası ile bütünleşir.⁵¹²

İnsanın varlığını devam ettirmek için ihtiyaç duyduğu temel güdüler nötrdür ve eğitimle şekillendirilir ve amaç iyi yönde bir biçimlendirmedir. Din eğitimcileri, güdülerini

⁵⁰⁵ Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, Eylül, Ankara, 2014, s. 31.

⁵⁰⁶ Farabi, *Fusulü'l – Medeni*, age., s. 34.

⁵⁰⁷ İzzetbegoviç, age., s. 168.

⁵⁰⁸ İbn Haldun, age., s. 168.

⁵⁰⁹ Eflatun age., s. 100.

⁵¹⁰ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 90.

⁵¹¹ Said, age., s. 91.

⁵¹² İbn Haldun, age., s. 125.

engellemeye yönelik tavır alırlar. Diğer bir yöntem ise güdülerini, onlardan yararlanacak biçimde şekillendirme yönündedir. Örneğin; güç tutkusuna dinin bakışı tevazudur; ancak bu bakış ikiyüzlülüğe dönüşebilir. Amaç yararlı çıkış yolu sağlamaktır. Doğuştan gelen güdüler zulüm, politika, ticaret, bilim ve sanat gibi yollarla tatmin edilebilir. Kişi kendi ilgi ve becerisi doğrultusunda bir yol seçip güç tutkusuna bir çıkış yolu bulacaktır.⁵¹³

İnsanlar kendilerinde bulunan bireysel özellikleri işleyip geliştirerek özgün kişiliklerini yapılandırıp yüce ve güzel bir konuma gelebilirler. Kendisini yapılandırmaya çabalayan birey bunu başkalarının haklarına ve çıkarlarına zarar vermeden ve sınırları ihlal etmeden yapmalıdır⁵¹⁴ Buradan da açıkça anlaşılmaktadır ki her insanın, kendine ait kişiliği ve kişisel hakları vardır. Her insan başlı başına bir amaçtır. Bunları göremeyenler, insanları sadece bul-yap bilmecesinin bir parçası, taburun bir askeri yahut devletin bir vatandaşı olarak görmek düşüncesindedirler. Bu anlayışları, olanların eğiticilik yapmaya uygun olmadıklarını gösterir. Eğitimde insanın kişiliğine saygı, bilge olmanın ilk şartı ve sosyal bir problemdir.⁵¹⁵ Bireylerin kişiliğine saygı duymak ta yine bir karakter ve kişilik meselesidir.

İnsanın kişilik, karakter ve benlik algısı psikoloji ilminin alanıdır ve insanlara nasıl mutlu olacakları konusunda daha doğru bir fikir verebilir. İnsanların gerçekten mutlu olması onları haset, öfke ve yıkıcı etki yaratan durumlardan uzaklaştırır. Psikoloji ilmi, yıkıcı güçlerin eline geçerse baskı, şiddet ve zulüm daha da artabilir. Dünya mutlu olmayı sağlayacak bilgiyle dolu olsa da eski uyumsuzluklar, açgözlülük, haset ve dinsel zulüm bu yolu kapatmaktadır.⁵¹⁶ Bireylerin psikolojik olarak kendilerini kontrol edebilecekleri bilinç algısını oluşturmaları için bireyler, güçlü dürtülere sahip olmalı ve onları güçlü bir irade ile kontrol ederek güçlü ve enerjik bir karaktere dönüştürebilmelidir.⁵¹⁷ Böylelikle her birey kişiliğini geliştirdiği oranda hem kendisi hem de başkaları için değerli olma özelliğini elde eder. Bireyin doğasının, sosyal yönünün daha iyi gelişebilmesi imkânına kavuşması için egosuna sınır koyması gerekir. Bu diğerinin varlığını korumak amaçlıdır. Başkasına zarar vermeyen isteklerinde bireyi

⁵¹³ Russell, age., s. 206.

⁵¹⁴ Mill, age., s. 140.

⁵¹⁵ Russell, age., s. 197.

⁵¹⁶ Russell, age., s. 210.

⁵¹⁷ Mill, age., s. 136.

sınırlandırmak, sadece bireyin direnç göstermesine sebep olur. Bireyi çökerten ezen her şey baskıdır. İster Tanrı'nın iradesi, isterse insanların emirleri olsun; ikisi de aynı kapıya çıkar.⁵¹⁸

İnsana onun kendi iyiliği ve kurtuluşu için baskı uygulamak akıl dışı bir uygulamadır. Çünkü insanın istediğinin dışında iyi, mevcut değildir ve zorla oluşturulamaz. İyinin şartı özgürlüktür; kaba kuvvetle özgürlük ise bir arada olmaz. “*Dinde zor kullanma yoktur.*”⁵¹⁹ Aynı kanun ahlakta da geçerlidir. Zorla alıştırma doğru davranışı dayatma, gayri ahlaki ve gayri insanidir.⁵²⁰ Çocukların eğitiminde onları belli bir yola yönlendirmeye zorlamak onlarda direnç geliştirir ve tersi davranışlara yönelirler. Bu, insanın karakterinin bir sonucudur. Terbiyede amaç çocuğun bir örnekten hareketle kendisinin buna karar verip, hakiki manada kendini değiştirmesidir.⁵²¹

Hoşgörü zihnin öç alma yetisi üzerindeki öz denetimi olarak değerlendirilebilir. Ya da birine ceza verme sırasında daha aşağıda olana karşı, daha yukarıda olanın incelikli davranmasıdır. Bu bir ceza verme durumunda zihnin yumuşamaya doğru olan eğilimidir. Hoşgörünün karşısında olan aklın, cezaları tahsil etmesi, vahşetten başka bir şey olmayan gaddarlıklardır. Hoşgörünün karşıtı vahşet ve şiddet, gaddarlık yoluyla karşılık vermektir. Gaddarlar, öldürmekten tatmin olmayanlar, hunharca davrananlardır. Zevk için yapılan gaddarlık vahşilik ve cinnettir.⁵²² Cezalandırmaya sebep bulup da cezalandırmaya ölçü koymayan insan gaddardır. Hoşgörü, bu sebepten kendisinden uzakta durması istenen bu davranışı reddeder. Hoşgörü, merhametle karıştırmamak gerekir. Kötü duruma gösterilen hissiyat merhamettir ve değersiz değildir. Hoşgörü ise mantıkla işlenendir ve hoşgörü zihni dingin kılar. Dingin zihin düşünür ve devinim içindedir. Bu sebepten hoşgörü insanı bilge kılar dinilebilir.⁵²³ Bilge olmak kendini gerçekleştirme sürecine ciddi olarak katkı sağlayacaktır. Kendini anlamak ve kendini gerçekleştirmek için yaşanan süreçte birey, her zaman zekâyâ, iç görüye, sevgiye gereksinim duyar.⁵²⁴

⁵¹⁸ Mill, age., s. 141.

⁵¹⁹ Bakara, 2/256.

⁵²⁰ Izzetbegoviç, age., s. 170.

⁵²¹ Izzetbegoviç, age., s. 169.

⁵²² Seneca, age., s. 70, 71.

⁵²³ Seneca, age., s. 72, 73.

⁵²⁴ Krishnamurti, age., s. 49.

Psikanaliz insana kendisini, başkalarının açısında görebilme olanağı veren bir tekniktir. Kendini değerdendirme, eleştirebilme, başkasının gözüyle görebilmeyi sağlar. Bir kimsenin arzuları ve istekleri, bir diğerdininkiyle bütünüyde uyum içinde değildir. Vücudunu herhangi bir uzvunu beğenmeyen birinin o uzvuna zarar vermesi nasıl ki irrasyonel davranış olarak nitelendirilirse, kendisiyle aynı olamayana ötekileştirmek te aynıdır.⁵²⁵ Psikolojik olarak hoşgörü, özsaygı düşüncesi ile gelişir. Bir diğerd psikolojik durum tekcelci bencil kişilik yapısı ise boyun eğmeyi, saldırganlığı, katı ve ön yargılı düşünce yapısını, belirsizliği, hoşgörsüzlüğü ve diğerdlerine güvensizliği de beraberinde getirir. Ben merkezli bencil düşünceye sahip olanlar, empati yetileri düşük ve sadece kendilerine odaklanan kişilerdir.⁵²⁶ Thomas More *Ütopya*’sında “*bütün kötülüklerin hükümrana ve anası kibirdir.*”⁵²⁷ Der. Kibir, bireyin egosunu aşırı bir biçimde öncelediğini gösteren bir davranış biçimidir. Oysa insan güçsüz ve aciz olduğunu fark ettiğinde ve dünyadaki varlığını anladığında ve kendinin farkına vardığında hakikati görebilecektir. Düşünce dünyasında, kendi güçsüzlükleriyle yüzleşmeye hazır olanlar kendilerini aşmaya çalışırlar. Dünyadaki konumunu olduğu gibi görebilenler, bununla yüzleşebilirler.⁵²⁸ Empati kendini bir başkasının yerine koyabilme düşüncesidir ve hoşgörüde olmaya yönlendiren bir duygudaşıktır. Hoşgörüde mahlûkata sevgi de vardır.⁵²⁹ Başkasının varlığını kabullenme, benimseme, hissetme, onu yargımlarken kendini onun yerine koyabilme düşüncesi yani empati kurabilme, belki de hoşgörüde olmayı sağlayacak en mümkün yol gibi görünmektedir.

İnsan hak ve özgürlükleri evrensel bir kavramdır ve çatışmaya neden olmaz. İnsan haklarını önemsemeyen, sadece kendi arzularının peşinden koşanlar doğal haz yetisini yitirirler ve daha da ileri giderek, kendi isteklerini yaşama sebebi yaparlar.⁵³⁰ Bu aşırı bencil düşünce ve davranışlar, toplumsal uyum konusunda sıkıntıya sebep olurlar.⁵³¹

⁵²⁵ Russell, age., s. 53.

⁵²⁶ Gürkaymak, İpek, “Farklı Boyutları ile Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No. 2. 5 Mayıs, 1995, Ankara, s. 36.

⁵²⁷ More, age., s. 339.

⁵²⁸ Russel, age., s. 35.

⁵²⁹ Seyhan, , age., s. 91

⁵³⁰ More, age., s. 219.

⁵³¹ More, age., s. 221.

Kişinin kendi durumunu üstün görmesinin, bunun dışında her şeyden nefret etmesinin özünde kendisine hayranlık yatar. Kendini hayran olunacak konumda görür; diğerleri ise nefret edilecek durumdadırlar. Kendisi iyidir; diğerleri ise kötüdürler. Bu narsist birey kendi öğretisine yöneltilen her türlü eleştiriyi, kötü niyetli ve dayanılmaz bir saldırı olarak nitelendirir; ancak karşı tarafa yaptığı eleştirileri ise onların hakikate dönmelerine yardım etmek için yapılan iyi niyetli bir girişim olarak nitelendirir.⁵³² Oysa, mesele ötekini olduğu gibi kabul etmektir. Bu kabul etme davranışı dostaneliktir. Dostanelik, ötekini edilgen bir şekilde kendi haline bırakmak değil, onun olduğu gibi olmasına karşı aktif olarak imkân tanıyan bir yaklaşımdır.⁵³³

Eğer insan hala tutkularının isteği doğrultusunda hareket ediyorsa aklı ve iradesi tutkuların esiridir. Thomas More, boş ve faydasız saygı gösterilerinden gurur duymanın akıllıca olmadığını söyler. Güç zenginlik, saygınlık elde eden birey kendini Tanrı gibi görmeye başlarsa, kendi menfaatleri için her şeyi yapabilecek ve sınırları ihlal edecektir.⁵³⁴ Ne yazık ki insan haklarının önemsenmediği bir ortamda da hoşgöründen bahsedilemeyecektir.

3.1.2. Sosyal ortamın birey ve toplum üzerindeki etkileri

İnsan tarihini, toplumunu kendinde yansıtan bir aynadır. İnsan tarihin ve toplumun nitelik, şekil, renk verdiği şekilsiz, sıfatsız ve renksiz hamur ve tarihin doldurduğu boş bir kaptır.⁵³⁵ Bu nedenle insan doğal olarak kendi dünyasının ve bildiklerinin tek olduğunu zanneder. İnsanın görüş alanı, anlayışı sınırlıdır ve içinde yaşadığı toplumun töreleri, inançları bu ufku, anlayışı daha da daraltmaya çalışır. İnsan kendine uzun süre belli bir hayat tarzını edinirse, sonrasında bu anlayıştan vazgeçmek yahut değiştirmek ona hem zor hem de ayıp gibi görünür. Bireyin düşünce ufkunun genişlemesinde başka dünyaların varlığından haberdar olmasının büyük ve inkâr edilmez bir rolü vardır. İnsan başka hayat biçimlerinin varlığını gördüğünde kendi ufkunun darlığını anlar, böylece görüş ufkunu genişlemekle kalmaz, aynı zamanda inanç ve düşünüşündeki sertlik ve katılık

⁵³² From, Erick, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, Çev. Yurdanur Salman, Nalan İçten, 5. Baskı, Payel Yayınevi, İstanbul, Mayıs 1990, s. 84.

⁵³³ Byung, age., s. 56.

⁵³⁴ More, age., s. 225.

⁵³⁵ Şeriatı, age., s. 316.

kaybolur. İnsanlara karşı anlayışlı, esnek, alçak gönüllü ve daha hoşgörülü bir tavır sergilemesinin⁵³⁶ nedeni insanın içinde yaşadığı toplumdur.⁵³⁷ Çünkü bireyin içinde yaşadığı koşullar bireyin kişiliğini etkiler. Aristoteles'e göre; kötü koşullar içinde bulunan insanlarda beden zihni yönetir. Bireyin zihni bedenini yönettiğinde ise tutkularının esiri olmaz.⁵³⁸ Toplumun genel eğilimi bireyleri sıradanlaştırmak ve standartlaştırmaktır. Toplum standartlarını her alanda üstün kılmaya çabalar.⁵³⁹ Bazıları sıradan olan şeyleri yapmaya eğilimli olur ve başkalarından gördükleri ile yetinip bireysellikten uzak sürü halinde hareket ederler. Kendisinin farkında olmayan veya sürü psikolojisiyle hareket eden bu birey, yeteneklerini, isteklerini, arzularını tamamen yok eder ve kendisi olmaktan çıkar.⁵⁴⁰ İnsan yaşadığı toplumda var olan gerçeklikleri ortaya koyanların tecrübelerinden yararlanmalıdır; ancak onlara bağlı kalmadan, kendi orijinal fikirlerini de ortaya koymalıdır.⁵⁴¹ Başkalarının kanaatlerini bilgi diye sahiplenenler, kendi özgün varlıklarını oluşturup kendilerini gerçekleştirmekten aciz olanlar, idrak yeteneğinden yoksundur, dar ve kapalı bir zihne sahiptirler.

İbn Haldun'a göre de birey tarihin ve toplumun şekillendirmesiyle varlığını ortaya koyar.⁵⁴² Bu yüzden geçmişi yargılamak bazı kriterlerin olması gereklidir. Çünkü tarihi haberler ve olaylar nakille geldiği için dönemin toplumsal özellikleri dikkate alınmadan, mevcut olan ölçüye uyarlanarak yargılanırsa⁵⁴³ çok sağlıklı bir sonuç vermeyecektir. Mevcut durum kendi formları içerisinde değerlendirilmelidir. Sosyal hayatta olan olayların ve durumların kendine has doğaları vardır. Olayların doğalarını ve sebeplerini bilmek gelen haberlerin doğruluğunu görebilmek açısından önemlidir.⁵⁴⁴ Çünkü her toplumun bir tabiatı ve kendine özgü şartları söz konusudur. Nakledilen haberlerin o

⁵³⁶ Batuhan, Hüseyin, *Semiyotik Fanatizm ve Tolerans*, Derleyen, Turhan Yörük, Nobel Yayınları, Ankara, 2007, s. 360.

⁵³⁷ Şeriatı, age., s. 138.

⁵³⁸ Aristo, age., s. 13.

⁵³⁹ Mill, age., s.144.

⁵⁴⁰ Mill, age., 138.

⁵⁴¹ Mill, age., s. 142.

⁵⁴² İbn Haldun, age., s. 27, 28.

⁵⁴³ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 31.

⁵⁴⁴ İbn Haldun, age., s. 70.

toplumun mevcut tabiatı içinde gerçekleşme imkânının olup olmadığı araştırılmalıdır.⁵⁴⁵ Zaman toplumların gelenek ve alışkanlıklarını değiştirir. Bu yüzden bireyi yaşadığı zamana göre değerlendirmek uygundur.⁵⁴⁶

3.1.3. Coğrafyanın Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri

John Locke hayat şartlarının ve bulunulan coğrafyanın insanı sınırlandırdığını söyler.⁵⁴⁷ İbn Haldun da kişilik ve karakter üzerinde insanın yaşadığı yerin coğrafi, siyasi ve ekonomik özelliklerin etkili olduğunu söylemektedir. Mesela dağınık halde göçebe yaşayan topluluklar bir araya gelip devlet kurup siyasi bir düzen oluşturmazlar, oluştursalar bile uzun bir süre devam etmez.⁵⁴⁸ Devlet olma özelliği olmayan topluluklar dağınık yaşamlarında da yine bir başkana veya lidere ihtiyaç duyarlar; yoksa toplumsal yaşam devam etmez bozulur. Başkan bu topluluklar üzerinde iki şekilde itaati sağlar: birincisi onların ihtiyaçlarını karşılayacakları mal ve mülk verme, ikincisi zora ve güce başvurma.⁵⁴⁹ Açıkça görülmektedir ki coğrafya insanların kişiliklerini ve karakterlerini de etkiler.

İnsanlar yaşadıkları coğrafyanın göreneklerini ve sanılarını düşünmeden, olduğu gibi alıp zihinlerini bunlarla doldurmuşlardır. Herkes doğmuş olduğu yerin düşüncelerini ve kavramlarını alır.⁵⁵⁰ Hatta İbn Haldun, coğrafi şartların ve mevsimlerin insanların tabiatları ve ahlakları üzerinde etkili olduğunu kabul eder. Örneğin her türlü meyve ve sebzenin bol olduğu yerlerde yaşayan insanların kıt akıllı ve kaba kişilikli olduklarını söyler. Tahılın bol yetiştiği yerdeki insanların ise zekâ bakımından üstün olduklarını ifade eder.⁵⁵¹ Tabi ki bu iddiaların doğruluğu, bilimsel ve deneysel olarak kanıtlanmaya açıktır.

⁵⁴⁵ İbn Haldun, age., s. 27.

⁵⁴⁶ İbn Haldun, age., s. 89.

⁵⁴⁷ Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 464.

⁵⁴⁸ İbn Haldun, age., s. 209.

⁵⁴⁹ İbn Haldun, age., s. 211.

⁵⁵⁰ Locke, age., s. 111.

⁵⁵¹ İbn Haldun, age., s. 124.

3.1.4. Siyasi Ortamın Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Siyaset, yaşanan coğrafyadan tarihsel süreçten, sosyal yaşam formlarından, dini inançlardan etkilenmektedir. Yani bu özellikler siyasal yapıyı beslemiştir, kültür siyaseti biçimlendirmiştir. İnsanlar yaşadıkları yerin siyasetinden etkilenip iradelerine, üslup ve davranışlarına yön verirler.⁵⁵² Bu durumda bireyin hoşgörülü olup olmaması, içinde yaşadığı siyasal ve sosyal ortama bağlıdır denilebilir.⁵⁵³ Mesela yasak ve baskı altında yetişen bireyler hoşgörülü olamazlar.⁵⁵⁴ Örneğin yönetimin adaleti sağlamak maksatlı halkı ezmeye çalışması, kendi hükmetme, güç kullanma arzularını tatmin için uğraşması toplumsal huzuru bozan kargaşa ve kaosa neden olabilecek uygulamalardır. Yönetici, halkının refahını göz önünde bulundurup onların hak ve hukuklarını koruyarak adaleti sağlamaya çalışmalıdır.⁵⁵⁵

Siyaset, dönemin yükselen değerinden etkilenir. Örneğin Birinci Dünya Savaşından sonra savaşa katılan ülkelerin hepsinde görülen ulusal üstünlük anlayışı, ırkçılık ve bağnazlık yaygınlaşmıştır.⁵⁵⁶ Irkçı söylemlerin artması dünyanın siyasi dengesini de değiştirmiştir. Aynı zamanda bu, bireylerin de ırkçı söylemlerini artırmıştır.

Siyasi otorite halkın kendini yapılandırmasında ciddi anlamda etkilidir. Devlet isterse özgür bireyler, isterse köle ruhlu bireyler ve toplumlar yetiştirebilir. Russell'a göre; devletin eğitim üzerindeki etkinliği devletin amacına göre şekillenir. Devlet tebaa yetiştirmek istiyorsa okullarının tek bir amacı vardır; o da baskı altına alma tekniğini öğretmek. Sistem bazılarını, diğerlerine köle yapmak için eğitir. Eğer onlara seçme hakkı verilseydi bilimsel çalışmayı tercih ederlerdi. Gücü elinde bulunduran otorite, emri altındakilerin uysal olmasını ister.⁵⁵⁷

Ekonomik şartlar birey ve toplum üzerinde etkilidir. Refah seviyesi yüksek ve özgür olan insanlar katı ve adaletsiz buyruklara sabırla boyun eğmeyi zulüm sayarlar.

⁵⁵² Urhan, Veli, “Kültür-Siyaset ilişkisi Bağlamında Ortak Yaşama Kültürü”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 358.

⁵⁵³ Başaran, age., s. 52.

⁵⁵⁴ Başaran a, age., s. 54.

⁵⁵⁵ More, age., s. 115.

⁵⁵⁶ From, age., s. 85.

⁵⁵⁷ Russell, age., s. 207.

Buna karşın yoksulluk ve kıtlık insanları köreltir uysallaştırır, isyana hazır cüretkâr ruhları eze eze öğütür ve kişiliklerini yok eder.⁵⁵⁸

Aynı şekilde kralın güvenliği de halkına sağladığı refah düzeyine bağlıdır. Çoban kendinden önce koyunlarının beslenmesinden sorumludur. Kral da halkından sorumludur.⁵⁵⁹ Yönetici halkın refahını sağlamalı ve onları korumalıdır. Halkını koruma, yönetici olmanın hakikatidir. Temeli sevgi ve şefkate dayanır.⁵⁶⁰

3.1.5. Dini Metinlerin Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Dini metinlerdeki ilahi öğretiyle yaşamını düzenleyen birey anladıkları ve yaşadığı toplumun anladıkları üzerinden hareket eder. Dini metinler şiddete imkan vermese de insanların ondan anladıkları ve uygulamaları şiddete neden olmaktadır. Toplumlar hedeflerine ulaşmak için dini metinleri kendi anlamak istedikleri noktaya da getirebilirler.

Örneğin Yahudiler'in vaat edilmiş topraklar amacıyla Filistin Devleti'nde yaptığı haksız işgal ve şiddetin temelinde din vardır.⁵⁶¹ Ülkeleri işgal edilen Filistinlilerin tabii ki Yahudileri hoşgörüyle karşılamaları mümkün değildir. İşgali engellemek, yapılanlara dur demek için girişilen intihar saldırılarında, dini argümanların varlığı, din ile şiddetin ilişkisini gündeme getirmektedir. Ancak yine de dinsel şiddetin esasında, alt zemininde politik ekonomik ve benzeri nedenlerin olduğu da söylenebilir.⁵⁶²

“Tevrat’taki “*düşmanını sev*” sözü aynı düşüncenin daha aşırı bir biçimde yinelenmesidir. Yabancıyı tümüyle bir insan olarak görüyorsanız ortada artık düşman diye bir şey de kalmayacaktır. Çünkü artık kendiniz tam bir insan olmuşsunuzdur. Yabancıyı, düşmanı sevebilmek insanın aşırı bencilliğini yenmesiyle mümkündür.⁵⁶³ İnançlarla davranışlar arasında her zaman bir uyum yoktur. Davranış ve ahlak şuurlu bir tercihin veya hayat felsefesinin bir fonksiyonu değildir; felsefi veya siyasi tercihlerinin bir eseri değil, çocukluktaki terbiyenin ve kabul edilmiş anlayışların bir sonucudur. Kişi

⁵⁵⁸ More, age., s. 117.

⁵⁵⁹ More, age., s. 113.

⁵⁶⁰ İbn Haldun, age., s. 268.

⁵⁶¹ Gündüz, Şinasi, age., s. 24.

⁵⁶² Gündüz, age., s. 25.

⁵⁶³ From, Erick, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, Payel Yayınevi, Çev. Yurdanur Salman, Nalan İçten İstanbul, Mayıs 1990, s. 92.

daha çocukken aile içinde büyüklerini saymaya, söz tutmaya, insanlar arasında fark gözetmemeye, hemcinslerini sevmeye ve onlara yardım etmeye, yalan söylememeye, ikiyüzlülükten nefret etmeye, sade ve gururlu olmaya alışmışsa, o zaman bunlar sonraki siyasi tercihi ve açıkça kabul edilen felsefesi ne olursa olsun, esas itibariyle şahsiyetinin özellikleri olarak kalacaktır.⁵⁶⁴ Kişinin ahlakı, isteklere ve davranış kurallarına dönüştürülmüş dindir. Ahlak, insanın istekli davranışları veya Allah'ın varlığı gerçeğine uygun şekilde oluşturduğu, diğer insanlara tavidir. Çünkü insan ancak hayatı sadece bu dünyadan ibaret görmüyorsa güçlük ve tehlikeleri göze alır. İşte bu husus ahlak ve dinin ortak hareket noktasını oluşturmaktadır.⁵⁶⁵ Fransa, İngiltere, Amerika, Almanya ve İtalya'da XIX. ve XX. yüzyıllarda laik denilen ve ahlakın dinden bağımsız olduğu fikrini vurgulayan ahlaki hareketler, ahlak sahasında her düşünce veya faaliyetin tabii olarak dine dönüşmeye veya dine yaklaşma eğilimini göstermiştir. Buna göre samimi bir dindar fakat ahlaksız bir kişiyi ve bunun tersi, samimi bir ahlak sahibi fakat dinsiz birini düşünmek mümkündür. Din bilgi ve tasdik, ahlak ise bu bilgi ile ahenk içinde yaşanan hayat demektir. Bilgi ile eylem arasında farklılık veya tutarsızlık olabilir. Din, nasıl düşünmeli ve inanmalıyız; ahlak ise neye meyletmeli, nasıl yaşamalı, nasıl hareket etmeliyiz sorusuna cevap vermektedir. Ahlak güçlü ve açık dini bir şuurun doğrudan sonucudur.⁵⁶⁶

Şiddetin içeriği ister fiziksel ister psikolojik ister otorite kaynaklı olsun kendine bir dayanak bulma girişimi her zaman olmuştur. Bu dayanak dini bir metin, bir kültür, siyasi veya ideolojik bir söylem olabilir. İnsanlar uygulayacakları şiddet eylemini haklı görmeye çalışarak vicdanlarını rahatlatmak isterler. Hangi nedenden kaynaklanırsa kaynaklansın şiddeti meşrulaştırmak için dini metinler fonksiyonel olmuştur. Şiddet meşru sayılmayı şiddetin öncesinde veya sonrasında hazırlanan metinlerle sağlama çabasıdır. Meşruiyet için hazırlanan bu metin dini, sosyolojik, siyasi, ekonomik, tarihsel ve kültürel argümanlarla gerekçelendirilmiştir. Bu gerekçe, şiddeti uygulayanın zihninde haklı ve gerekli bir eylem pozisyonudur. Birey şiddet savunusunu bu metne göre yapar.⁵⁶⁷ Şiddete maruz kalan taraf da kendilerini savunmak için, şiddetin dinsel,

⁵⁶⁴ Izzetbegoviç, age., s. 194.

⁵⁶⁵ Izzetbegoviç, age., s. 179.

⁵⁶⁶ Izzetbegoviç, age., s. 183.

⁵⁶⁷ Gündüz, age., s. 26.

sosyolojik, siyasi, ekonomik, tarihsel ve kültürel argümanları ile metinlerini oluştururlar. Verecekleri cevabın haklı bir zemininin olması önemlidir. Filistin işgaline verilen karşılık ve Anadolu'nun İstiklal Savaşı'nda verdiği mücadele örnek gösterilebilir.⁵⁶⁸ Şiddeti meşrulaştırmayı düşünenler ontolojik unsurları epistemolojik unsurlarla kuvvetlendirilmeye çalışırlar.

Asıl dayanakları ekonomik ve siyasi menfaatler olsa da o dine inanan insanların desteğini almak için şiddetlerinin dayanağını dini olanla nitelendirirler. Din adamları bu fikirleri benimseyenlerin bağılıklarını kullanıp onlara uygulatırlar. Fikirler hayatiyetini kaybetmiş, formülasyona dönüşmüş olsa da bu formülasyonlar sayesinde insanların düşüncelerine hâkim olup onları kontrol altında tutmak mümkün olmuştur. Rahipler kendi kurdukları fikri düzeni sağlamak için düşüncenin uygun şekilde ifade edilmesini kontrol ederek dini, insanlar üzerinde hâkimiyet kurmak için kullanırlar. İnsanları zihnen yeterince uyuşturduklarında onların uyanık olup kendi hayatlarını yönetme yeteneklerinin olmadığını söylerler. Bunu şefkat ve merhametle yaparlar. Her din adamı böyle değildir ama tahakküm edenler ya da etmek isteyenler bunu yaparlar.⁵⁶⁹

İnsanlık tarihine genel olarak baktığımızda mezhep taraftarları birbirlerine işkencelerin en acısını tattırdılar, hala da devam ediyorlar. İşkenceyi ve öldürmeyi aralarında nasıl değiş-tokuş ediyorlar. Farklı dinlere mensup kimseler birbirlerine işkence, ölüm ve acı yaşıyorlar, yurtlarından birbirlerini kovuyorlar. İnsanlar ve toplumlar ideolojilerin peşinden sürüklenmeye devam ettikçe, insanlara yaşatılan ateş hattı ortamlar devam edecektir. Sıcak savaş bittiğinde, soğuk savaşa tutuşurlar, aralarındaki bu soğuk savaş sona erince, bu kez diğer taraflarla başka bir savaşa tutuşurlar. Eğer ortada bir neden yoksa sudan sebepler uydurarak gerekçeler üretirler.⁵⁷⁰ Maalesef din, zulüm ve şiddet uygulayanların sunduğu bir gerekçe olmuştur. Din, tarihteki gerçekliği itibarıyla tarih boyunca sosyal düzenlerde, çeşitli ülkelerde, her zaman insan karşısı etkenlere alet olmuştur. Onlar cehaletten ve halkın bilgisizliğinden beslenmek için dini, insanlık dışı ve karşısı bir faktör olarak kullanmışlardır.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Gündüz, age., s. 27.

⁵⁶⁹ Fromm, age., s. 22.

⁵⁷⁰ Said, Cevdet, *Ademin Oğlu Habil Gibi Ol*, Çev, Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, 2015, s. 26.

⁵⁷¹ Şeriatı, age. s. 292.

3.2. Batı ve Hoşgörü

Batı'da tolerans Türkçe'ye hoşgörü olarak tercüme edilir. Tolerans, denilince ilkin akla gelen Batıda geçmiş dönemlerin din ve mezhep kavgalarıdır.⁵⁷² Batı dillerinde hoşgörünün anıldığı kelime toleranstır. Toleransta zorakilik vardır; baskı ve katlanma ile kendisini gösterir. Birey kendini koruma güdüsüyle çıkarını kollama gibi davranışlara yönelebilir. Zamanla duygular ve içtenlik zayıflar ve kişi özüne yabancılaşır. Bu durumda dinginlik öfkeye dönüşür.⁵⁷³ Öncelikle; Batıda hoşgörü probleminin din alanında ortaya çıkmış olması, Batıyı bu açılardan değerlendirmeyi gerektirir. Batıda hoşgörüsüzlüğe neden olan iki kaynaktan biri Hristiyan Kilisesi diğeri ise devlettir. İlk çağda Roma'da resmi otoriteyi tanımak şartıyla insanlar istediği Tanrı'ya ve dine inanmakta serbestti. Özgürlük böylelikle şarta bağlanmıştı. Roma devletinin tanıdığı tolerans her an toleranssızlığa dönüşebilirdi. Hristiyanlığın devlet dini olması da öyle oldu. İlk çağ toplumlarında inanma ve düşünme özgürlüğünü sınırlandıran sosyal, siyasi, ekonomik ve dini faktörler vardı; ancak din yapısı gereği engel olmuyordu. Hristiyanlığın dogmatik teolojik ve tekelci anlayışı özgürlüğü en aza indirmiştir.⁵⁷⁴ Tekelci anlayış Hristiyanlığın devlet dini haline gelmesine sebep olmuş ve bu anlayış baskı rejiminin etkeni olmuştur. Düşünürler kendi yaşadıkları çağın kültürünü ve fikirlerini yansıtır. İlk çağ Hristiyanlarından Augustinus (MS. 354 - 430) dinde toleranssızlığı savunmuş ve temellendirmeye çalışmıştır.⁵⁷⁵

Hristiyan Katolik dünyası; ilahi kitap, insan ve kilise olarak üç tarafı olan bir sistemden oluşur. İlahi kelamın yorumu kiliseye aittir ve bu suretle Tanrı mesajını tarihte bedene bürünerek verir. O beden ise kilisedir. Kilise de din adamlarının kontrolündedir. Din adamlarının hakikat anlayışlarını ve yorumlarını diğer insanlara anlatmaları için bu şarttır. Bu durumda birey direkt olarak vahyin muhatabı değildir.⁵⁷⁶

⁵⁷² Batuhan, age., s. 4.

⁵⁷³ Atasu, Erendüz, "Hoşgörü...Doğu'dan Batıya...", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Ankara, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No. 2, 5 Mayıs, 1995, s. 27.

⁵⁷⁴ Batuhan, Hüseyin, *Semiyotik Fanatizm ve Tolerans*, Derleyen, Turhan Yörük, Nobel Yayınları, Ankara, 2007, s. 171.

⁵⁷⁵ Batuhan, age., s. 172.

⁵⁷⁶ Şebusteri, age., s. 102.

Hoşgörü kendine güvenin bir ifadesidir. Hoşgörü iyimser bir anlayışın sonucudur. Hoşgörüsüzlük ise acizyet karşısında zora ve baskıya başvurmaktır. Augustinus hoşgörüsüzlüğü haklı gösterme çabasına girmiştir. Amaç ruhun kurtuluşu için her türlü cezayı işkenceyi ve ölümü meşrulaştırmaktır.⁵⁷⁷ Augustinus dinde zor kullanmanın felsefi temellerini oluşturmaya çalışacaktır.⁵⁷⁸ Aykırı inananların ölümle cezalandırılmalarını öngören kanun çıkaran Augustinus, aykırı inananlara kullanılacak zorlamanın kötü olmadığını ve zorlamadan kastın düşünmeye yönlendirmek suretiyle günaha neden olan sebebi ortadan kaldırmaya çalışmak olduğunu isbata çalışır. Bunu kutsal kitap Tevrat'ın da desteklediğini iddia eder. Kovuşturma dinsizler tarafından İsa'nın kilisesine karşı yapılırsa bu türlü haksızdır. Bir de haklı kovuşturma vardır. Bu, İsa'nın Kilisesi'nin dinsizlere karşı yaptığıdır. Kilise sevdiği için kovuşturur, dinsizler de zalimliklerinden dolayı kovuşturur.⁵⁷⁹

Bir kimse kendi dininin tek kurtarıcı hakikat olduğuna inanıyorsa Augustinus gibi olacaktır. Kilise dışında kurtuluş olmadığını söyleyip onu insanlara dayatacaktır, kabul etmeyenleri de kendilerine göre hakka ulaştırmaya çalışacaktır. Hristiyanlık özü itibarıyla aykırı inanı kabul etmez. Kilise de özü gereği dini bozgunculuğa karşıdır ve tek hakikat kilisede birlik oluşturmaktır. Tek hakikate ulaşmak ancak kilise ile mümkündür.⁵⁸⁰ Tekelleşme düşüncesi ve dinin kiliseyle kurumsallaşması hoşgörüsüzlük üzerine kuruludur. Hoşgörülü olmak ya da olmamak aslında yaratılış ile alakalıdır. Hoşgörüsüzlük dinin ve kurumun kendine has değildir. Hristiyanlar arasında da barışçı yumuşak kalpli toleranslı insanlar vardır. Hristiyan kutsal kitabı ve ahlakı her ne kadar toleransa dayansa da; ahlak sistemini, inanç ve pratikler sistemi üzerine kuran kilise toleranssızlığa da kapı aralamıştır. Bu baskı, ruhun kurtuluşu ve insanları kurtarmak için gereklidir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde toleranslı olması ise zayıflığındandır. İlk başlarda insanları ikna ile doğru yola çağırarak tabii bir yöntemdir. Güç kazandıktan sonra yenedünya dini Hristiyanlık, devlet gücüyle kuvvetlenir. Tüm insanlığı kurtarmak adına bir ideale girişmiş ve bunu sağlamak için de toleransa sırt çevirmiştir. İlk çağ

⁵⁷⁷ Batuhan, age., s.174.

⁵⁷⁸ Batuhan, age., s. 178.

⁵⁷⁹ Batuhan, Hüseyin, *Semiyotik Fanatizm ve Tolerans*, Derleyen, Turhan Yörükkan, Nobel Yayınları, Ankara, 2007, s. 175.

⁵⁸⁰ Batuhan, age., s. 176.

Hristiyanlık döneminde Roma'nın kovuşturmasına maruz kalmışlar; ancak Milano Fermanı ile biraz rahatlamışlardır.⁵⁸¹ Bu durumda iki davranış şekli geliştirirler. Birincisi, devlet kiliseye karşı bir karar alırsa devletin din işlerine karışmasından hoşlanmıyorlardı. İkincisi, devlet kilise ile anlaşırca o zaman da devletten aykırı inananlara karşı mücadelede yardım istiyorlardı.⁵⁸² Kısacası işlerine nasıl gelirse öyle davranmışlardır. Kilise hoşgörüsüz olmakla beraber ölüm cezasını çok tasvip etmemiştir; çünkü bir insanın haksız yere öldürülmesi, onun bir gün doğru yola girme hakkını elinden almak demektir.⁵⁸³ Ancak devletle işbirliği yaptıktan sonra ölüm cezasını da onaylanmıştır.⁵⁸⁴

Ortaçağda din çeşitliliği yerine, tek din varlığını devam ettirmiştir. Devlet ve kilisenin iç içe olması hiçbir alanda toleransa ve hoşgörüye yer vermemiştir.⁵⁸⁵ Dindaş olma vurgulanmıştır. 'Kilise devlet içindir yerine, devlet kilise içindir' esası geçerlidir. Kilise devlete öyle nüfuz etmiştir ki kilisenin her dediği emir olarak görülmüştür. Toplumsal birliği din birliği sağlar duruma gelmiştir ve Reformasyondan sonra bile bu durum farklı formlarda devam etmiştir. Tek bir dinin ve düşüncenin kabul edildiği ve öğretildiği bir toplumda ilkesel olarak hoşgörüye yer olmayacaktır. Hristiyan hoşgörüsüzlüğü, üç yönden incelenebilir: İlki Hristiyanlığın diğer dinlere karşı tutumudur. İkincisi aykırı inanla savaşıdır. Yani kendi içindeki farklı anlayışlardır. Üçüncüsü de düşünce ve vicdan özgürlüğüdür.⁵⁸⁶ Daha sonra bu üçüncü yön insan hakları beyannamesinde 18. Maddede yer almıştır. Bu madde vicdan özgürlüğünü dokunulmaz bir hak olarak ifade eder. "Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı vardır."⁵⁸⁷

Hristiyanlık Batılılaştığında tüm özellikleri ortadan kalkmıştır. İsa'nın merhameti katılık, kan dökücülük ve şiddete dönüşmüştür. Bunun etkileri hala devam etmektedir. Batı'da kiliselerde birtakım sopalar vardır, oluk gibi duvara çivilemişlerdir. Günahkâr olarak nitelediklerini, Hristiyanlığın inançlarından birine aykırı olan bireyleri o sopalara

⁵⁸¹ Batuhan, age., s. 177.

⁵⁸² Batuhan, age., s. 178.

⁵⁸³ Batuhan, age., s. 179.

⁵⁸⁴ Batuhan, age., s. 180.

⁵⁸⁵ Batuhan, age., s. 181.

⁵⁸⁶ Batuhan, age., s. 184, 185.

⁵⁸⁷ Leirvik Oddbjorn, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Sayı, 20, C. 8, Aralık, 2010, s.155.

asıyor ve vücutlarına yakıcı mum döküyorlardı.⁵⁸⁸ “Hristiyanlığın, Hz. İsa’nın öğretisinden, saf dinden, ideolojiye, kiliseye, teşkilata dönüştüğü süreç, insanlık tarihindeki en dramatik ve en önemli hadiselerdendir.”⁵⁸⁹ Voltaire’in “Kendi inancını paylaşmadığı için bir insana, kendi kardeşine zulmeden her adam kesinlikle bir canavardır. Bu yargıya varmakta zorluk çekmeyiz. Peki, ama hükümetler, yargıçlar, hükümdarlar kendi tapınışlarının dışında bir tapınışa bağlı kalanlara nasıl davranacaklar? Bunlar güçlü yabancılar, bir hükümdarın kendileriyle birleşeceği kuşkusuzdur. İnani bütün bir Hristiyan olan I. François, sofu bir Katolik olan Şarlken’e karşı Müslümanlarla birleşecektir. I. François, imparatora karşı açtıkları isyanda Lutherileri desteklemek için onlara para verecektir; ama töreye uyararak, bu işe kendi ülkesindeki Lutherileri diri diri yaktırmakla başlayacaktır. Politika gereği onlara Saksonya’da para verir, gene politika gereği Paris’te onları diri diri yaktırır. Peki, ama bunun sonu neye varır? Zulüm ve baskı insanları dinden, imandan çıkarır; çok geçmeden Fransa yeni Protestanlarla dolacaktır. Önceleri asılmaya katlanacaklar, sonra adam asmak sırası kendilerine gelecektir.”⁵⁹⁰ der. Hoşgörü olmadığı müddetçe şiddet sadece el değiştirecektir.

Batının ortaçağında teokratik yönetim hâkimdi. Tüm yönetim dinsel kurumlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Din adamları Tanrı adına yönetiyorlardı. Modernizm ile birlikte insan hegemonyası kendini dinin baskısından kurtarma adına, yine baskı ve şiddetten yana tavır sergilemiştir. Batının işgalleri ve sömürü düzeni bunun en önemli göstergesidir. Postmodernizm ise bunları aşma çabası olarak modernizmin baskıcı yapısına itiraz edip kendini özgürlükçü olarak ifade etmektedir.⁵⁹¹

Batı hoşgöründen ziyade uyumu öngörür. Ancak tek tip bir toplum olanaksızdır. Batı acımasız kısımlarla dolu uygulamalara sahne olmuştur. Evrenselleşen hayat aklın, mülkiyetin, inancın ve neslin güvenliğini, insanın kendini gerçekleştirme ve varlığını korunması için gereken esasları içerir. Bu esaslar varoluşun ve hoşgörünün sınırlarını

⁵⁸⁸ Şeriati, age., s. 59.

⁵⁸⁹ İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslam*, Çev. Salih Şabar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 320.

⁵⁹⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. 2, Çev. Lütfi Ay, Meb.Yayınları, İstanbul, 1995, s. 381,382.

⁵⁹¹ Tekin, Mustafa, “Postmodernizm ve Din Sorunu”, *Milel ve Nihal Dergisi*, Ladin Ofset, C. 2, sayı, 2, İstanbul, Nisan, 2016, s. 18.

belirler.⁵⁹² Batı yozlaşmış ahlaki davranışlara tahammülü de tolerans yani hoşgörü olarak ifade ediyor. Batı bozgunculuğu, bölücülüğü ve kamu düzenini bozan davranışları ise hoş görmez.⁵⁹³ Batı uygarlığı, bireysel hak ve özgürlükleri büyük oranda hayata geçirmiş, bunun yanında yasalar önünde de eşitlik ve barışı, mümkün olduğunca şiddetten kaçınma anlayışını, kendi ulusları adına gerçekleştirmiş sayılır.⁵⁹⁴ Ancak; Russell’a göre; Batı’da ahlaklı olduğunu söyleyenler kendilerini mahrum ettikleri zevkin acısını başkalarından çıkarırlar. Batının erdem anlayışında başkasının işine burun sokma özelliği olduğunu söyler.⁵⁹⁵ Batı sadece kendi menfaatlerinin peşinde olmuştur.

3.3. Doğu ve Hoşgörü

Doğu Medeniyetleri ya da Doğu kültürleri genelde kutsal değerler üzerine kuruludur. Örneğin Konfüçyüs (MÖ.551-479) geleneksel normlara sahiptir. Amaç dünyaya uyum sağlamaktır. Sokrates gibi o da insan üzerine odaklanmıştır. Ona “*her zaman takip edilmesi gereken nedir? diye sorulduğunda; başkalarının sana yapılmasını istemediğin bir şeyi, sende başkalarına yapma demiştir.*” Mihenk taşı bizim başkalarından beklentimizdir.⁵⁹⁶ Bu anlayış hoşgörüyle birebir uyumaktadır.

Asli günah kavramının doğu felsefesinde olmaması, insanların aralarındaki görüş ayrılıklarını daha fazla mantığa ve tartışmaya açık tutma eğiliminde olmalarını sağlamaktadır. Batıda fikir ayrılıkları tartışmaya çok açık olmayıp, hemen bir ilke sorununa dönüşür. İki taraf da diğerini kötü olmakla nitelendirir, onunla aynı düşüncede olmayanları da suçlu ilan eder. Bu durumda anlaşmazlıklar şiddetlenir ve kaba kuvvete dönüşür. Doğu’da örneğin Çin’de anlaşmazlıklarda uzlaşma sağlamak önceliklidir. Üçüncü bir kişinin araya girmesiyle acımasız çözümler engellenmiş olur.⁵⁹⁷

⁵⁹² Erdem, Hüseyin Suphi, “Hoşgörü Kavramının Kültürel Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zemini Üzerine”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 308.

⁵⁹³ Erdem, age., s. 311.

⁵⁹⁴ Erdem, age., s. 313

⁵⁹⁵ Russell, age., s. 106.

⁵⁹⁶ Skirbekk, Gunnar, Gilje, Nils, *Felsefe Tarihi*, Çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 47.

⁵⁹⁷ Russell, age., s. 107.

Mencius, (M.Ö.371-289) Konfüçyüs'un ahlak anlayışını geliştirmiştir. O da Konfüçyüs gibi insanın doğuştan iyi olduğunu ve bunun eğitimle geliştirilebileceğini benimsemiştir. İki erdem önemlidir; insanlık ve dürüstlük.⁵⁹⁸

Konfüçyüs toplumsal ve politik meselelerle doğru ve adil yönetim gibi konularla aile ve cemaat değerleri ile ilgilenmiştir. Bireyin kendisini sorgulaması, dönüştürmesi, başkalarına yol göstermesi, ışık tutması ve erdemli olmak için gösterilmesi gereken çabalardan bahsetmiştir. Konfüçyüs felsefesi erdemi en önemli konu olarak görmüş ve devlette düzeni sağlamaya çalışan yöneticinin erişmesi gereken erdemli davranışlarla ilgilenmiştir. Çünkü başkalarını yönetecek olan kişi önce kendisini yönetebilmelidir.⁵⁹⁹ Büyük ve üstün insan erdemlidir, yasalara uyar, küçük insansa kendi rahatını ve çıkarını düşünür.⁶⁰⁰ Büyük ve üstün insan özgür düşüncelidir ve dar kafalı değildir; ancak küçük insanların zihinleri kapalıdır ve özgür düşünceli değildirler.⁶⁰¹ Konfüçyüs'ün üstün insan idealine göre kişi; güçlü, bilge, cesur, adaletli, menfaat duygusundan uzak, doğru yol üzere olan ve insanları seven olmalıdır. Konfüçyüs insanların doğaları itibarıyla birbirilerine benzediklerini; ancak uygulamalarda farklılaştıklarını ima eder. Konfüçyüs'e göre her birey kendi ailesinin özelliklerini yansıtır. Birey iyi ya da kötü olan ne varsa ailesinden öğrenir. Bireyi meydana getiren şey ailesi ve toplumsal ilişkileridir. Toplumsal ilişkiler sonucu oluşan tabakalar dağılırsa ve yok olursa, birey ve benlik de yok olur. Yaşamın amacı toplumsal ilişkiler gereği başkalarıyla uyum içinde dengeli ve ahenkli bir bütün oluşturmaktır. Bunun için öfke, kızgınlık, zevk, keder, neşe ve kendinden geçme gibi duygulara kapılmamak gerekir. İyi ve doğru yaşanacak olan bir hayat, denge ve orta yol ile mümkündür. Siyasetin temelinde de ahenk uyum ve adalet olmalıdır.⁶⁰² Ülkede toplum düzeni önemlidir ve ülke bu düzene göre ve içtenlikle yönetilirse, toplum kurallarına gerek kalmayacağı için bir karışıklık ta çıkmayacaktır.⁶⁰³

Konfüçyüs, halk yasalarla yönetilirse ve cezalarla yola getirilmek istenirse, onların kendilerini cezalardan kurtarmaya çalışacaklarını ve bundan hiç utanç

⁵⁹⁸ Skirbekk, Gunnar, Gilje, Nils, *age.*, s. 48.

⁵⁹⁹ Cevizci, *age.*, s. 22.

⁶⁰⁰ Pound, Ezra, *Konfüçyüs*, Çev. Ahmet Yücel, Bürde Yayınları, Sirkeci İstanbul, s. 32.

⁶⁰¹ Pound, *age.*, s. 20.

⁶⁰² Cevizci, *age.*, s. 23.

⁶⁰³ Pound, *age.*, s. 32.

duymayacaklarını; ancak onlar erdem ile yönetilir ve terbiye gerekleri ile yola getirilmek istenirlerse, utanç duyacaklarını ve böylece iyi olmaya çalışacaklarını söyler. Konfüçyüs, hoşgörülü olmayan insanlara dayanmadığını ve bunun kendisini üzeceğini ifade eder.⁶⁰⁴ Hoşgörüsüzlüğe hoşgörü göstermediğini söyler.

Doğu bilgelerinden Lao Tse'nin M.Ö. 6.yüzyılda yaşadığı zannedilmektedir. Ona göre, insan doğasının gereği, doğayla uyum içinde olmaktır.⁶⁰⁵ Mahatma Gandhi (1869-1948) Bagavad Gita'ya dair yorumunda “*şiddet eylemlerinin bilgi ateşinde yakılması gerektiğini söyler. Yani şiddeti ancak bilim ve bilgi yok edebilir.*”⁶⁰⁶ Hint anlayışında düşüncenin gök kuşağının bütün renkleriyle varlığını kabullenme vardır. Peşin hükümlerin karanlığından kaçmak, hakikatin çeşitli yönlerine eğilmek, hayatın her türlüsüne saygı duymak ancak bu şekilde mümkündür. Aslında bu anlayış güzel olana, sonsuza ve hoşgörüye bir çağrıdır.⁶⁰⁷

Kutsal öğretiyle gelen dinler bir değerler sistemi, dini öğreti geleneği ve dogmalar sistemi kurarlar. Bunlardan sapmak suç sayılır ve bunlara da hoşgörüsüzdürler. Mistik özellikli dinlerin kutsal özellik taşıyan kurucularının dini öğreti ve değerler sistemi dogmatik özellik taşımaz. Her bireyin hakikati bulması bireysel olarak mümkün görülür. Her dini öğreti ya da dini gerçek üzerine söylenen her söz hakikatin tamamını değil ancak bir parçasını dile getirir; onun için dini öğretinin bir kurtuluş aracı olarak göreceli bir önemi vardır, dolayısıyla dini tartışma konusu yapmamak gerekir. İlahi dinler mistik; mistik yapıli dinler de katılaşmamış dogmatik özellikler gösterebilirler. Mistik dinler ilkece bireysel din oldukları için, son hakikatin araştırılmasında ve kurtuluş yolunun bulunmasında bütün yük bireyin düşüncesine ve istemine bırakılır. Onun için mistik dinlerde dini geleneği büyük bir titizlikle koruyacak ve kontrol edecek bir dinsel kurum organizasyonu da yoktur.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Pound, age., s. 18.

⁶⁰⁵ Cevizci, age., s. 24.

⁶⁰⁶ Skirbekk, Gunnar, Gilje, Nils, *Felsefe Tarihi*, Çev. Emrah Akbaş; Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46.

⁶⁰⁷ Meriç, age., s. 48.

⁶⁰⁸ Başaran, age., s. 53.

3.4. İslam Dünyası ve Hoşgörü

İnsanlar arasındaki farklılığın tabiî olduğunu Kur'an'daki birçok ayetin yanı sıra şu ayet net bir şekilde doğrulamaktadır: *“Allah isteseydi hepinizi dili, rengi, fikri ve dini bir olan tek bir ümmet yapardı. Fakat o, sizlere verdiği farklılıklarla sizi denemek istemiştir. Öyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın.”*⁶⁰⁹

Allah'ın peygamber göndermesi insanların hakikate ulaşmaları için onlara imkân sağlaması anlamına gelir. Peygamberlerin geldiği toplum tarafından zulüm ve işkencelere maruz kalma sebebi ise toplumun hakikatleriyle, onların getirdiği hakikatin çatışmasıdır. Kendi hakikatleri üzerine bir dünya inşa eden toplumun bir kesimi dünyevi menfaatlerine zarar gelir korkusuyla peygamberlerin öğretilerine daima karşı çıkmış, onlara zulüm ve şiddet uygulamışlardır. Fikir mücadelesiyle bedensel mücadele aynı değildir ve tevhit anlayışına da uymaz.⁶¹⁰ Peygamberler insanların düşünce özgürlüğünü korumak ve bunun önündeki engelleri kaldırmak için gelmişlerdir. Bunun için de ilke olarak, dinde zorlama yoktur, ilkesini yerleştirmeye çalışmışlardır.⁶¹¹ *“O halde onlar sizden uzak dururlar ve sizinle barış içinde yaşamak isterlerse, Allah size, onlara saldırmak için bir yol vermemiştir.”*⁶¹²

Kendi dışındakileri tahammülsüz bir biçimde fanatik bir tavırla ve bağnazlık içeren davranışlarla dışlamak hoşgörüsüzlüktür. *“Allah'ın sana lütfettiği sevgi ve merhamet sayesinde yumuşak ve merhametli davrandın. Eğer onlara karşı sert ve kırıcı davransaydın, seni bırakır giderler senden koparlardı. Öyleyse sen bu kusurlardan dolayı onları affet ve onlar için Allah'tan bağışlanma dile (Toplum ve yönetimle ilgili) işlerde onlara danışmaya devam et ve bir işi yapmaya karar verince de Allah'a güven, O'na dayan. Çünkü Allah kendisine güvenip dayananları sever.”*⁶¹³ Hz Muhammed insanların kurtuluşu için çabalamış ve onlara merhametli davranmıştır. Mahlûkata, insanlığa sevgi Allah sevgisindendir.⁶¹⁴ Hz Muhammed insanları inanmaya zorlamamıştır. Zaten

⁶⁰⁹ Maide, 5/ 48

⁶¹⁰ Said, Cevdet, *Ademin Oğlu Habil Gibi Ol*, Çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, 2015, s. 57.

⁶¹¹ Said, age., s. 62.

⁶¹² Nisa, 4/90

⁶¹³ Ali İmran, 3/ 159

⁶¹⁴ Seyhan, age., s. 94.

Yaratıcının da isteği, tavsiyesi bu yöndedir. “*Sen hatırlat. Öğüt ver. Sen sadece hatırlatıcı ve öğüt vericisin. İnsanlar üzerinde baskı yolu ile hâkimiyet kurucu değilsin*”.⁶¹⁵

İslam dini açısından değerlendirdiğimizde Kuran hakikati insana, Tanrı evren ve insan arasındaki ilişkilerine bir rehber olması açısından sunar. Toplumsal düzlemde hakikatin kabulü veya reddini insanın kendisine bırakır. İnsan, hakikati kabul edip etmemekte özgürdür. Hakikati kabul eden ve etmeyenleri mümin ve kâfir olarak nitelese de toplumda bunların bir arada yaşamaları konusunda ayrımcılığı ve baskıyı reddeder. Tevhit baskıcı bir düşünce değil, hakikatin kaynağı olarak kabul edilir. Yoksa baskıcı bir dönüşüme işaret etmez.⁶¹⁶

İslami sistemde sivil hoşgörünün sınırlarının temel dayanaklarının ilki sivil örgütlenme, ortak akıl ve sağduyu üzerine kurulur. İkincisi ortak akıl ve sağduyunun olmasıyla sistemin siyasi olarak meşruiyetidir. Üçüncüsü de ortak akıl ve sağduyunun koruyuculuğunun üstlenilmesidir.⁶¹⁷ İslam’ın temel hak ve özgürlükleri sınırlandırma gerekçeleri ortak sağduyu ve akıl üzere olamaz; çünkü bin dört yüz yıllık süreçte oluşturulmuş birçok etkenin olduğu bir kültür ve medeniyet tarihi vardır. İslam bu kültür ve medeniyetin oluşturduğu sosyal ve siyasi zeminler, önyargılar ve beklentilerin etkisi ile Müslümanın zihninde yer edinmiştir. İslam’ı kültüründen arındırarak saf bir biçimde algılamak imkânsızdır.⁶¹⁸ İnsan hak ve özgürlüklerinin hangi durumlarda ne kadar kısıtlanabileceği konusunda farklı cevapların verilmesi durumunda; bunun, anayasal sistemde nasıl ifade edileceği önemlidir. Bu iş tek ölçüt üzerinden yapılamayacağı için herkesin göreceli fikrinin alınması önemsenmelidir. Bu, devletin vatandaşına karşı ne kadar hoşgörülü olması gerektiğini belirlemesi için İslami akılcılığın yanında felsefeye de başvurmasını gerektirir.⁶¹⁹ İslam’da Vahyin muhatabı bireyin kendisidir. Bu sebepten bir kurum algısı da yoktur. İslam’ın amel kısmını ilgilendiren fıkıh boyutunda fetvalar insanlara dayatılamaz. Siyasi oluşumlar baskıcı anlayışın elinde olduğu sürece gelişim sağlanamamıştır. Emevi ve Abbasi dönemlerinde bu açıkça görülebilir.⁶²⁰

⁶¹⁵ Ğaşıye, 88/21-22

⁶¹⁶ Tekin, Mustafa, “Postmodernizmin Din Sorunu”, *Milel ve Nihal Dergisi*, Ladin Ofset, C. 12, Sayı 2, İstanbul, 2016, s. 19.

⁶¹⁷ Şebusteri, age., s. 95.

⁶¹⁸ Şebusteri, age., s. 96, 97.

⁶¹⁹ Şebusteri, age., s. 99

⁶²⁰ Şebusteri, age., s. 103

Bazı İslami anlayışlara göre her şey Kur'an'da ve Peygamber'in Sünnet'inde her şart ve zamanda vardır, demek çok da doğru değildir, çünkü bazı haklar insanın yaşadığı toplum ve siyasi ortamı sonucu ortaya çıkabilir.⁶²¹ Kur'an ve Sünnet harekete yol, yön göstermektedir. Peygamberin dönemi ile her şeyi sınırlandırmak, var olan sorunlara gözünü kapatmak demektir. Hak ve özgürlüklerin sağlanması için yasalar çıkarılabilir.⁶²²

Dinlerin ve dini toplulukların çokluğu sebebiyle İslam'da hoşgörü anlayışı din gelenek ve içtihatlarla yeniden yorumlanırsa, bugünkü anlamda hoşgörünün bir insan hakları meselesi olduğu kabul edilebilir.⁶²³ Diğer bir sorun ise İslam âlimlerinin Kur'an ve sünnete yapmış olduğu yorumlamaların eleştirilmesini, sanki Kur'an ve sünnete yapılan bir eleştiri gibi görüp, bu görüşlerin tek doğru gibi kabul edilmesidir. Bu ise hoşgörünün olmadığı anlamındadır. Bu sorun iki konu üzerinde yoğunlaşır; birincisi Kur'an ve sünnetin farklı yorum ve tefsiri, ikincisi ise, bunların doğruluk ve yanlışlıklarının araştırma ve tartışma konusu yapılmamasıdır. Bu konularda tartışma zemini oluşturmak ve çoğulcu anlayışı benimsemek akıllıca bir yaklaşım olabilir. Toplumun sosyal ve siyasi meselelerinde farklı yorumların eşit derecede kabul edilebilir olduğu ilkesi benimsenebilir. Siyasi yönetim sadece bunlardan birini kabul edip diğerleri ile mücadele ederse hoşgörüyle çelişir.⁶²⁴ İnsan hakları, sosyal siyasi ve hak ve özgürlükler, demokrasi, tolerans, hoşgörü ve diktatörlük gibi kavramların Batılı olarak veya İslami kavram olarak nitelendirilmesi siyaset felsefesinin saptırılması anlamındadır.⁶²⁵

Müslüman topluluklar farklı din mensupları ile uyumlu yaşamışlar, hoşgörülü olmuşlardır. Ancak kendi içlerindeki farklılıklar konusunda aynı hassasiyeti göstere bilmişler midir?⁶²⁶ İslam birliğinin bozulmasının ve tekrar sağlanamamasını sebebi olarak Kur'an ve sünnete gereken önemin verilmemesi gösterilmektedir. Kur'an ve Sünnetin rehberliği ancak birlik olmayı sağlayabilir. Müslümanlar Kuran'a ve sünnete bağlı oldukları oranda güçlü birliktelikler oluşturmuş, uzaklaştıkları zaman ise zayıflamış ve

⁶²¹ Şebusteri, age., s. 80

⁶²² Şebusteri, age., s. 81

⁶²³ Şebusteri, age., s. 82.

⁶²⁴ Şebusteri, age., s. 82, 83.

⁶²⁵ Şebusteri, age., s. 83.

⁶²⁶ Tan, age., s. 400.

parçalanmışlardır diye düşünmek ne kadar doğrudur? Bu durumda hiç kimseye kendini Kur'an ve Sünnetten ayrılan olarak görmeyecektir. Müslümanlar tarihsel süreçte sadece Müslüman oldukları için bir araya gelmemişlerdir. İki kişinin, iki grubun ya da iki devletin din ortaklığı nedeniyle bir araya geldiğini gösteren örnekler çok azdır. Kur'an ve Sünnet peygamberden sonra ashabını bile çatışmadan alıkoymamıştır. Cemel ve Sıffin savaşlarında her iki tarafın müslüman olduğu ve buna rağmen on binlerce müslümanın hayatını kaybettiği tarihi kaynaklardan görülebilir.⁶²⁷

İnsanların kendi anladıklarından yola çıkarak yapmış olduğu yanlış uygulamaların cezasının dine kesilmesi doğru değildir. Kur'an'ı başkalarının algısı çerçevesinde anlamak da doğru bir yol değildir. Günümüz açısından İslam dünyasına baktığımızda Kur'an'ın ve peygamberin hassasiyetle yeniden okunması gerekli bir hal almıştır. Kur'an ve sünnetin ancak içselleştirilmesi ile Müslümanların kendi içlerinde bir araya gelmeleri mümkün olabilecektir.⁶²⁸

Cemil Meriç'in deyimiyle *“Yaşayanları yöneten, ölülerdir. Demek ki, öldürülmesi gereken ölüler de var.”*⁶²⁹ Şimdiyi geçmişin esaslarına tabi etmek çok da akıllıca değildir. İslam dünyası eski gelenekleri sürdürme çalışmaları yerine modernizmin getirdikleri ile yüzleşmeli, ortaklıkları ve farklılıklarıyla birlikte yaşama imkânını oluşturmaya çalışmalıdır. Müslümanların onca ortaklıklarına rağmen birbirleriyle birlik içinde yaşamak konusunda olumsuz örnekler sergilemişlerdir. Teoride hoşgörünün imkânı ve ortak yaşamın olabileceği konuşulsa da pratik bunu doğrulamamaktadır.⁶³⁰ Sorun Allah'ın kitabını nasıl okuduğumuzdadır. Hakikatten şüphe edilmez; sadece insan sahip olduğu bilginin hakikat olup olmadığından şüphe eder. Bir arada yaşayan insanlar ortak özelliklerinin, farklılıklarından daha fazla olduğunu kabullenmek istemezler. Onları buna inandırmak bir o kadar zordur.⁶³¹

Müslümanlar bugün hala bilimle, sanatla, filozoflarla ve felsefe ile barışmak konusunda belli bir aşama kaydedebilmiş değildir. Bu, Müslüman toplumların farklılık ve özgürlük fikrine ne kadar uzak olduğunu da göstermektedir. Oysa tarih boyunca birlik,

⁶²⁷ Tan, age., s. 403.

⁶²⁸ Seyhan, age., s. 104.

⁶²⁹ Meriç, age., s. 130.

⁶³⁰ Tan, age., s. 400.

⁶³¹ Tan, age., s.414.

bütünlük ve aynı davanın potasında bir olma duygusunun İslam dünyasında sağlam köklü bir yapısı bulunmaktadır. Savaşlar hayatta kalma var olma mücadelesi birlik olmaya sebep olabilir. İslam dünyasının acilen geçmişini gözden geçirmesi ve dünyanın yaşanabilir güzelliğini görüp sağlamaya çalışması gerekir. Bunun için özgürlüğün, felsefe, bilim, İlim ve teknolojik gelişmelerde ilerlemeye hayatiyet kazandırdığını; dünyayı ve hayatı sadece dinsel alanda okumak değil, her alanda farklılıklara açık bir okuma ve araştırma yapmanın önemini, değerini ve kıymetini ortaya koyacak argümanlara, temellendirmelere ve söylemlere ihtiyaç vardır.⁶³² Farklı bir bakış açısıyla bir değerlendirme de yapabiliriz. Müslüman toplumlar kendilerini bir araya getirecek ve birliği sağlayacak olan şeyin inanç olduğunu söyleseler de onları asıl bir araya getirecek olan ortak çıkarlara sahip olduklarını fark etmeleridir.⁶³³ Bu yolla birlikteliğin sağlanabilmesi daha mümkün görünmektedir. Bununla beraber aslında her bireyin ve toplumun hassasiyetleri üzerinden giderek Müslüman birey ve toplumları bir arada yaşamaya ikna etmek de mümkün olabilir.

3.5. Günümüz ve Hoşgörü

Günümüzde hoşgörü meselesi farklı alanlarda yeniden gündeme gelmiştir. Hiçbir baskıcı sistem tümelci, fanatik ve dogmatik bir yapıdan dolayı kendi dünya görüşlerine ve hayat anlayışlarına aykırı olan fikirlere göz yumamazlar; çünkü böyle bir göz yumma özlerine ve amaçlarına aykırıdır. Hristiyanlık, insanlığı manevi anlamda kurtarmak gibi bir amaç güttüğünden ne başka sistemlere ne de kendi içindeki farklılıklara göz yummuştur. Onlar için göz yumma ve hoşgörü kendi kendini inkâr demektir.⁶³⁴ Bireyin kendisi gibi olmayı düşman olarak görmesi ve farklılıkları hazmedememesi psikolojik temelli bir özgüven problemidir. Farklılıklardan etkilenme korkusu onu böyle davranmaya iter.⁶³⁵ Toplumlar içinde aynı şey geçerlidir.

Geçmiş devirlerde gerçekleşen zulümlerin bugünkünden farkı, öncekinin donanımı bugünkü düzenle eğitim görmemişti; bu sebepten açıkça ‘ben öldürmeye geldim’ diyordu. Ama bugün donanımlı, medeni insan, öldürüyor ve fakat barış yapmaya

⁶³² Tüzer, Abdüllatif, “Postmodernizm ve Tanrının Ölümü: Öznenin Arkeolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. 12, sayı, 2, Ladin Ofset, Nisan, 2016, s. 121

⁶³³ Tan, age., s. 415.

⁶³⁴ Batuhan, age., s. 10.

⁶³⁵ Soykan, age., s. 322.

geldiğini iddia ediyor. Bugünün insanının konuşma, yalan söyleme ve meşrulaştırma yönü gelişmiştir; yoksa insanın bozgunculuk, nifak, adam öldürme ve yağmalamaktan aldığı zevk, geçmişteki gibidir, hatta daha şiddetli hale gelmiştir. İşte insan, bu anlamda hep beşerdir, sabittir ve değişmez.⁶³⁶ Özellikle modern ve gelenek arasındaki gerilimin azaltılması için her iki düzlemde diyalektiğin elverişli hale getirilmesi ile yeniden inşaya başlanabilir. Modern ve geleneksel olanın ortaya çıktığı düşünme evrelerinin kavranması problemin çözümü için gereklidir. İdeal düzeni araştırmak için bilinçli olmak ve karşıtlıklardan faydalanmak gereklidir.⁶³⁷

Ahlakın ana esasları çerçevesinde evreni, varlıkları ve kendimizi algılama problemi, varlığa bütüncül bir bakış ve bir medeniyet meselesidir. Bu mesele yaşadığımız çağın zaman ve mekân algısı çerçevesinde sürekli yeniliğini muhafaza etmektedir.⁶³⁸ Modern medeniyet insanı tutkularının esaretine bırakmış ve insanın isyan yeteneğini yok edip onu tüketim kölesi yapmıştır. Bunun içidir ki bütün kitaplar, bütün fikirler ve inançlar, kalıptan çıkmış şekillere bürünmüşlerdir.⁶³⁹ Ortaçağda engizisyoncular insanın ruhunu kurtarmak için bedenini yaktıklarını iddia ediyorlardı. Modern ortaçağda ise engizisyoncular tam tersine beden için insanın ruhunu yakmaktalar. İnsan üretici ve tüketici boyutuna indirgenerek değersizleştirilmiştir. Herkese eşit hak verilse de uygulama gayri insanidir.⁶⁴⁰ Ortaçağdaki dini baskı ve şiddetin sebebi olarak Tanrı hegemonyası gösterilirken, günümüzde ise modernizmin etkisiyle insanın hegemonyası vardır. Yine şiddetin kaynağı insanın kendisidir. Başarıya ve performansa odaklanan birey kendini dış baskılardan kurtulmuş saysa da, kendi içsel savaşında kaybolur. İnsan kendine uyguladığı şiddetin farkına varamamaktadır. Çünkü kendisini özgür zannetmektedir.⁶⁴¹ Olumsuz bir algı oluşturmadığından birey şiddeti fark etmeyebilir. Çevresindeki herkes aynı olduğu için durumu anlaması zorlaşır. Aynılıklar kitle kültürü olarak kendini gösterir. İnsanın tek düze eğilimi kendisinin özgürlüğünü daraltır. Çünkü özgürlük tekçi anlayışa karşı koymaktır. Kültürde ortak fikir, uygun bulma ve iştirak

⁶³⁶ Şeriatı, age., s. 122.

⁶³⁷ Tunç, age., s.374.

⁶³⁸ Tunç, age., s. 373.

⁶³⁹ Şeriatı, age., s. 20.

⁶⁴⁰ İzzetbegoviç, age., s. 81.

⁶⁴¹ Byung, age., s. 46.

varken, kitle kültürü hâkim kültürü baskı altına almaya çalışır ve bunda kitle iletişim araçlarını kullanır. Bunlar daima meselelere hazır cevaplar sunarlar. Halkın üzerinde hâkimiyet kurmak için artık baskıya gerek yoktur. Şimdi halkın iradesini dumura uğratmak, yorgun olan halk kitlelerine hazır hakikatler sunmak suretiyle hedefe yasal yolla ulaşılmaktadır. Bireylerin olaylar hakkında düşünmek için ayırdığı zamanı çalışma, toplantılar, ucuz ve bayağı eğlencelerle doldurması sağlanmakta ve insanlar, hakikatle hiç ilgisi bulunmayan efsanelere ikna edilmektedir.⁶⁴²

Teknolojik gelişmeler insan hayatını kolaylaştırma açısından olumlu gibi görünse de; insanın eşyaya olan yönelimini destekler. Eğitim de kitle iletişim araçlarıyla pozitif sonuç verse de tek tipleşme ve tekdüzelik, oluşturduğu bir gerçektir. İnsanların tek merkezden idare edilip yönlendirilmesi, birçok ortaklaşmalara da zemin hazırlar. Teknik gelişimin insanın ne yaptığıнын ne söylediğinin ve ne düşündüğünün doğrudan veya dolaylı olarak farkında olması sayesinde iktidar, insanlar üzerinde tam kontrolü sağlayabilir. Bütün paylaşımları ortak ve aynı olan bir topluluğu kontrol etmek tabi ki kolaylaşacaktır. Öyle ki teknolojinin tehdit ettiği tek şey ancak özgür şahsiyettir.⁶⁴³

Devletin eğitimi zorunlu tutması sorun olmamakla birlikte eğitimin devlet tarafından sevk ve idare edilmesi ciddi sıkıntıdır. Devletin genel olarak verdiği eğitim bireyleri aynılaştırmak, aynı kalıptan çıkmış ürün haline getirmektedir. Devletin öngördüğü kalıp, yönetimde egemen olan gücün hoşuna giden şeydir. Yönetim hükmettiği oranda kendini güçlü göreceğinden gücünü etkili ve galip olacağı şekilde kullanarak düşünce üzerinde kurulan doğal baskıyı bedene de uygulayabilecektir. Eğitim üzerinde devletin kontrolü sadece seviyeyi mükemmelleştirmek amaçlı olmalıdır.⁶⁴⁴ Ayrıca devlet tartışmalı konularda vatandaşlarının düşüncelerini ve kararlarını etkilemek amacıyla, yapmak istediği tüm girişimlerden kaçınmalıdır. Daha ziyade bireylerin meslek alanlarındaki yeterliliklerini kontrol etmelidir.⁶⁴⁵ Çünkü otorite, doğası gereği insanın tamamen kendisinin farkında olmasını engeller ve dolayısıyla sonunda özgürlüğü yok

⁶⁴² Izzetbegoviç, age., s. 98, 99.

⁶⁴³ Izzetbegoviç, age., s. 101.

⁶⁴⁴ Mill, age., s. 206, 207.

⁶⁴⁵ Mill, age., s.208, 209.

eder; yaratıcılık ancak özgürlük olduğunda söz konusu olabilir. Yaratıcılık da ancak kendini bilmekle mümkündür.⁶⁴⁶

Günümüz dünyasında hemen hemen her ülkede farklı etnik dinsel ve mezhepsel kimlikler bir arada yaşamaktadır, bu aslında bir dünya sorunudur.⁶⁴⁷ Bu durumda şu soru önemlidir: Bir medeniyet içindeki farklılıkları birbirine yabancılaştırmadan bütünleştirebilir mi? Ortak yaşamının temel problemi felsefenin de problemi olan parça bütün ilişkisi açısından değerlendirilebilir. Bir bütünün, parçalardan biri tarafından yönetilmesi, ortak bir yaşam değildir. Ortak yaşamda gönüllülük esası vardır. Birlik prensibi farklılıklara indirgenmeli, farklılıkta birlik amaçlanmalıdır. Günümüzde ülkelerin toplumsal yapıları etnik, dini ve mezhepler açısından birçok farklılıkları aynı anda barındırmaktadır. Buradan hareketle ortaya çok kültürlülük ve farklılıkların barış ve eşitlik temelinde ortak yaşamalarını gerçekleştirmesi meselesini her daim canlı tutar. Yeni dünya düzeni kozmopolit yapıyla ortaya çıkan kaos, özellikle sosyo-kültürel ve ekonomik eşitsizlik, adaletsiz uygulamalarla derinleşmektedir.⁶⁴⁸ Çağdaş insanın kendine yabancılaşması, nesnelere tapan ve diğer insanların hayatlarına varlıklarına saygıyı kaybettiği için sadece ahlak ilkelerine değil, yaşama faydalı olmaya ve akılcı düşünceye karşı da duyarsızlaşmıştır.⁶⁴⁹ Bu duyarsızlıkla beraber çok büyük karışıklıklar, ulusal ve dinsel bölünmeler, sefalet sorunları, açlık, savaş, işsizlik, hızlı bozulma ve parçalanmalar karşısında insan ne yapabilir ve ne yapmalıdır? Bu sorunlara tek başına bir çözüm bulması imkânsızdır; ancak birey kendini değiştirirse, kendi gibi sorunlar üzerine düşünenlerle bir oluşum başlatabilir.⁶⁵⁰ Bu durumu ancak insan değiştirebilir. Çünkü koşullar kontrol edilebilir. Koşulları yaratan insanın kendisidir. Toplum ilişkinin ürünüdür. İnsanlar değişirse ilişkiler de değişir toplum da değişir.⁶⁵¹ Var olan savaşların ve sefaletin sebebi hep başkalarında aranır, oysaki tüm bunların sebebi bireyin kendinden bihaber olmasıdır. İnsan kendini fark edip tanımaya çalışınca, dertlerinden de kurtulacak ve çözüm yolunu da bulacaktır.⁶⁵²

⁶⁴⁶ J. Krishnamurti, *İlk ve Son Özgürlük*, Çev. Ayşegül Korkmaz, Omega Yayınları, İstanbul, 2010, s. 49.

⁶⁴⁷ Soykan, age., s. 321.

⁶⁴⁸ Tunç. age., s. 381.

⁶⁴⁹ From, Erick, *İtaatsizlik Üzerine*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 51.

⁶⁵⁰ Krishnamurti, J., *Hakikat Üzerine*, Çev. Deniz Demirdöven, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 55.

⁶⁵¹ Krishnamurti, J., *İlk ve Son Özgürlük*, Çev. Ayşegül Korkmaz, Omega Yayınları, İstanbul, 2010, s. 201.

⁶⁵² Krishnamurti, J., *Hakikat Üzerine*, Çev. Deniz Demirdöven, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 29.

SONUÇ

İnsan tabiatı ve ihtiyaçları gereği bir arada yaşamak zorunda olan akıl ve irade sahibi bir varlıktır. İnsan ontolojik açıdan yaratıcının verdiği özellikleri taşır. Akıl ve İnsan akılla bilgiye ulaşarak yeryüzündeki varlığını tamamlama amacını güder. İnsanlar verili olan varlıkları açısından da hiçbirisi diğerinin aynı değildir. İnsanların farklılıkları her ne kadar bir arda yaşamalarına engel olsa da insan zorunlu olarak bunu sağlamak zorundadır. İnsanın bu bir arada barış içerisinde yaşamasına imkân veren hoşgörü, ontolojik ve epistemolojik temelleri olan ahlaki bir yasa niteliğinde, toplumsal olma bakımından önemli bir yaşam pratiğidir.

Hoşgörü olma ya da olmama açısından öncelikle bireyin kendi varlığına verdiği anlam önemlidir. Bireyin kendine dair psikolojik algısı, diğer insanlarla ilişkilerini olumlu ya da olumsuz etkileyecektir. Bireyin psikolojik algısını bireyin yaşadığı toplum, coğrafya, siyaset, ekonomi ve din ve dini metinler etkileyecektir. Örneğin bireyin kendini diğerlerinden üstün görüp kibirlenmesi hoşgörü olmasını engelleyecektir. Ancak birey epistemolojik bakımdan kendi varlığını şekillendirip hoşgörü bir anlayışa erişebilecektir. Buna yardımcı olabilecek yollardan biri ve en önemlisi eğitim ve eğitim ortamlarıdır. Birey tümelci bir anlayış yerine tikelci bir anlayışla eğitilmelidir. Tümevarım yöntemi bireyin deneyimleme ve akli yeterince kullanma açısından ona fikir ve davranış kazandırmaya daha yetkindir. İnsanın yaparak ve yaşayarak öğrendiği şeyler, pratik yaşantısında da yer edecektir. Böylelikle dingin ve huzurlu zihinler, dingin ve huzurlu, barış içinde yaşayan toplumlar oluşturabileceklerdir. Bu dingin ve barış ortamının oluşturulması her toplumda aynı durumu gerektirmeyebilir. Yani toplumdaki barışı engelleyen en etkili neden neyse onun üzerinde durulmalı ve engelin kaldırılması, hoşgörü sağlama yönüne dönük olmalıdır.

Bireyler çocukluklarında ilk eğitimi ailesinden almaktadır. Bu yüzden çocuklarını bilinçli, ahlaklı ve hoşgörü eğitemeyecek olanların çocuk edinmeleri anlamsızdır. Eğitimcilerin, yöneticilerin, adalet sağlayacak hukukçuların, kanun yapıcıların, yetkin ve liyakat sahibi insanlardan seçilmesi hoşgörü ve barış ortamını sağlamak açısından önem arz etmektedir. İnsan hak ve özgürlüklerinin temini hoşgörü ortamı açısından çok önemlidir. İnsanlar diğerlerinin varlığıyla kendilerini sınırlandırmaları gerektiğini bilmeliler. Bu da ancak bireylere ahlakın yerleştiği çocukluk döneminde kazandırılabilir. Bu kazanımlar çocuklara deneyimle ve eğiticinin örnek olması yoluyla verilebilir.

Hoşgörülü olmayı en etkili şekilde sağlayacak olan şey hoşgörü ortamının olmasıdır. Hoşgörü deneyimlerinin yaşatılması hoşgörünün davranış olarak benimsetilmesine katkı sağlayacaktır. Devlet özgür eğitim ortamları sağlayarak özgür düşünceli bireyler yetiştirmeyi hedeflemelidir. Hoşgörüye ancak özgür ortamda ulaşılabilir. Bireylerin bilimsel çalışmalar yapabilecekleri eğitim imkânlarının sunulması, insanları bilimde ortaklaştırarak hoşgörü ortamı sağlayabilecektir.

Hoşgörünün ilk kez din ile ilgili bir sorun olarak gündeme gelmesi, insanın din algısının ve dini metinleri nasıl değerlendirdiğinin yaşamsal olduğunu gösterir. Din bireyin yaşadığı toplumdan edindiği bilgi ve eylem boyutu olan bir olgudur. Toplumdan edinilmiş olması zaten hoşgörüye gerekli kılmaktadır. Ancak birey kendi dinini kurtuluş dini ve tek hakikat olarak algılsa durum değişir. Bu olumsuz algıdan kurtulmanın yolu diğerinin de en az kendisi kadar istediği dine inanmaya hakkı olduğunu kabul etmektir. Karşıdakini özgür ve hak sahibi bir birey olarak görebilmek için kendini psikolojik olarak nasıl algıladığı önemlidir. Diğerini anlamak bir an kendini onun yerine koyup düşünmekle olur. Dini metinleri başkalarının düşünceleri çizgisinde düşünmek ve anlamak özgür düşünceye ve hoşgörülü olmaya önemli bir engeldir. Fikrine bağlandığı kişilerin de insan olduğunu ve insanın da yanılabilir olduğunu düşünmelidir. Kendisinin de akıl ve iradeye sahip olduğunu bilip, akledebileceğini ve iradesi ile de karar verebileceğini anlamalıdır. Dini metinleri ve geçmişin uygulama ve fikirlerini farklı bakış açılarından değerlendirmelidir. Hepsinden önemlisi de bireyin kendini tanımasıdır. Kendini tanıyan insan karşıdakine nasıl davranması gerektiğini de bilir.

Düşünce ve vicdan özgürlüğünün sağlanması kişi hak ve özgürlüklerini sağlamak için gereklidir. Herkesin aynı haklara sahip olduğu anlayışı insanlar ve toplumlar arasında dayanışmayı da zorunlu kılar. Dayanışma vicdanlı olmayla ve empati ile yakından ilişkilidir. Ötekini anlamak için vicdan sahibi olmak yani ötekini kendisiymiş gibi değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirmeyi yapan birey empati kurmuş olur. Vicdanlı olma sonucu birey karşıdaki düşmanı bile olsa mücadelesini bırakmadan insani duygularla hareket edip, ötekinin zor durumunu aşmasına dayanışma yoluyla destek olmalıdır. Aslında bu davranış hoşgörüden daha üstün olan fedakârlıkla ilişkilidir. Bu sebepten vicdanlı bireyler yetiştirmek hoşgörü açısından önem arz eder. Hoşgörü bilincine sahip bireyler çocuklarını vicdan sahibi olarak yetiştirmeyi hedeflemelidirler. Bir arada yaşamaya imkân verecek olan hoşgörülü davranışlar, iyi niyet ve dostane davranışlarla gerçekleşebilecektir. Her davranışa hoşgörülü olmak pasif hoşgörü ve

umursamazlık demek olduğundan hoşgörü karşıdakini de sıkıntısından kurtaracak boyutlu olmalıdır. Bu da dayanışma ile mümkündür. Hoşgörü, sınır ihlaline, yaşam alanını işgal etmeye, zorbalığa, baskıya, zulüm ve şiddete gösterilemez. Kısacası bir diğerinin varlığını kabul etmeyen hiçbir davranış ve uygulama hoş görülmemelidir.

KAYNAKÇA

- AKBAY, Günal, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No, 2, Ankara, 5, Mayıs, 1995.
- ANIL, Yaşar Şahin, *Antik Çağda Demokrasinin Doğuşu*, Kartaş Yayınevi, Haziran, 2006.
- ARİSTOTELES, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1975.
- ARICAN, Musa Kazım, “Birlikte Yaşamanın Felsefi Temelleri” *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- ARSLAN, Hüseyin, “John Locke ’un Siyaset Felsefesinin Temelleri Üzerine Bir Deneme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013/1, sayı, 17.
- ASLAN, Ömer, “Hoşgörü ve Tolerans kavramlarının Etimolojik Açından Analitik bir yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, Sayı 2.
- ATALAY, Ölmez Yasemin, *Felsefi Açından Tolerans ve Hoşgörü*, (Yüksek Lisans Tezi, Isparta), 2008.
- ATASU, Erendüz, “Hoşgörü...Doğu’dan Batıya...”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No. 2. Ankara, 5 Mayıs, 1995.
- BACON, Francis, *Novum Organum*, Çev. Sema Önal, Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, “Hoşgörü ve Eğitim”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, No. 2, 5 Mayıs, Ankara, 1995.
- BATUHAN, Hüseyin, *Batıda Tolerans fikrinin Gelişmesi*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1959.
-, *Semiyotik Fanatizm ve Tolerans*, Derleyen, Turhan Yörükkan, Nobel Yayınları, 1.baskı, Ankara, 2007.
- BİRAND, Kamıran, *İlkçağ, Felsefesi Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 3.baskı, Ankara, 1987.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları İstanbul, 2012.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- BYUNG, Chul Han, *Şiddetin Topolojisi* Çev. Dilek Zaptçioğlu, Metis Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2016.

- ÇAĞBAYIZ, Yaşar, *Türkçe Sözlük*, Ötüken Yayınları, C. 2, 1989.
- DAĞLI, Çetin Ramazan, “Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı”, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No, Ankara, 5 Mayıs, 1995.
- EFLATUN, Devlet, Çev. Sabahattin Eyüboğlu Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.
- ERDEM, Hüseyin Suphi, “Hoşgörü Kavramının Kültürel Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zemini Üzerine”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- ERİNÇ, Sıtkı M., “Eğitsel Boyut Göstergesi Olarak Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, Ankara, 5 Mayıs, 1995.
- FARABİ, *Medinetu'l Fazıla*, Çev. Nazif Danışman, Meb. Yayınları, Ankara, 2001.
-, *Fusulü'l – Medeni*, Çev. Hanifi Özcan, İstiklal Matbaası, İzmir, 1987.
- FROMM, Erich, *İtaatsizlik Üzerine*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
-, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, 5. Baskı, Payel Yayınevi, Çev. Yurdanur Salman, Nalan İçten İstanbul, 1990.
- GÜNDÜZ, Mehmet, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No,2, Ankara, 5 Mayıs, 1995.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Dinsel Şiddet*, Etüt Yayınları, Samsun, Mayıs, 2002.
- GÜRKAYNAK, İpek, “Farklı Boyutları ile Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın No, Ankara, 5 Mayıs, 1995.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, Remzi Kitabevi, 1977.
- İBN HALDUN *Mukaddime*, C. 2, Çev. Halil Kendir, İmaj Yayınları, Ankara, 2004.
- KANT, Immanuel, *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme*, Ankara Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, No. 33, Çev. Abadan, Dr. Yavuz, Meral, Seha L, Ankara, 1960.
- KAVCAR, Cahit, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, Unesco Türkiye milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi ortak Yayın, Ankara, 5, Mayıs, 1995.
- KAYMAKCAN, Recep, “Hoşgörü ve Eğitimi”, *Dem Dergisi*, sayı, 6, C. 2, İstanbul, Nisan, 2004.

- KOMİSYON, *Milli Eğitim Bakanlığı Dini Terimler Sözlüğü*, Devlet Kitapları Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü, Ankara, 2009.
- POUND, Ezra, *Konfüçyüs*, Çev. Ahmet Yücel, Bürde Yayınları, Sirkeci İstanbul.
- KRİSHNAMURTİ, Jiddu, *Hakikat Üzerine*, Çev. Deniz Demirdöven, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2003.
-, *İlk ve Son Özgürlük*, Çev. Ayşegül Korkmaz, Omega Yayınları, İstanbul, 2010.
- KUYURTAR, Mehmet, “Ortaçağ İslam Düşüncesinde Hoşgörü”, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Felsefe Anabilim Dalı Enstitüsü Doktora Tezi), İzmir, 2000.
- LEİRVİK Oddbjorn, “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Sayı, 20, C. 8, Aralık, 2010.
- LOCKE, John, *Hoşgörü Üstüne Bir Deneme*, Çev. Melih Yürüyen, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.
-, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. Kitap, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1.basım, 1999.
-, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2012.
-, John, *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, Çev. İsmail Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
-, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2012.
- MARCUSE, Herbert, “Baskıcı Hoşgörü”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2014.
- MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, 46.baskı, İstanbul, 2015.
- MİLL, John Suart, *Hürriyet Üzerine*, Çev. Osman Dostel, Liberte Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2014.
- MORE, Thomas, *Ütopya*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2012.
- MOORE J. R. Barrington, “Hoşgörü ve Bilimsel Bakış Açısı”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2014.
- MUİN, Muhammed, *Ferheng-i Faris-i Muin*, Emir Kebir, Tahran, 1964.

- ÖZTÜRK, Ümit, ÖZSOY, Seda, “Ortak yaşama Kültürü İçim Sokratik Sınamayı Hatırlamak”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- RUSSELL, Bertrand, *Sorgulayan Denemeler*, Çev. Nermin Arık, Say Yayınları, İstanbul, 3.Baskı, 2004.
- SADURSKI, Wojciech, *İfade Özgürlüğü ve Sınırları*. Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Trabzon, Şubat, 2002.
- SAİD, Cevdet, *Ademin Oğlu Habil Gibi Ol*, Çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, 5. Baskı, 2015.
-, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016.
- SARUHAN, Müfit Selim, “Yaşama Felsefemizin İlkesi ve Güvencesi: Adalet”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- SENECA, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.
- SEYHAN, Ahmet Emin, “Ebu’l Hasan El Harakani’nin Sevgi Şefkat Merhamet ve Hoşgörü Anlayışı”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Kars, 2014.
- SKİRBEKK, Gunnar, Gilje, Nils, *Felsefe Tarihi*, Çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.
- SOYKAN, Ömer Naci, “İnsanın Bir Varoluş Tarzı Olan Kültür, Neden Çatışmalara Yol Açıyor”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- ŞEBUSTERİ, Muhammed Müctehid, *Resmi Din Söyleminin Eleştirisi*, Çev. Abuzer Dişkaya, Mana Yayınları, İstanbul, 2017.
- ŞERİATİ, Ali, *Kendisi Olmayan İnsan*. Çev. Ejder Okumuş, Fecr Yayınları, Ankara, 2015.
- TAN, Necmettin, “Ortak Yaşamak İçin Ortaklaşmak”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- TEKİN, Mustafa, Postmodernizm ve Din Sorunu, *Milel ve Nihal Dergisi*, Ladin Ofset, C. 12, Sayı 2, İstanbul, Nisan, 2016.
- TUNÇ, Aynur İlhan, “Çok Kültürlülük ve Birlik”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.

- TÜNER, Celal, “Ortak Yaşamlar Ortak Ölçütler”, *Ortak Yaşama Kültürü Ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- TÜZER, Abdullatif, *Din ve Rasyonalite*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2009.
- URHAN, Veli, “Kültür-Siyaset ilişkisi Bağlamında Ortak Yaşama Kültürü”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, Ziraat Grup Matbaacılık, Ankara, 2015.
- VOLTAİRE, *Felsefe Sözlüğü*, C. 2, Çev. Lütfi Ay, Meb. Yayınları, İstanbul, 1995.
- WALZER, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, Çev. Abdullah Yılmaz, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1998.
- WELCH, Neale Donald, *Tanrı Ne İster*, GOA Yayınları, Çev. Tülin Penso İstanbul, 2007.
- WOLFF, Robert Paul, “Hoşgörünün Ötesinde”, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, Çev. Soner Soysal, Heretik Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2014.
- YARAN, Sadık Cafer, “İbn. Arabi, Mevlana, Yunus Emre’ye Göre Ötekinin Durumu”, *İslam ve Öteki, Dinlerin Doğruluğu Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.
- YILMAZ, Fikret, “John Locke’un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri”, *Kesit Akademi Dergisi, (The Journal of Kesit Academy)*, Yıl: 3, Sayı:8, Haziran, 2017.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Öznur YILMAZ
Öğrenci Numarası	141205107
Enstitü Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Felsefe Tarihi
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Necmettin TAN
Tez Başlığı (Türkçe)	Hoşgörünün Felsefi Temelleri

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 137 sayfalık kısmına ilişkin, 18/07/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Necmettin TAN
Danışman (Adı-Soyadı)
(İmzası)

Prof. Dr. Sami KILIC
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

Öznur YILMAZ 04.11.1976 yılında Malatya’da doğdu. İlk ve ortaöğretimini Malatya’da tamamladı. 2000 Yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2006 yılında öğretmen olarak atandı. Malatya’da Yeşilyurt Anadolu İmam Hatip Lisesi’nde öğretmen olarak çalışmaktadır. 2014’te Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde Yüksek Lisansa başladı. Evli ve üç çocuk sahibidir.

